

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

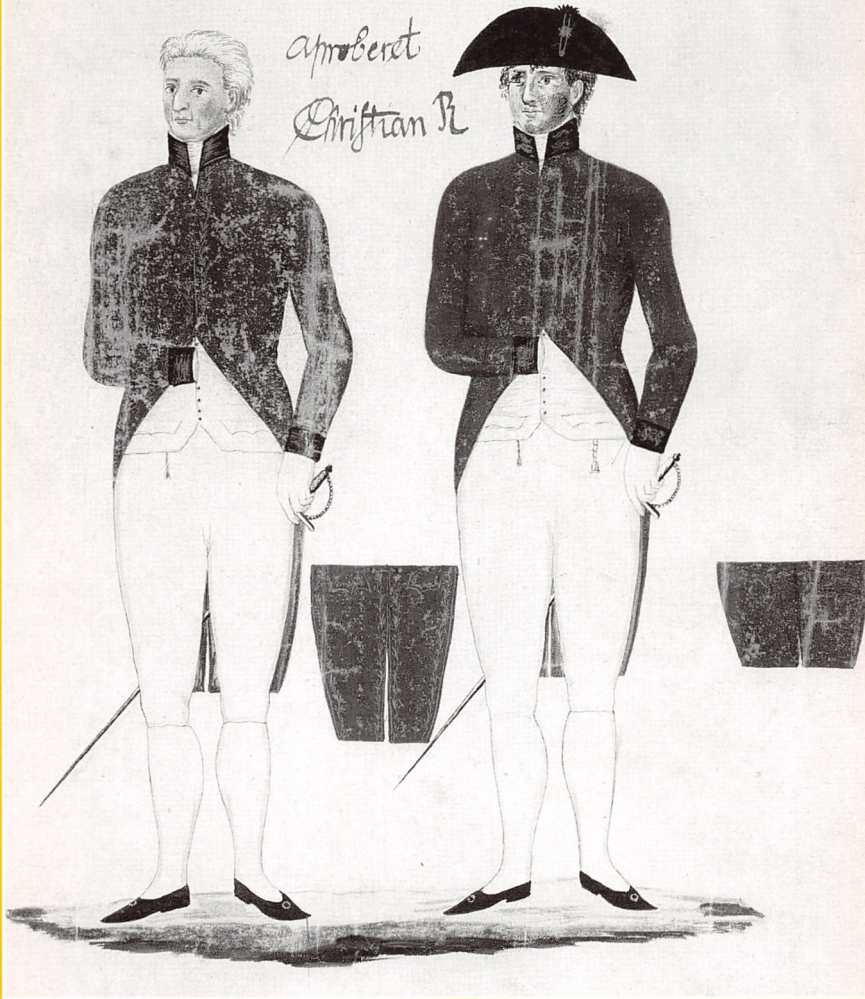
Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Udsprog for Det Danske Cancellis Præsident og Deputerede

*afprøbet
Christian R.*

HISTORIE

2004, 2

HISTORIE

Udgivet af Jysk Selskab for Historie med støtte fra Statens Humanistiske Forskningsråd

Redigeret af Michael Bregnsbo, Torben K. Nielsen og Søren Hein Rasmussen (ansv.)

Engelske summaries ved Jørgen Peder Clausager

ISSN 0107-4725

Jysk Selskab for Historie, der er stiftet i 1866, udgiver tidsskrifterne *Historie* og *Nyt fra Historien*, begge med to numre om året. Abonnementsprisen for de to tidsskrifter under ét er 380 kr. Abonnenter kan til meget fordelagtige priser købe en række ældre udgivelser fra selskabet. En liste herover fås ved henvendelse til Aarhus Universitetsforlag.

Abonnement tegnes ved henvendelse til: Aarhus Universitetsforlag, Langelandsgade 177, 8200 Århus N., tlf. 89 42 53 70.

Manuskripter og bøger til anmeldelse sendes til: Redaktionen af *Historie*, Aarhus Universitetsforlag, Langelandsgade 177, 8200 Århus N.

Et fælles embedsmandskorps i kongens riger og lande var væsentligst for enhedsstatens succes. For at gøre embedsmanden – og dermed kongens magt – mere synlig, blev der omkring 1800 indført uniformer også for de civile embedsmænd. På billedet ses en tegning til både en daglig uniform og en festdragt for Danske Kancellis præsident og deputerede. Et så væsentligt instrument i magtideologien krævede naturligvis godkendelse af kongen. (Rigsarkivet. Danske Kancelli 1.2. 11. marts 1803).

HISTORIE

2004

UDGIVET AF

JYSK SELSKAB FOR HISTORIE

REDIGERET AF

MICHAEL BREGNSBO, TORBEN K. NIELSEN
OG SØREN HEIN RASMUSSEN

ÅRHUS 2004

HISTORIE

Copyright © 2004
by Jysk Selskab for Historie

Trykt hos Special-Trykkeriet Viborg a-s

Udgivet med støtte fra
Statens Humanistiske Forskningsråd

ISSN 0107-4725

Indhold

Afhandlinger

<i>Jakob Ørnbjerg: »At Jens Bang var hendes rette barnefader«</i>	1
<i>Per Reszka Dybbro, Peter Nygaard, Jacob Holmkær Vrist: Danmark, Norge og Koreakrigen 1950-531</i>	30
<i>Jesper Skov: Embedsmandens etos. Frit Danmarks Tjenestemandsgupper og retsopgøret 1943-451</i>	74
<i>Janus Møller Jensen: Den glemte periferi og de glemte korstog. Grønland og korstogene 1400-15361</i>	108
<i>Lars Andersen: Socialreformens stedbarn. Ludvig Bramsen og arbejdsskadeforsikringen i 1890'erne</i>	146
Debat	
<i>Louise Nyholm Kallestrup: Sammenligning af tro? Kan man det?</i>	186
<i>Birgit Løgstrup: Enevælden og konglomeratstaten – et forsøg på en helhedsopfattelse af Danmarkshistorien i tidlig moderne tid</i>	253
<i>Anna Wowk Andersen: Soldater, sædelighed og ægteskab i Horsens 1750-1775</i>	302
<i>Niklas Olsen: Viborg Tugt og Manufakturhus 1811-1850. Fra profitmaksimering til civilisering</i>	329
<i>Jens Toftgaard Jensen: At måle det primitive. Den fysiske antropologis repræsentation af inuitterne som fortidige ca. 1880-1920.</i>	357
<i>Søren Helstrup: »Koncentrationen gaar i vestlig Retning«. Herluf Zahles politiske indberetninger 1933-1940 – opfattelsen af Tysklands syn på Danmark under en stormagtskrig og forholdet til udenrigsminister P. Munch</i>	392
Bidragydere til Historie 2004	489

Litteraturnyt

- Adriansen, Inge & Palle Ove Christiansen (red.): *Forskellige mennesker? Regionale forskelle og kulturelle særtræk* (Jens E. Olesen) 428
- Aléx, Peder og Jonny Hjelm (red.): *Efter arbejdet. Studier av svensk fritid* (Niels Kayser Nielsen) ... 243
- Andersen, Dan H.: *Mandsmod og Kongegunst – En biografi om Peter Wessel Tordenskiold* (Jakob Seerup) 460
- Andersson, Gudrun, Esbjörn Larsson og Patrik Winton (red.): *Med börd, svärd och pengar. Eliters manifestation, maktutövning och reproduktion 1650-1900* (Nina Koefoed) 203
- Appel, Charlotte, Peter Henningsen & Nils Hybel (red.): *Mentalitet og historie. Om fortidige forestillingsverdener* (Jeppe Büchert Netterstrøm) 424
- Appel, Charlotte: *Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark* (Carsten Porskrog Rasmussen) . 455
- Birgitte Kragh: *Til jord skal du blive... Dødens og begravelsens kulturhistorie i Danmark 1780-1990* (Jannie Uhr Mogensen) . 431
- Bisgaard, Lars et al. (red.): *Navne i Danmarkshistorien* (Bo Mønsted) 422
- Bjørn, Claus og Benedicte Fønnesbech-Wulff (red.): *Mark og Menneske, Studier i Danmarks Historie 1500-1800, tilegnet Karl-Erik Frandsen* (Troels Dahlerup) 230
- Bryld, Claus & Søren Hein Rasmussen (red.): *Demokrati mellem fortid og fremtid. En antologi* (Klaus Petersen) 241
- Bundgaard Christensen, Claus: *Den sorte børs – fra besættelsen til efterkrigstid* (Mark Mau) ... 239
- Christensson, Jakob: *Landskapet i våra hjärtan. En essä om svenskars naturumgänge och identitetssökande* (Niels Kayser Nielsen) 207
- Christianson, John Robert: *On Tycho's Island. Tycho Brahe and His Assistants, 1570-1601* (Morten Fink-Jensen) 468
- Dalby, Louise: *Retledte drenge? Filantropi og opdragelse på opdragelsesanstalten Bøgildgård 1830-1900* (Poul Duedahl) 472
- Danmarks Kirker. Århus Amt, hefte 52: Tamdrup* (Erik Ussig) 209
- Danmarks Kirker. Århus Amt, hefte 53-54: Nim, Underup, Hvirring, Hornborg og Endelave* (Erik Ussig). 209
- Frandsen, Karl-Erik & Jens Chr. V. Johansen (red.): *Da Østdanmark blev Sydsverige. Otte studier i dansk-svenske relationer i 1600-tallet* (Jakob Ørnbjerg) 463
- Friisberg, Claus: *Kampen om Danmark 1850-70. Orla Lehmann og det nationale demokrati* (Steen Busck) 231
- Friisberg, Claus: *Orla Lehmann – Danmarks første moderne politiker. En politisk biografi* (Steen Busck) 231
- Fritzbøger, Bo: *Bag hegnet. Historien om levende hegn i det danske landskab* (Benedicte Fønnesbech-Wulff) 204
- Gissel, Jon A. P.: *Den indtrængende forståelse. Johannes Steenstrups historiesyn* (Claus Møller Jørgensen) 434

Gregersen, Bo og Carsten Selch Jensen (red.): <i>Øm Kloster. Kapitler af et middelalderligt cistercienserabbedis historie</i> (Anders Bøgh)	445	Lauring, Kåre: <i>Byen brænder. Den store brand i København 1728</i> (Karl-Erik Frandsen)	466
Haug, Eldbjørg: <i>Margrete – den sidste dronning af Sverreætten. Nordens fuldmægtige frue og rette husbonde</i> (Anders Bøgh)	447	Lorenzen-Schmidt, Klaus-Joachim & Bjørn Poulsen (Ed.): <i>Writing Peasants. Studies on Peasant Literacy in Early Modern Northern Europe</i> (Charlotte Appel)	228
Hedegaard Rasmussen, Lise: <i>Suverenitet, integration og interdependens</i> (Ulf Hedetoft)	236	Lund, Niels (red.): <i>Viking og Hvidekrist. Norden og Europa i den sene vikingetid og tidligste middelalder</i> (Stefan Pajung)	218
Hedström, Per (red.): <i>Strindberg. Painter and Photographer</i> (Niels Kayser Nielsen)	234	Nielsen, Per (red.): <i>Fra slaveri til frihed. Det dansk-vestindiske slavesamfund 1672-1848</i> (Louise Sebro)	226
Hermann, Pernille: <i>Skrift og historie hos Orderik Vitalis. Historiografi som udtryk for 1100-tallets renæssance i normannisk og nordisk skriftkultur</i> (Stefan Pajung)	221	Olden-Jørgensen, Sebastian: <i>Prinsessen og det hele kongerige, Christian IX og det glücksborgske kongehus</i> (Michael Bregnsbo)	470
Hybel, Nils: <i>Danmark i Europa 750-1300</i> (Torben K. Nielsen)	438	Petersen, Jørn Henrik og Klaus Petersen: <i>13 udfordringer til den danske velfærdsstat</i> (Mogens Rüdiger)	483
Højrup, Thomas: <i>Livsformer og velfærdsstat ved en korsvej? Introduktion til et kulturteoretisk og kulturhistorisk bidrag</i> (Henrik Madsen)	485	Poulsen, Else-Marie: <i>I.C. Møller – en pioner. Fra el-artikler til Cold Stores og skinkeeksport</i> (Per Boje)	482
Kirchhoff, Hans, John T. Lauridsen og Aage Trommer (red.): <i>Gads Leksikon om Dansk Besættelsestid 1940-45</i> (Mark Mau)	474	Rasmussen, Søren Hein og Niels Kayser Nielsen: <i>Strid om demokratiet. Artikler fra en dansk debat 1945-46</i> (Niels Wium Olesen)	478
Kruse, Tove Elisabeth (red.): <i>Historiske kulturstudier. Tradition – modernitet – antimodernitet</i> (Thomas Lyngby)	199	Rheinheimer, Martin: <i>Der fremde Sohn. Hark Olufs' Wiederkehr aus der Sklaverei</i> (Erik Gøbel)	451
Ladewig Petersen, E.: <i>Magtstat og godsdrift. Det danske ressource-system 1630-1730</i> (Carsten Porskrog Rasmussen)	452	Riis, Thomas: <i>Studien zur Geschichte des Ostseeraumes IV – Das mittelalterliche Dänische Ostseeeimperium</i> (Kurt Villads Jensen)	442
Larsen, Martin, Henrik Gjøde Nielsen, Helmuth Spanggård, Jens Peder Østergaard: <i>Mørke sider af Viborgs Historie – før, under og efter besættelsen 1940-1945</i> (Niels Wium Olesen)	476	Roesdahl, Else (red.): <i>Bolig og Familie i Danmarks Middelalder</i> (Hanne Dahlerup Koch)	215
Larsson, Gabriella Bjarne (red.): <i>Forma Historia. Metodövningar</i> (Claus Møller Jørgensen)	436	Rømer, Ole: <i>Korrespondance og afhandlinger samt et udvalg af dokumenter</i> (Morten Fink-Jensen)	224

Sahlin, Claire L.: <i>Birgitta of Sweden and the Voice of Prophecy</i> (Tore Nyberg)	451	Tamm, Ditlev (red.): <i>Kongens Retterting 1537-1660</i> (Troels Dahlerup)	210
Skriver, Jens B.: <i>Moesgård. Historien om en herregård</i> (Dan Ch.Christensen)	201	Thordeman, Bengt: <i>Armour from the Battle of Wisby 1361</i> (Carsten Selch Jensen)	444
Sode-Madsen, Hans: <i>Farlig ungdom. Samfundet, ungdommen og ungdomskommissionen</i> (Anne Trine Larsen)	246	Viby Mogensen, Gunnar: <i>Skattesnyderiets historie. Udviklingen i underdeklarationen i Danmark i 1900-tallet</i> (Jens Christensen) .	248
Stilling, Niels Peter: <i>Kulturminde i Skåne</i> (Carsten Porskrog Rasmussen)	465	Vognsen, Christian (red.): <i>Soldater på Skolebænken. Forsvarets Civilundervisning 1952-1973</i> (Allan Vestergaard)	247
Svane, Erling: <i>I Skjoldet springe Løver. Aflædninger af Kongevåbnet</i> (Anders Leegaard Knudsen)	437	Warring, Anette: <i>Historie, magt og identitet – grundlovsfejringer gennem 150 år</i> (Michael Bregnsbo)	480

Enevælden og konglomeratstaten

– et forsøg på en helhedsopfattelse af Danmarkshistorien i tidlig moderne tid

Af Birgit Løgstrup

Udgangspunktet for artiklen om enevælden og konglomeratstaten i tidlig moderne tid er en undren over, at det er muligt at behandle de danske regeringer og deres politik uden at tage hensyn til alle riger og lande i konglomeratstaten. De danske kongers våben signaliserede klart, at deres rige var sammensat af mange forskellige enheder. Det nuværende Danmark var ikke det eneste land med en plads i rigsvåbenets kreds.

Denne undren bliver større, når undersøgelserne gælder enevælden. For under enevælden blev konglomeratstatens forandring til en enhedsstat et centralt mål for de enevældige konger og deres rådgivere. Derfor må de eventuelt særlige hensyn til landene i konglomeratstaten uden for kongeriget Danmark også inddrages i forklaringerne, for at vi kan forstå regeringernes politik.

Sådanne problemstillinger må have relevans for nutidens mennesker, som lever i – og formentlig i højere grad i fremtiden kommer til at leve i – et spændingsfelt mellem en enhedsstat og internationale samarbejdsorganisationer af mange slags. Ligesom enhedsstaten også i dag rummer en befolkning sammensat af flere nationaliteter.

Hvad er historien bag Europas landkort i dag? Hvorfor har netop disse små og store enheder fået deres egne farver og dermed markerer, at de er selvstændige stater? Det er en diskussion, der har optaget den internationale historieforskning de senere år. Hvilke faktorer lå bag disse statsdannelser? Er der gået en lige linie fra middelalderens løse forbindelser frem til det 19. århundredes nationalstater? Eller er det historikerne, der i bedste overensstemmelse med selvforståelsen i staterne, har skabt en lige line bagud fra den moderne enhedsstat? Har de været underlagt en teleologisk udviklingsforståelse, der har fået dem til at projicere nutidens statsdannelse bagud i tid? Deres samtid har interesseret sig for, hvordan udviklingen har været inden for den moderne stats geografiske rammer. Og denne interesse har historikerne imødekommet, ja, har også selv været en del heraf.¹

1. Der har været en righoldig litteratur om dette emne. Her skal kun nævnes nogle få, som har dannet baggrund for denne indledning: Charles Tilly: *Coercion, Capital and European States ad 990-1992*. Blackwell Publishers 1992 (1.udg. 1990). Peter B. Evans, Dietrich

Europas udvikling giver anledning til mange af den slags spørgsmål. Hvorfor er de britiske øer i dag kun opdelt i to stater – The United Kingdom og Eire – og ikke også et Skotland, et Wales og et England? Det spanske habsburgske rige blev delt op i Spanien, Portugal, Nederlandene og Sicilien og Syditalien, der indgik i Italien. Samtidig blev Frankrig støt og roligt samlet sammen af mange selvstændige provinser. Det tysk romerske rige faldt fra hinanden i mange små enheder, men blev dog senere samlet.

I Skandinavien har statsdannelsen set fra de enkelte landområder også foregået efter skiftende retningslinier. Det er længe siden de stolte dage i 1396, hvor dronning Margrethe I samlede hele Norden – i hvert fald i en Union: Kalmarunionen, med hele den skandinaviske halvø, den jyske halvø, de danske øer og de store atlantehavsøer Grønland, Island og Færøerne. Dette i geografisk henseende kæmperige faldt endeligt fra hinanden i 1523 og blev afløst af to rivaliserende statsdannelser Danmark-Norge og Sverige-Finland. Og sådan kunne vi blive ved med eksempler på, at udviklingen på et tidspunkt har taget en anden drejning, end hvad der på et givet tidspunkt kunne se ud til at blive en fast statsdannelse.

Hvorledes defineres da en stat, siden så forskellige størrelser og enheder kan indgå i betegnelsen? Der har været forskellige bud på de konstituerende elementer i en statsdannelse. Alle er tilsyneladende enige om, at i modsætning til middelalderens løsere og fastere feudale netværk, kræves

Rueschemeyer and Theda Skocpol: *Bringing the State Back in*. Cambridge University Press 1985. Harald Gustafsson: »Statsbildning och territoriell integration i Norden. Linjer i nyare forskning, en nordisk ansats samt ett bidrag till 1500-tallets svenska politiska geografi.« *Scandia* 57:2, 1992, s. 191-227. J.H. Elliot: »A Europe of Composite Monarchies.« *Past and Present*, 137, 1992, s. 48-71. Harald Gustafsson: »Vad var Staten? Den tidigmoderna svenska staten: sex synpunkter och en modell.« *Historisk tidskrift (sv)* 1994, s. 203-227. Harald Gustafsson: »Gesamtstaat oder Konglomeratstaat? Schleswig in Dänemark-Norwegen im 18. Jahrhundert.« In *Geschichte Schlesiens. Vom frühen Mittelalter bis 1920*. Institut for Grænseregionsforskning 1998, s. 53-61.

Der har ikke fra dansk side været interesse for at deltage i denne debat. I stedet har man her beskæftiget sig med de administrative sider af den enevældige stat i det danske administrationshistoriske forskningsproces 1976-1980 med otte bud på udviklingen i det lange 18. århundrede. Et nordisk projekt sammenlignede administrationen i det 18. århundrede i de to statssystemer i Danmark-Norge og Sverige-Finland, afsluttet med en komparation af de tidligere publicerede resultater i Harald Gustafsson: *Political Interaction in the old Regime. Central Power and Local Society in the Eighteenth-Century Nordic States*. Lund 1994. Et andet nordisk projekt analyserede magtstatsproblematikken i det 17. århundrede ligeledes i de to statssystemer og resulterede i Leon Jespersen (ed.): *A Revolution from Above? The Power State of 16th and 17th Century Scandinavia*. Odense University Press 2000.

et fast afgrænset geografisk landområde, hvori suveræniteten kan håndhæves – eller sagt på en anden måde, hvor der fungerer et legitimt eksternt voldsmonopol. For Max Weber skal der desuden eksistere et internt voldsmonopol. En hersker skal således være i stand til at håndhæve sin magt både mod ydre og indre fjender, for at der overhovedet kan være tale om en statsdannelse.

Ud over håndhævelsen af suveræniteten kunne herskerens person godt være den eneste samlende instans for rigets enkelte dele – lande eller provinser. De kunne være meget forskellige i størrelse, sammensætning, lovgivning og styrende organer. Også med hensyn til sprog og religion kunne der være forskelle inden for rigets grænser. En sådan statsdannelse er blevet benævnt konglomeratstat med et udtryk hentet fra geologien, hvor en konglomeratsten tydeligt er sammensat af klart afgrænsede enheder, der er forskellige i forhold til hinanden og i forhold til den sammenkittende masse. Den første, der brugte udtrykket konglomeratstat, var H.G. Koenigsberger i 1975.²

Den svenske professor Harald Gustafsson har i flere artikler anvendt begrebet til analyse af de nordiske lande i 15-1600 tallet, hvor det centrale for ham har været at forstå udviklingen frem til enhedsstaten ikke som noget på forhånd givet, men som en stadig udfordring til herskeren og de styrende råd.³ Ved erobring af nye provinser blev spørgsmålet bestandig akut. Skulle de integreres fuldt og helt i den erobrende sejrige stat, eller skulle de beholde deres hidtidige love og forsamlinger? Tvang var ikke altid det bedste middel. Ofte var det lettest at bygge et nyt organ ovenpå de bestående, som derefter repræsenterede herskeren/kongen i den nye provins. Det var dog ikke alene et spørgsmål om magt, idet også forhold som religion og sprog spillede ind. I et vist omfang måtte der tages hensyn til i hvert fald de øverste sociale lag i de nye provinser. Deres personlige loyalitet måtte knyttes til den nye konge eller det herskende dynasti for at sikre en varig forbindelse mellem de to områder i konglomeratstaten. Det var en udfordring for regenterne at holde sammen på så løse forbindelser, hvor det først hen i 16-1700 tallet blev almindeligt at knytte de enkelte regioner i en stat tættere til helheden – at skabe en helhedsstat.⁴

2. J.H.Elliot: « A Europe of Composite Monarchies. » *Past and Present*. 137. 1992, s. 50.

3. Harald Gustafsson: »Statsbildning och territoriell integration.« *Scandia* 57:2, 1991, s. 191-227. Samme: »The conglomerate State.«. *Scandinavian Journal of History* 1998, s.189-213.

4. J.H.Elliot anf.v. s. 55 ff.

Litteraturen

Hvilke følger får en accept af konglomeratstats tankegangen for behandlingen af Danmarkshistorien? Der udsendes for hver generation en ny Danmarkshistorie ofte skrevet af forskellige forfattere, der er specialister inden for den tidsperiode, de har fået tildelt. De indleder alle med en beskrivelse af hvilke landområder, Danmark omfattede i den periode, de behandler. Men derefter sættes fokus udelukkende på det nuværende Danmark – eller hvis vi skal være helt ærlige – Danmark til Kongeåen, fordi det er så besværligt med disse slesvigske forhold. Kildesituationen til konglomeratstaten er en udfordring, da materialet er delt mellem arkiverne i København, Oslo, Åbenrå og Slesvig. Det har medført, at der endnu ikke er særligt mange specialundersøgelser for hele området for de samlede Danmarkshistorier at trække på.

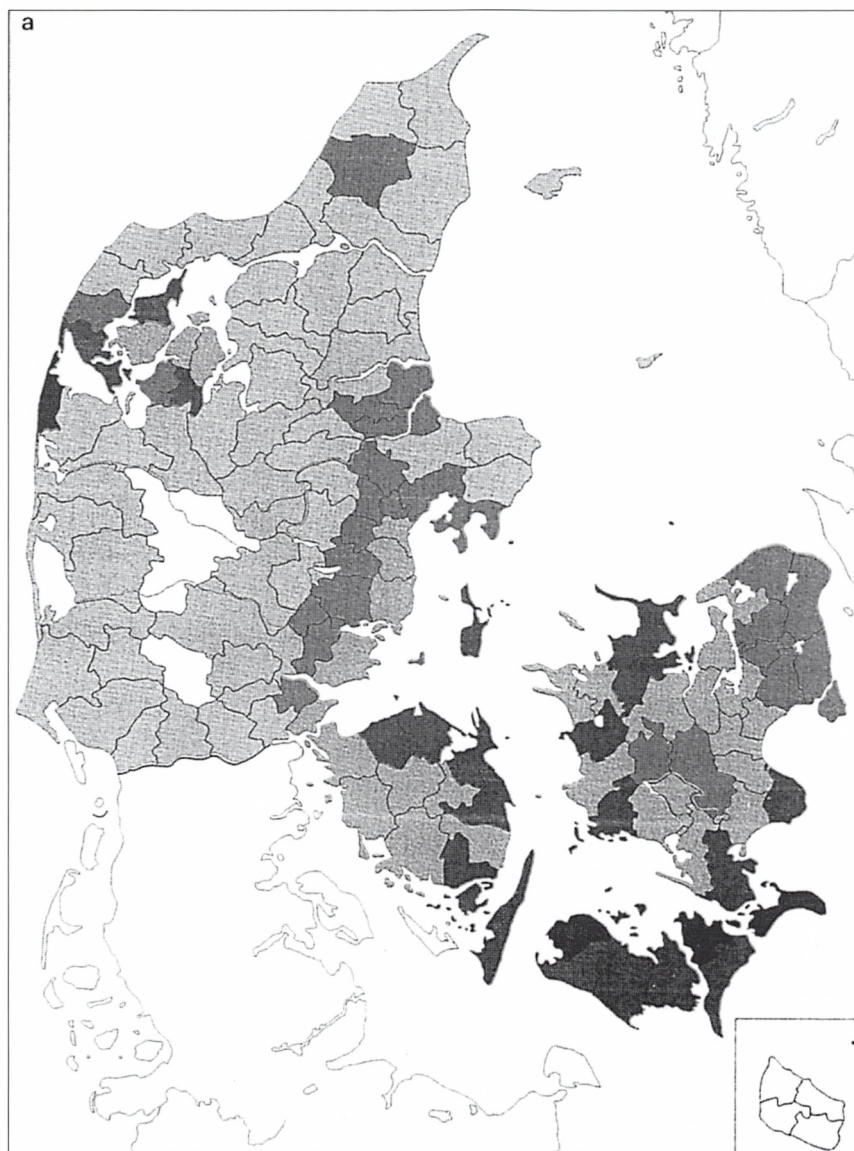
I Gyldendals Danmarkshistorie fra 1989 følger Knud J.V. Jespersen for perioden 1648-1730 således traditionen med følgende hjertesuk: »*Denne fremstilling vil dog i god overensstemmelse med traditionen næsten udelukkende dreje sig om det egentlige Danmark, som dets geografiske lidenhed til trods var kerneområdet i det oldenborgske statssystem.*«⁵

Jeg kender tre undtagelser fra denne hovedlinie: Først og fremmest Edvard Holms store værk *Danmark Norges indre historie under enevælden 1660-1720* (1885). Hans grundlæggende spørgsmål var: Hvad stræbte enevælden efter at udrette ved Danmark-Norges indre styrelse? Og hvor vidt nåede enevælden i tiden fra 1660 til 1720 at vinde magt for sig selv og styrke for stat og samfund? Alt sammen for at danne baggrund for fortsættelsen Danmark Norges historie 1720-1814. Det interessante er, at selvom det ifølge værkets titel kun er Danmark og Norge, der vil blive behandlet, så inddrages udviklingen i de øvrige landsdele også. For hovedspørgsmålene inddrages forholdene på Island og i Slesvig Holsten, selvom beskrivelsen af disse områder er langt mere kortfattet end for Danmark og Norge.⁶

Det store spørgsmål er, hvorfor denne linie ikke er blevet fortsat i dansk historietradition? Jeg kan ikke give svaret, men blot konstatere, at når den geografiske bredde i de historiske områder i dag kan fremhæves i to tilfælde, så er det konglomeratstats tankegangen, der ligger bag. Det er det helt klart i Carsten Porskrog Rasmussens afsnit 1523-1720 i Aarhus Uni-

5. Knud J.V.Jespersen: *Danmarkshistorie 1648-1730*, Gyldendal 1989, s. 38.

6. Edvard Holm: *Danmark – Norges indre historie under enevælden fra 1660-1720*, København 1885.

Historisk atlas Danmark gengiver mange kort over Danmark. De allerfleste viser som dette over antal gårde pr. km² på herreder 1682/83 kun Danmark til Kongeåen. Det skyldes først og fremmest, at de lettest tilgængelige oplysninger kun dækker dette område. Men det er også et udtryk for, hvad historikerne opfatter som genstanden for en danmarkshistorie. Som modstykke hertil er udstrækningen af hele det oldenborgske rige efter 1660 vist på det følgende kort. (Jette Kjærulff Hellesen og Ole Tuxen (red.): *Historisk Atlas Danmark*. Gads Forlag 1988, s. 15. Gyldendal og Politiken: *Danmarkshistorie*. 16. bd., s. 19).

versitets ét-binds grundbog i Danmarkshistorie for nystartede studenter. Her er der tilstræbt og også i stor udstrækning opnået en ligestilling mellem de forskellige dele af monarkiet. Det er dog ikke fulgt op i de øvrige afsnit i bogen.⁷

Det sidste værk jeg vil fremhæve i denne sammenhæng, er den nye historie i fire bind *Danmark – Norge 1380-1814*, hvor de tre bind giver, hvad de lover: en historie om Danmark-Norges forhold, men hvor Ole Feldbæk i perioden 1720-1814 også inddrager de øvrige landsdele om end i mindre målestok.⁸

I norsk historie har man siden adskillelsen fra Danmark i 1814 været

7. Steen Busck og Henning Poulsen (red.): *Danmarks historie – i grundtræk*. Aarhus Universitetsforlag 2002, s.119-183.

8. Ole Feldbæk: *Nærhed og adskillelse 1720-1814*. Bind IV af *Danmark Norge 1380 – 1814*. Universitetsforlaget 1988.

optaget af Norges placering og behandling i dobbeltmonarkiet. Mange forfattere har forståeligt nok ønsket at besvare spørgsmålet, om Norge skulle levere for mange resurser til fællesskabet, således at det blev udnyttet inden for dobbeltmonarkiet. Det var og er vigtige undersøgelser for nordmændenes selvforståelse og nationalfølelse. Det er tydeligt, at der fra norsk side er blevet brugt mange flere betegnelser for forholdet end fra dansk: dobbeltmonarki, tvillingerige eller lydrike eller endog satellitstat.⁹

Sønderjyllands historie er traditionelt skrevet ud fra modsætningen mellem dansk og tysk. Det er den efterfølgende nationalitetskamp fra det 19. århundrede, der har sat dagsordenen også for de forudgående århundreder. Der har ikke været plads til eller interesse for at forstå historien ud fra andre synsvinkler. Der synes dog på dette område at være ved at ske noget nu også ud fra en konglomeratstats tankegang. Således blev der i 1998 afholdt en konference om Slesvigs historie med deltagelse af både danske og tyske historikere, hvor udviklingen både blev belyst internt i Slesvig og med et enhedsstats perspektiv. Altså en opgivelse af nationalitetskampen som synsvinkel på Slesvigs historie.¹⁰

I Danmark har man ikke på samme måde følt behov for at definere sig selv i relation til de øvrige deltagere i konglomeratstaten. Vi var naturligt i centrum, følte vi. Eller det har været en almindelig opfattelse, at danskerne ikke har interesseret sig for historien uden for de nuværende grænser. Det kommer ikke os ved i dag, hvorfor og hvordan man i tidligere tider løste konglomeratstatens problemer!

Danmark

Jeg vil i det følgende forsøge at tage konglomeratstatens synsvinkel op og på udvalgte punkter se på, hvad det udvidede statsbegreb har betydet i samtiden. Hvilken geografisk horisont eksisterede i forskellige sammenhænge, og hvad betød de enkelte dele i det samlede rige for beslutningsta-

9. Der blev i 1977 afholdt en konference i Utstein kloster med deltagelse af historikere fra Irland, Skotland, Wales, Island, Finland og Norge med temaet: *The Satellite State in the 17th and 18th centuries. A comparative study of the economic, social, political and cultural conditions of countries in union with greater neighbours*. Indlæggene blev publiceret af Universitetsforlaget i Norge 1979 under redaktion af Ståle Dyrvik, Knut Mykland og Jan Oldervoll. I denne sammenhæng her er det interessant, at der ikke var deltagere fra Slesvig-Holsten.

10. Konferencen resulterede i publikationen: Henrik Becker-Christensen (udg.): *Geschichte Schleswigs. Vom frühen Mittelalter bis 1920*. Institut for Grænseregionsforskning 1998.

gernes politik? Det begrebsapparat og de indfaldsvinkler, som er omtalt i indledningen, opfatter jeg som relevante og givende for den danske stat i tidlig moderne tid, dvs. fra reformationen (1536) og frem gennem det lange 18. århundrede (1660-1814).

På baggrund af kaotiske borgerkrigstilstande med tilknyttede religionsstridigheder og udenlandske forsøg på indblanding var det i 1536 lykkedes Christian III fra den oldenborgske fyrsteslæggt at blive hyldet i Danmark med Skånelandene og i Norge med de atlantiske bilande. I fyrstendømmerne Slesvig Holsten var han og hans umyndige broder allerede blevet hyldet i 1533 på en landdag i Kiel.¹¹ Situationen omkring Grevens fejde repræsenterer et kerneeksempel på Ch.Tillys fremhævelse af krigens statsdannende effekt.

Det danske rige var statsretligt en enhed. Men de lande, Christian III overtog, repræsenterede ikke en enhedsstat i moderne forstand. Det kan mere dækkende beskrives som en konglomeratstat bestående af kongerigerne Danmark og Norge i personalunion med Slesvig og Holsten, hvor Christian III som omtalt var hyldet som hertug. Hvert land havde sit eget rigsråd med adelige og gejstlige råder, men med den samtidige overgang fra katolicisme til protestantisme forsvandt de gejstlige råder fra rigsrådene og ridderforsamlingerne. Det fik yderligere den konsekvens, at det norske rigsråd blev ophævet med den officielle begrundelse, at den norske adel var for fåtallig til at bære et rigsråd. Og Norge skulle fremover repræsenteres af rigsrådet i Danmark. Det blev i Christian III's håndfæstning udtrykt således, at Norge nu skulle være en provins i det danske rige på linie med de øvrige.¹² Hvert land – forstået som landsdel – havde også sit eget landsting, som ud over at være appeldomstol og vedtage mere omfattende love havde til opgave at hylde kongerne. Før 1660 blev der afholdt retterting og herredage i Norge. Lovgivningen var ikke fælles, hvert land havde sine egne love: Jyske lov, skånske lov, sjællandske lov i kongeriget Danmark. De gamle norske landskabslove gjaldt i Norge, Jyske lov i Slesvig, Sachsenspiegel og romerretten i Holsten. Mål og vægtsystemerne var forskellige i de enkelte landsdele. Sproget var forskelligt, idet der i kongens riger og lande blev talt dansk, norsk, samisk, finsk, færøsk,

11. Ulrich Lange: *Stände, Landesherr und grosse Politik*. I *Geschichte Schleswig – Holsteins*. Neumünster 1996, s. 168.

12. Denne Norgesparagraf, som den er blevet kaldt, har siden givet anledning til megen bitterhed i Norge. Men i praksis betød den ikke, at det gamle norske arverige forsvandt. Det blev ikke mindst opportunt for kongernes enevældebestrebelse at genkalde dette gode argument for deres arveret til den norske trone.

islandsk, grønlandsk, tysk, frisisk, plattysk – for slet ikke at nævne alle dialekterne. Religionen blev derimod efter en vis overgangsperiode atter fælles, selvom det tog længere tid for reformationen at trænge igennem i Norge og de atlantiske bilande.

Statskuppet omkring reformationens indførelse i 1536 blev nok engang gentaget i 1660. Den danske stat havde da atter stået foran udslettelse, og Frederik III havde ved et kup sikret sig enevældig magt over riget, der nu havde mistet alle provinser øst for Øresund med undtagelse af Bornholm. Det blev nedfældet i den enevældige grundlov, Kongeloven fra 1665, at kongen alene som en suveræn arvekonige havde al magt til at udgive love, indsætte og afsætte embedsmænd og da især magt over krig og fred og den helt nødvendige kompetence til at pålægge told og udskrive skat, »*eftersom enhver ved, at riger og lande ikke trykkeligen kan besiddes uden væbnet magt, og krigsmagt kan ikke holdes uden besoldning, og besoldning ikke skaffes til veje uden skat.*«¹³

Alle stænderrepræsentanter uden for hertugdømmerne havde både ved arvehyldningen 1660 og senere skriftligt anerkendt det nye styre. Men alligevel var der en grænse for, hvorledes og hvor hurtigt enevælden kunne gå frem i ensretning af de enkelte provinser. Enheden skulle sikres og opretholdes. Der skulle ikke gives anledning til oprør. Om ikke direkte, så indirekte var også den danske enevælde fornuftigvis indstillet på at lempe sig frem.

Enevælden blev aldrig godtaget i hertugdømmerne. Her skulle de nye konger principielt hyldes som hertuger på landdagene, men Christian V (1671) mødte ikke selv op, men sendte i stedet sin statholder. Og fra Frederik IV blev der ikke længere foretaget hyldninger ved hertugskift. Det samme i øvrigt i den gottorpske del af hertugdømmerne. Det passede sig ikke for suveræne fyrster med dynastisk arveret som herskabslegitimation. Da Frederik IV efter den store nordiske krig 1720 kunne inkorporere den gottorpske del af Slesvig under de kongelige besiddelser, lod han sig hylde på Gottorp slot. Men var det som arvelig hertug eller som arvekonige? Herom strides de lærde stadig. Der synes dog ikke at være tvivl om, at det var hans hensigt med tiden at opnå samme myndighed i hertugdømmet Slesvig som i kongeriget. Principielt eksisterede landdagene fortsat, men de blev som i Frankrig aldrig indkaldt.¹⁴

13. *Kongeloven og dens forhistorie*. Aktstykker udgivet af de under kirke- og undervisningsministeriet samlede arkiver. København 1886/1973, s. 44 ff. Charles Tilly ville kunne have skrevet disse paragraffer i Kongeloven, da de er udtryk for samme opfattelse af krigens statsdannende karakter, som han som tidligere omtalt forfægtede.

14. Ulrich Lange anf. v. s. 258 og 261.

På denne baggrund er det relevant at undersøge, hvorledes de enkelte provinser eller territorier i konglomeratstaten blev opfattet. Hvordan søgte kongen / regeringen at integrere dem i den enevældige stat? Eller sagt på en anden måde, hvorledes gik udviklingen fra konglomeratstat til enhedsstat?

Kongen

Kongens person var det sammenholdende element i konglomeratstaten. Derfor er det væsentligt at undersøge, hvorledes den dansk-norske konge blev tituleret, og hvilke våben han førte.

I Christian III's forsikringsbrev til Danmarks riges adel og indbyggere ved hans hyldning i 1534 blev han benævnt: »*Vi Christian med Guds nåde udvalgt konge til Danmark, ret arving til Norge, hertug i Slesvig, Holsten, Stormarn og Ditmarsken, greve i Oldenborg og Delmenhorst.*« På dette tidspunkt var han endnu kun udvalgt konge til Danmark, hvorimod han præsenterede sig som arving til Norge. Fra 1460 havde de danske konger ført titlen hertug over Slesvig og Holsten, mens Stormarn og Ditmarsken var kommet ind ved Frederik II's sejr over Ditmarsken i 1559. Christian I var oldenborgsk greve, da han blev udnævnt til konge i Danmark i 1448 og derfor førte slægten efter ham titlen greve i Oldenborg og Delmenhorst. Derimod er titlen de venders og goters konge gledet ud. Den eksisterede endnu i Christian II's håndfæstning af 1513, men blev ikke medtaget i Frederik I's håndfæstning. Fra Frederik II's håndfæstning 1559 – og de foregående reverser – blev titlen de venders og goters konge anvendt igen.¹⁵

Da Frederik III var blevet enevældig konge, var stilen anderledes. Kongeloven indledtes: »*Vi Frederik den tredje, af Guds nåde Danmarks, Norges, Venders og Goters konge, hertug udi Slesvig, Holsten, Stormarn og Ditmarsken, greve i Oldenborg og Delmenhorst.*«¹⁶ Udover henvisningen til Guds nåde som årsag til magten, var der nu kommet to nye titler til i sammenligning med Christian III's tidligere citerede forsikringsbrev: De venders og goters konge. Det var dog i bedste overensstemmelse med hans egen og de umiddelbart foregående håndfæstninger. Venderne havde tidligere været i de danske kongers våben fra 1440 til minde om sejren

15. *Samling af danske kongers håndfæstninger*. København 1858/1974. Citeret med normaliseret nutids stavemåde.

16. *Kongeloven og dens forhistorie*. København 1886/1973, s. 38 ff.

Da Frederik II 1582 samlede sine arkiver i København, førte han dette våben. Det afspejler både de riger og lande, han herskede over, og de præventioner han havde på egne og rigernes vegne. Det fremgår klart af våbenet, at konglomeratstaten er holdt sammen af kongens krone foroven og de oldenborgske hjelker i midten. I den foreliggende form er det tegnet af Magnus Petersen til brug for A.D. Jørgensen: Udsigt over de danske rigsarkivers historie (1884). (N.G. Bartholdy: Omkring Rigsarkivets mærke. Heraldisk Tidsskrift, bd. 5, nr. 48. 1983, s. 381).

over de hedenske vender, ligesom Christian I 1449 havde ført de goters våben som et led i sine bestræbelser for at dominere Sverige. Disse benævnelser var således ikke et symbol på et statsretligt forhold i 1665, men udtryk for en fortids stolthed og samtidig en intention om på ny at besejre svenskerne. Eller sagt på en anden måde: Det var både udtryk for en politisk intention og forsøg på udfordring af den svenske konge.

Hvis vi går fra kongernes titler til deres våben, får vi endnu klarere tale. Egentlig er våbenmærker opstået i Vesteuropa i 1130'erne som følge af den hjelmklædte krigers behov for at give sig til kende. Deres skjolde blev bemalet med genkendelige symboler, hvortil der efterhånden knyttede sig rettlige forestillinger. For fyrsterne fik brugen af våben især betydning i territorial og politisk henseende. Deres våben blev nemlig identificeret med deres territorier, både de områder de herskede over på et givet tidspunkt og de områder de gjorde krav på. De blev rigsvåbener og tjente som magtpolitiske signaler, som senere statsdannelse ofte fortsatte med at bruge.

Det bedste bevis på kongens funktion som statsbærende identitet findes i oprindelsen til statsvåbenet, de tre løver med ni hjerter. Det var oprindeligt Knud den 6's våben, som vi kender fra bagsiden af hans segl fra ca. 1194, men efterhånden blev det forbundet med det danske riges territorium. Fra Erik af Pommerens tid indgik Norges øksebærende løve og Sveriges tre kroner, der også symboliserede Kalmarunionen, i det danske rigsvåben. De to slesvigske løver og det holstenske nældeblad kom ind i 1460. For titlen de venders konge tilføjedes 1440 en dragelignende lindorm, der kan symbolisere hedenskab og dermed sejren over de hedenske vendere. I 1449 tilføjedes en løve over ni hjerter – de goters våben og som sagt et udtryk for, at Christian I stræbte efter at dominere Sverige, da svenskerne opfattede sig som efterkommere af de sejrige goter. De oldenborgske bjælker i rødt og gult kom ind med Christian I, der var oldenborgsk greve. Delmenhorst er symboliseret med et kors fra Frederik I's tid og Stormarns svane med krone om halsen kendes fra 1476. Erobringen af Ditmarsken 1559 markeres med et felt med en rytter. Island var fra 1500 tallet repræsenteret af en kronet stokfisk (men fra 1903 erstattet af en falk), Færøernes vædder indgik fra 1668 og den grønlandske isbjørn kendes fra 1665.¹⁷ Interessant at disse atlantiske områder, som kom ind i riget som norske bilande, først fik deres selvstændige placering i rigsvåbenet efter enevældens indførelse. Den forstod sig på symbolernes tale! Dog fik kolonierne aldrig nogen plads i rigsvåbenet. Sammensætningen af alle disse våbensymboler indenfor et våbenskjold kan således opfattes som et heraldisk udtryk for en konglomeratstat, der med kongekronen foroven og de oldenborgske bjælker i midten er holdt sammen af kongens person.

Kongemagten lod sig også hylde med poesi på latin, tysk og dansk ved enhver given lejlighed – og helt overstrømmende var det efter enevældens indførelse i 1660. De svulstige digte kom fra hofkredse og fra provinsen. Der kom også et ekko fra hertugdømmerne, hvor den danske konge stadig var hertug over de kongelige dele af Slesvig og Holsten – og dermed havde del i fællesregeringen. Derimod var lensbåndet mellem den gottorpske del af Slesvig og den danske krone blevet ophævet ved Roskildefreden i 1658. Som en konsekvens heraf ophævede det danske rigsråd også lensbåndet mellem den kongelige del og den danske krone.¹⁸ Selvom enevælden aldrig blev indført i hertugdømmerne, og de således ikke var direkte

17. Disse oplysninger stammer fra N.G.Bartholdys to meget informative artikler om heraldik og Danmark / rigsvåben i *Den store danske Encyklopædi*.

18. Ulrich Lange anf. v. s. 241 fn.

Rigsvåbenet kunne også benyttes som en angivelse af, hvem der var bygherre på kongens slotte. Her er det Frederiksborg slots eksteriør, der har fået sit stempel og sin udsmykning med de enkelte landes våbener. Det er i øvrigt et gennemgående udsmykningstema på slottet. (Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg, Hillerød).

berørt af arvehyldningen i København, kom der også hyldestdigte til Frederik III herfra.¹⁹

Et tilsvarende billedsymbol kan hentes fra ceremonierne i anledning af den nye enevældige konges død i 1670. Frederik III lå som den første konge i Norden på *castrum doloris* omgivet med megen pragt og mange symboler. Over kisten hang en baldakin i form af en krone båret af fire piller. Fra baldakinen hang over kisten en engel med en laurbærkrans i

19. Sebastian Olden-Jørgensen: *Poesi og politik. Lejlighedsdigting ved enevældens indførelse 1660*. Renæssancestudier 8, Københavns Universitet 1996, s. 29, 77, 87 ff.

hånden, symbolet på den himmelske herlighed. På baldakinens gesims stod kongens navn og fulde titel med store sølvbogstaver, og 18 faner med hans navn og provinsernes våben stak ud. I hjørnerne hang det nye rigsvåben, og imellem dem kongens portræt i profil med en stor guldkrone over. Omkring kisten stod tre søløver vagt og genspejlede lyset fra ti svære vokslys med kongens våben på blikskjolde. De sidste dage før begravelsen lå krone og scepter udstillet på selve kisten. Med i denne storstilede magtdemonstration i symbolform var altså provinserne, sammenholdt af kronen.²⁰

Hertil kunne indvendes, at dette kun var kongerøgelse. Det var sådan, kongemagten ønskede, at dens riger og lande skulle opfattes. Men stod den ene med sin opfattelse? Vi har et udsagn fra adelsmanden Gunde Rosenkrantz i 1665, der bekræfter billedet af kongen, som den der holder sammen på rigerne: »*De, der stammer fra Holsten, Slesvig og Norge, kalder jeg ikke fremmede. De har ikke samme fædreland, men samme herre og er knyttet til os ved slægtskabsbånd.*«²¹

Landene

Efter denne eksercits i symboler vender vi os nu til en anden virkelighed. Hvorledes opfattede man i samtidens topografiske værker den danske konges riger og lande? Den første systematiske topografi, vi har fra Danmark, er Arent Berntsens *Danmarckis oc Norgis fructbar Herlighed* (trykt 1650-55).²² Forfatteren var borgerlig embedsmand, der gjorde tjeneste både hos adelige kancelliembedsmænd og lokale lensmænd. Her havde han siddet med de vanskelige opgaver at skulle føre regnskaber og foretage skifter og meget andet, hvor hvert land eller region havde sine egne benævnelser for ejendommenes sammensætninger og værdi. Ikke alene var afgifternes art fra jordegodset forskellig, men enhederne var desuden opgivet i forskellig mål og vægt og priserne i forskellige mønter.

Han havde på sin egen krop følt besværlighederne ved at leve i en konglomeratstat. Derfor havde han i første omgang til eget brug udarbejdet en

20. Sebastian Olden-Jørgensen: *Kun navnet er tilbage – En biografi om Peter Griffenfeld*. København 2000, s. 154 ff.

21. Her citeret efter Harald Ilsøe: »Danskerne og deres fædreland. Holdninger og opfattelser ca. 1550-1700.« i Ole Feldbæk (red.): *Dansk Identitetshistorie. 1*, København 1991, s. 33.

22. Arent Berntsen: *Danmarckis oc Norgis Fructbar Herlighed*. Reprografisk udgivelse København 1971. Steffen Heibergs biografi over Arent Berntsen i *Dansk Biografisk Leksikon. 2. bind*, 1979. Harald Ilsøe: anf. v. s. 65 ff.

Arent Berntsen mærkede i sit daglige arbejde som økonomisk administrator, hvad det arbejdsmæssigt betød at leve i en konglomeratstat, hvor der var forskellige angivelser af jordværdier. Han satte sig for i 1630'erne at udarbejde et hjælpemiddel, der også kunne komme andre til gode. Det fik den optimistiske titel: *Danmarckis oc Norgis fructbar herlighed* – og et tilsvarende titelblad med illustration af de herlige produkter, der blev leveret i landgilde. Men da værket blev trykt i 1655, var der knap så megen herlighed efter de tabte krige. Og værre skulle det siden gå. (Arent Berntsen: *Danmark oc Norges fructbar Herlighed*. 1655/1971).

oversigt over de forskellige slags jordejendomme, hvad de kunne bestå af, og hvilke indkomster besiddelsen afkastede. Ved køb, salg samt søskende – og mageskifte var det store problem nemlig at sætte en fælles værdi på de enkelte ejendomme, så de kunne sammenlignes med andre ejendomme i andre egne med henblik på ejerskifte. Derefter fulgte så den nødvendige oversigt over kornmål og smørvægt i hvert land, syssel og len i Danmark (med Skåne og Slesvig), Holsten og Norge.

Men inden dette nyttige hjælpemiddel blev publiceret, følte Arent Berntsen sig foranlediget til at beskrive de lande, sysler, stifter og herreder, hvor alle disse transaktioner kunne finde sted. Udgangspunktet var angiveligt en forundring over alle disse forskellige produkter, som hans undersøgelser viste, afgifterne kunne blive ydet i. Det var altså også en beskrivelse af, hvilke vækster der kunne trives i landene, hvilke husdyr der kunne avles på disse fodermidler, hvilke fisk der fandtes i fersk og salt vand og hvilke metaller der skjultes i undergrunden. Det måtte være frugtbare lande, som skulle beskrives nærmere. Heraf følger titlen på værket: *Danmarckis oc Norgis fructbar herlighed*. Det er altså ikke alene en oprensning af den topografiske inddeling, men også en beskrivelse af landenes produkter og næringsveje.²³

Det interessante i denne sammenhæng er det topografiske billede, Arent Berntsen fandt det nødvendigt at medtage, når han skulle beskrive Danmarks og Norges herlighed. Danmark optager størstedelen af første bog, mens Norge tildeles knap halvdelen. Der var allerede blevet skrevet et topografisk værk om Norge af præsten Peder Clausen. Danmark beskriver Arent Berntsen som to halvøer, Jylland og Skåne, med en række øer imellem. Jylland opfattes som Nørrejylland og Sønderjylland eller Slesvig, som grænser op til Holsten, den tyske provins. Den anden halvø er Skåne, Halland og Blekinge, der er landfast med Sverige. De øer, der ligger imellem er adskilt af Danmarks hovedstrømme: Øresund, Bæltet (Store Bælt) og Middelfart sund (Lille Bælt). Disse lande opdeles i stifter i rækkefølgen: Sjælland, Skåne, Fyn, Aars (Århus), Børglum nu kaldet Aalborg eller Vendelbo stift, Viborg, Ribe og Slesvig. Systematikken er land, stift, syssel, len, købstæder, herreder, birk og sogne. Norge er delt i Søndenfjelds og Nordenfjelds, og derefter i stifter, hovedlen, købstæder

23. Værket er ganske vist først publiceret i København 1650-56, men det må være påbegyndt allerede i 1630'erne. Den optimistiske beskrivelse overalt i værket er ikke dækkende for den efterfølgende udmagring af landene i 1640'erne og 1650'erne. Ole Feldbæk: »Danmarks frugtbare Herlighed. Et dateringsproblem.« I *Struktur og Funktion. Festskrift til Erling Ladewig Petersen*, Odense 1994, s. 201-211.

og fogderier. Derefter følger Island inddelt i sysler og havne. For Færøerne får vi ingen administrative inddelinger, men alene en takst på købmændenes priser på varer i færøske gylden og alternativt i skind.

Arent Berntsens værk er interessant af mange grunde. I denne sammenhæng er det interessant både at notere sig hans billede af det danske rige og bemærke, hvor mange vanskeligheder det gav i praktisk arbejde, at det var så splittet både geografisk og med hensyn til mål for afgifternes størrelse. Konglomeratstatens splittelse – eksemplificeret ved manglen på enhed i mål og vægt – var anledningen til hans værk, der skulle lette administration og regnskabsførelse både for forfatteren selv og andre. Men for Arnt Berntsen var der ingen tvivl om, at alle dele hørte med til kongens frugtbare riger og lande.²⁴

Mod en enhedsstat – skatten som eksempel

Disse riger og lande var knap så talrige og frugtbare efter svenskekrigene 1657-1660. Alle lande og provinser øst for Øresund blev endelig afstået til Sverige. Der var dog en undtagelse, nemlig Bornholm, hvor befolkningen overgav deres ø til Frederik III. Selvom det som tidligere omtalt ved et statskup var lykkedes Frederik III at få indført en på papiret fuldstændig absolut og arvelig enevælde, så bestod den store statsgæld stadig. Toppen af statsgælden blev vel skåret af ved afhændelse af krongods til kreditorerne til priser, som kongen fastsatte. Men tilbage stod stadig både gæld og ønske om en tilstrækkelig god økonomi til opretholdelse af en hær og en flåde, der kunne leve op til kongens og statens revancheønsker. De problemer, den i 1660 indkaldte stænderforsamling skulle have løst, bestod stadig. Skatteevnen og det forældede skattesystem med de mange skattefritagelser havde ikke ændret sig. Men enevælden stillede centraladministrationen friere til at indføre et mere effektivt skattesystem, der kunne føre til større og mere ligelig / retfærdig skatteudskrivning og sam-

24. Som alle, der har haft dette store værk i hænderne har bemærket, så findes her en guldgrube af oplysninger, som slet ikke er udnyttet af forskningen – underforstået at det bør den. På det seneste er Arnt Berntsen fx blevet læst med henblik på at undersøge hans holdning til naturen – specielt havets rigdomme. Bo Poulsen: »The Renaissance Sea: Perceptions in Danish and Norwegian Topography.« *International Journal of Maritime History*, 2003, vol. XIV, 2, 284-292. En ting er dog blevet udnyttet igen og igen. Det er systematikken i værket, både den administrative og de emner, der er trukket frem til beskrivelse i første bind. Det har i hvert fald inden for det danske rige vist sig at være et forbillede for alle senere topografier. Men hvad har tjent som forbillede for Arnt Berntsen?

tidig sikre, at det udskrevne beløb også kom ind i statskassen uden for mange omkostninger og uden for store restancer. I hvert fald skulle kongen ikke længere have accept fra rigsrådet, som var blevet afskaffet ved enevældens indførelse. Men uanset enevælde eller ej var kongen stadig bundet af, hvad der var praktisk muligt.

I både Norge og Danmark var den overvejende del af befolkningen knyttet til landbruget. Derfor måtte jordskatterne være de afgørende i skattesystemet. Hidtil havde skatten både i Norge og i Danmark været afhængig af, om gårdene var klassificeret som hel eller halvgårde. Da disse kategorier i høj grad var betinget af egns forskelle, var skattebyrden højst ulige fordelt. For at løse begge disse problemer – for lave skatteindtægter og den ulige fordeling – afgik der allerede 13. dec. 1660 et kongebrev til statskollegiet om at drøfte, *»hvorledes en ny matrikel over det ganske rige bedst kan forfattes og al ejendom uden persons anseelse anslås.«* Statskollegiet mente, at det bedste udtryk for jordens ydeevne var den landgilde, fæstebønderne svarede til jordens ejere. Derfor blev der indkaldt indberetninger om hver gårds landgilde og dens udsæd og høslæt. Landgilden skulle efterfølgende omregnes til hartkorn efter Arent Berntsens metode. For hovedgårdene måtte hartkornsberegningerne ske på grundlag af udsæden. Derfor blev der sat et arbejde i gang med at indsamle disse oplysninger både fra Norge og Danmark. I Norge blev der udnævnt en almindelig landkommission på 50 medlemmer, der delte landet mellem sig i 10 lagdømmer. I Danmark blev der nedsat en matrikelkommission i hvert stift. I begge riger nåede man frem til det ønskede resultat, som kom til at danne grundlag for skatteudskrivning de første år – i Norge ganske vist stadig kombineret med gårdantallet de første år.

Uligheden i gårdenes afgiftsbyrder blev på trods af de gode intentioner om det modsatte forøget gennem denne kombination med skatteudskrivning, idet en gård med en høj landgilde nu også skulle betale høj skat. Dette søgte man i første omgang at lappe på. I Norge blev der udarbejdet en ny matrikel efter reskript af 1665 uden hartkornstal, men med en forenklet artsbetegnelse for afgifterne (korn, smør og fisk). I Danmark forsøgte nye amtskommissioner i 1664 at regulere sig til større retfærdighed i udskrivningsgrundlaget. Men grundlaget var og blev skævt. Derfor tog man i Danmark det afgørende spring og lod efter inspiration fra Skåne al Danmarks jord opmåle ved landinspektører og vurdere ved kyndige bønder på egnen. Det lykkedes i 1688 at afslutte den store matrikel, så man nu havde et nyt og principielt ensartet grundlag for udskrivning af skatterne på landet i Danmark. I Norge gjorde man et tilsvarende forsøg i Agder og Østlandet i 1684, men der kom ikke noget resultat ud af det. Det gjorde

der til gengæld af en landsdækkende indsats i 1723, men på grund af protester fra bønderne blev det ikke benyttet som skatteudskrivningsgrundlag. Bøndernes erfaring tilsagde dem, at et nyt udskrivningsgrundlag var lig med forhøjede skatter! – og regeringen bøjede sig.²⁵

Den nye enevælde forsøgte længe at nå frem til en ensretning af skatteudskrivningsgrundlaget i Danmark og Norge. Men veg til sidst tilbage på grund af protester fra bønderne i Norge. I Slesvig og Holsten fortsatte man med at udskrive skatter på grundlag af plovtalet, som var et indarbejdet udskrivningssystem fra senmiddelalderen.²⁶ Det svarede i praksis til normalgården, så det var ikke så forskellig fra det system med hele og halve gårde, som man ikke længere accepterede for Danmark og Norge. Heller ikke Island blev berørt af udskrivningsreformerne i Danmark og Norge. Der var således et tydeligt ønske om ensretning hos den enevældige regering, men det blev fraveget i praksis, hvor man af den ene eller anden grund fraveg sin intention om reformer.

Mindst lige så vigtig som beskatningsgrundlag og beskatningsenhed var opkrævningsmåden og det hermed forbundne restanceproblem. I kongeriget Danmark blev problemet løst på en absolut og set med regeringens øje meget effektiv måde. Man overlod til godsejerne og deres administrationssystem at beregne og opkræve skatterne fra den enkelte bonde og dernæst indbetale skatterne samlet for hvert gods til amtstuen. Desuden gjorde man godsejeren ansvarlig for bøndernes restancer. Hvis ikke skatten blev indbetalt i sit fulde omfang, sendte man en deling soldater ud til underhold på hovedgården. Administration og restanceproblemet var således væltet over på godsejeren, som til gengæld var frit stillet til at sætte en skyldig bonde fra fæstegården eller vise sig langmodig. Godsejeren slap for offentlig indblanding i forhold til sine fæstebønder, og regeringen fik en betydelig bedre sikkerhed for sine skatter. Også ødegårdsproblemet hvilede på godsejeren, således at han selvfølgelig måtte betale skatter af gårde, det ikke var muligt at få besat med fæstere. Til gengæld fik godsejeren fra 1682 skattefrihed for sin hovedgård, hvis han var ansvarlig for skatterne fra 200 tønder hartkorn bøndergods inden for en radius af to

25. Kongebrev af 13. dec. 1660 til rigens drost om at lade drøfte i Statskollegiet, hvordan en matrikel over det ganske rige bedst kan forfattes – J. Lindbæk: *Aktstykker og oplysninger til Statskollegiets historie 1660-1676*. København 1903, s. 3. Karl-Erik Frandsen: *Det danske landbrugs historie*. II. Odense 1988, s. 180 ff. Ståle Dyrvik: *Truede tvillingriker 1648-1720*. Danmark-Norge 1380-1814. III. København 1998, s. 135 og 239 ff.

26. Carsten Porskrog Rasmussen: *Rentegods og hovedgårdsdrift. Godsstrukturer og godsøkonomi i hertugdømmet Slesvig 1524-1770*. Institut for grænseregionsforskning 2003, s. 51 ff.

mil.²⁷ Samme opkrævningssystem eksisterede i Slesvig, ja, visse steder på godserne i den østlige del betalte godsejeren endog bøndernes skatter direkte af godsets kasse.²⁸

I Norge eksisterede en sådan godsstruktur stort set ikke, bortset fra et par undtagelser. Det var således ikke muligt som i de øvrige dele af riget at inddrage godsejere i skatteopkrævningen. Den var i stedet overdraget til fogderne, som enten i forvejen var købmænd eller startede på at drive handelsvirksomhed på grundlag af de varer, de modtog fra bønderne som skattebetaling. Bøndernes økonomiske omsætning kom dermed fuldstændig i fogdernes hænder. De afleverede deres produkter til fogderne, som afskrev dem på skatten og gav dem de nødvendige varer, som de selv i en naturaløkonomi måtte anskaffe. Blev bønderne snydt? Der var i hvert fald flere af fogderne, der blev rige. Allerede i 1683 blev der ved lov indført skattebetalingsbøger for bønderne i Norge, således at de selv kunne se bevægelserne i deres mellemværende med fogderne og naturligvis også have et bevismateriale i hænde i tilfælde af uenighed om det betalte. Tilsvarende skattebøger blev indført i Danmark i 1684 på krongodset og først i 1719 på de almindelige godser.²⁹ Det kunne være interessant at sammenligne de danske og norske bønders forskellige skattebetalings betingelser. Blev de norske bønder i højere grad udnyttet af fogderne end de danske bønder af deres godsejere i spørgsmål om betaling af skatter? For de danske bønder betalte heller ikke altid deres skatter i penge, men også undertiden i varer som de norske, selvom skattelovene krævede penge. De danske godsejere havde modsat de norske fogder en større egeninteresse i at forhindre et for voldsomt misbrug af skattesystemet over for bønderne, da dette ville svække fæstegårdenes driftskapacitet.

Der ses ikke at have været foretaget forsøg på at indføre et nyt skattesystem på Island. Her betød de direkte skatter meget lidt for centralmagten over for indtægterne fra monopolhandlen, hvad enten den kom fra skatteforpagternes faste afgifter til staten, kompagnihandel eller statens direkte handel på Island. Det vekslede over tid, hvilket system der blev benyttet, men den faste pristakst for islændingenens produkter fra 1702 stod fast. I direkte pengeindtægt var forskellen på skatter og handel for

27. Birgit Løgstrup: *Jorddrot og offentlig administrator. Godsejerstyret inden for skatte- og udskrivningsvæsenet i det 18. århundrede*. Administrationshistoriske studier nr. 7. Rigsarkivet 1983, s. 74 ff.

28. Carsten Porskrog Rasmussen, anf.v. s. 531.

29. Ståle Dyrvik anf.v. s. 323 og Birgit Løgstrup anf.v. s. 179. Det er ganske interessant, at forbilledet for de danske skattekvitteringsbøger stammer fra Norge – det vidste jeg ikke i 1983, da jeg skrev bogen.

statsskatten fx i 1755 en nettoindtægt fra skatteindtægterne på ca. 1.500 rdl. og 16.000 rdl. fra forpagtningsafgiften for monopolen. Derfor var regeringens anstrengelser i København alene koncentreret om monopolhandlen. Måske spillede det også ind, at de islandske embedsmænd var blandt de største private jordejere i Island.³⁰

Sammenfattende om skattesystemet i det oldenborgske rige må det fremhæves, at det tydeligt har været et ønske hos regeringen at ensrette skatteudskrivningsforholdene på landet overalt i riget, men den måtte frafalde at gennemføre en ensartet matrikulering. På skatteopkrævningssiden var ensretning ikke mulig, da strukturerne var så forskellige i de enkelte lande. Faktisk blev der gennem matrikuleringen af landbrugsjorden i Danmark skabt en større ulighed mellem kongens riger og lande end tidligere. Riget var på skatteområdet en konglomeratstat.

Mod en enhedsstat – loven som eksempel

Det økonomiske grundlag for den nye enevælde var vigtig. Men lige så vigtig var det at få alle reminiscenser i lovgivningen fra den tidligere adelsvælde udryddet, så det nye styre med enevælde og arvefølge stod rent og klart i al lovgivning. Der blev arbejdet på den fundamentallov, kongen havde lovet stænderne, i forbindelse med de overdrog ham magten. Resultatet blev under navn af Kongeloven færdig i 1665, men blev først kendt af en større kreds ved Christian V's kroning i 1670, hvor den blev læst op. I 1709 blev den publiceret.

Også inden da var der behov for, at ingen skulle være i tvivl om, hvor magten var placeret. Med dette som sin første og vigtigste opgave var Statskollegiet blevet nedsat. Det blev formuleret således i dets instruks af 18. nov. 1660: »*Voris statskollegium skal i alle konsultationer i højeste agt have, at vores souverainitet, kongelig autoritet og reputation såvel som vores ganske konglige huses interesse og velfærd, i særdeleshed vores arverettighed og alle andre regalia, erholdes og mainteneres i sin viggør og kraft, af al forstand og magt afværge, hvis noget deraf kunne turber eller være imod.*« Så da statskollegiet den 8. jan. 1661 blev bedt om en udtalelse om højesteret, foreslog det nedsættelse af en kommission fra alle provinser i Danmark, der skulle stille forslag om en rettergangsproces, således »*at en vished og gavnlig uniformitet deri over det hele rige*

30. Harald Gustafsson: »Islands opkomst, handelens flor och kongens cassa« i Kalle Bäck m.fl.: *Skog och brännvin*. Universitetsforlaget 1984, s. 270 ff og 295.

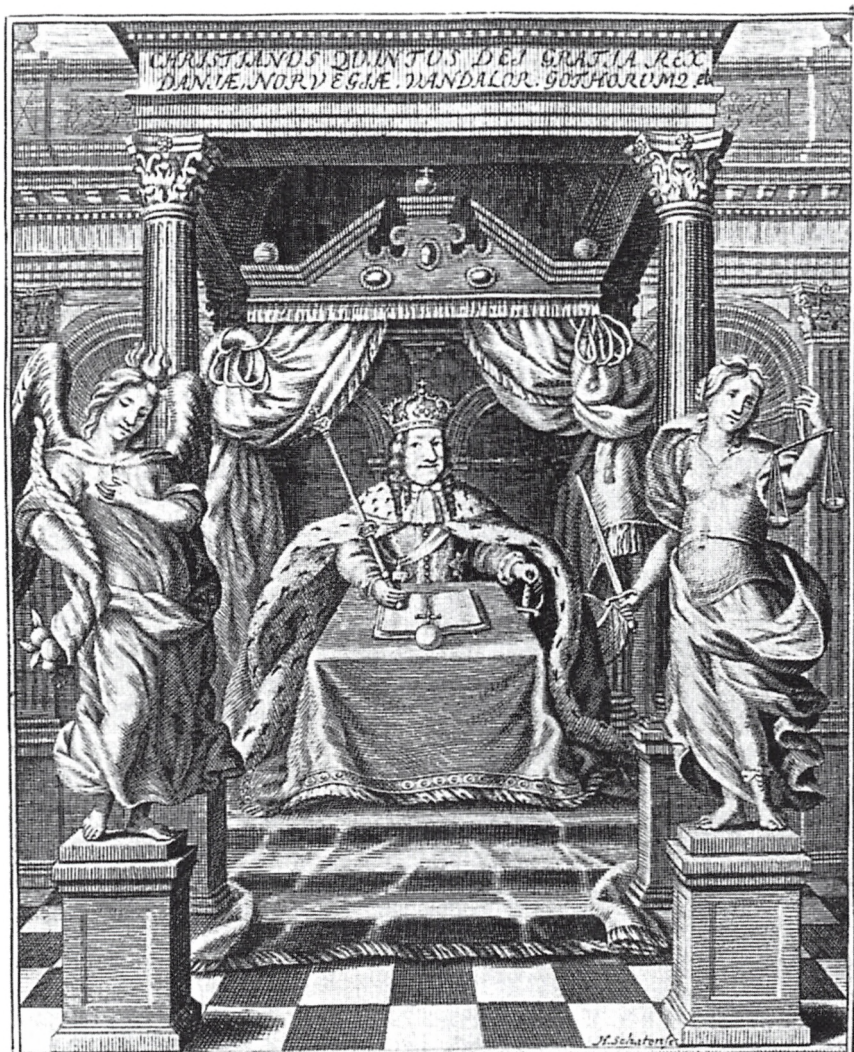
Under hele enevælden blev der arbejdet på en fælles samlet lovbog for den oldenborgske enhedsstat som erstating for de forskellige middelalderlige landskabslove. Det lykkedes aldrig fuldstændigt. Danmark fik sin lovbog i 1683 og Norge i 1687. Begge er dateret på Christian V's fødselsdag den 15. september. Og som det fremgår af titelbladet på Norske Lov, har salmedigteren Thomas Kingo i den anledning skrevet et overstrømmende digt om Christian V, Nordens ære, der sidder på sin tronestol – fuld af Herrens frygt og rettens klare sol. Kobberstikket har også alle symboler på en enevældig magtfuld og retfærdig konge. De to allegoriske figurer i forgrunden fremstiller Pietas (troen) og Justitia (retfærdigheden). (Ditlev Tamm (red.): Danske og Norske lov i 300 år. København 1983, XVI).

kunne have.« Og når kommissionen var i gang, kunne den samtidig gennemgå alle dette riges love, recesser og forordninger og korrigerer, hvad der ikke stemte overens med den kongelige arveregering og foreslå, hvad der bedst tjente til en almindelig observans over det hele land.

Det blev en langstrakt arbejdsproces med flere kommissioner og revisioner af hinandens arbejder. Arbejdet blev ikke afsluttet i Frederik III's regeringstid, men den 15. april 1683 kunne hans søn Christian V på sin fødselsdag underskrive Danske Lov – en samlet lovbog for den danske del af riget. Den erstattede de gamle landskabslove – Valdemar Sejrs Jyske lov fra 1241, Sjællandske lov og Skånske lov (for Bornholm), hvilket i sig selv var en uhyre stor ensretning og forenkling. Det formuleredes i indledningen til Danske Lov, at »undersåtterne, som havde én Gud, én tro, én konge i et rige var adskilte ved sær lovbøger og rettergang.«³¹

Men det var i første omgang kun den danske del af riget, der blev omfattet af den nye lovbog. Statholder i Norge Ulrik Fr. Güldenløve fik tilslutning til sit forslag om at starte en tilsvarende lovrevision i Norge i 1664 og igen i 1666 af Magnus Lagabøtes landslov, men der kom ikke noget ud af de norske lovmænds arbejde. Først i 1680 blev Norge atter inddraget i arbejdet og denne gang var det hensigten at skabe en fælles lovbog for de to riger. Heller ikke dette gav resultat. Sidste forsøg blev gjort, efter at Danske Lov var sendt til trykning. Da bad Christian V en norsk lovkommission om at komme til København og på grundlag af korrekturten til Danske Lov gennemgå den, bog for bog, for at se, hvad der stemte overens med de norske forhold. Arbejdet var afsluttet allerede ved årsskiftet 1682/83. Men resultatet blev, at domstolsordningen i 1. bog og

31. J. Lindbæk: *Aktstykker og oplysninger til statskollegiets historie 1660-1676*. København 1903, s. 1 ff. Ditlev Tamm: »Danske og Norske Lov i 300 år – en introduktion.« I *Danske og Norske Lov i 300 år*. Jurist og Økonomforbundets forlag 1983, s. XXIX ff.

Skil her Kong CHRISTIAN
 Das ikke som du leer
 Men som hans er naar han
 Er fuld af Herrens Trøst
 Høst hvor han taler her
 Til Folket lænsit i Nord
 Hvort Fuld hær Du og Flek,
 De prise Kongens Lov

den Fomte, Nordens Ere,
 han her afkuyaget være,
 oppaa sin Throne, Stool
 og Refkens klare Sool:
 i Lovens rene Stemme
 om Ret og Skiel at fremme,
 hver Skilt og Baad i See
 og lar ham aldrig dœe. T. K. 1695

ejendomsforholdene i 3. og 5. bog var for forskellige i de to riger til, at en fælles lov var mulig. Resultatet blev derfor, at Christian V først i 1687 kunne underskrive en særlig Norsk Lov. Det skete atter på hans fødselsdag den 15. april. Norske Lov bedømmes fra norsk side af Gudmund Sandvik som en version af Danske Lov.³² Det var dog en version, der afspejlede de forskellige samfundsforhold i de to lande.

Da opgaven med en fælles altomfattende lovbog var løst så godt, som det nu var muligt for Danmark og Norge, kom turen til Island. Her var Jonsbogen, som Altinget havde vedtaget i 1281 efter opfordring fra den norske konge, stadig gældende. I 1688 sendte Christian V Norske Lov til to islandske lagmænd og bad dem sammen med de lovkyndigste selselmænd at forfatte en lovbog, »så at uniformitet og lighed udi den norske og islandske lov, så vidt allermest muligt, herefter kunne observeres.« På samme måde fik de to islandske biskopper ordre på at udarbejde et nyt afsnit om de kirkelige forhold, der skulle svare til Norske Lovs 2. bog. Det lykkedes at få udarbejdet et udkast til en islandsk lov, men det nåede ikke at få kongens stadfæstelse. Om det blot var et tidsspørgsmål, vides ikke. Næste forsøg blev først gjort i 1719, men her var årsagen til den manglende succes, at udkastet ikke opnåede godkendelse i København. Næste gang lød ordren på at revidere sidste udkast og oversætte det til dansk inden næste nedsendelse. Det var i 1732. Og nu løb sagen virkelig ud i san-

32. Gudmund Sandvik: »Forholdet mellem Danske og Norske Lov« i Ditlev Tamm (red.) anf.v. s. 19 ff. Ståle Dyrvik, anf.v. s. 295 ff. Der synes at være en vis divergens mellem Sandvik og Dyrvik i bedømmelsen af forskellen mellem Danske og Norske Lov, hvor Dyrvik lægger større vægt på forskellen mellem de to end Sandvik.

I selve rettergangsordningen synes der at være en betydelig forskel mellem de to lande. Der var i hele Norge ca. 50 fogderier. Sorenskriveren svarede til herredsfogden i Danmark. Iflg. retsordenen (tingtavla) skulle han cirkulere mellem tingene i sit embedsdistrikt, således at han tre gange om året kom til hvert tingsted. I Danmark blev der holdt ting fast en gang om ugen på hvert tingsted. Det kunne være interessant at få en sammenligning af retspraksis ved første instans i Danmark og Norge, når der var så stor forskel på hyppigheden af tingmøder. Hvorledes påvirkede det sagerens art og antal – og de personer, der førte sager på tinget under de to systemer?

Den norske sorenskriver var skifteforvalter før 1687, men dette ressort blev med Norske Lov overført til amtmand og godsejer i lighed med forholdene i Danmark. Ved reskript af 31.5. 1690 blev det atter ført tilbage. Interessant at vi i Danmark fik en lignende ordning i 1793, hvor herredsfogderne (der svarede til de norske sorenskrivere) efter megen diskussion overtog skiftevæsenet fra amtmændene. Da var landboreformerne med overgang fra fæstevæsen til selveje kommet imellem og havde på dette punkt muliggjort »norske tilstande«. Denne inspirationskilde for administrationsreformen kendte jeg heller ikke i 1982. Birgit Løgstrup: *Dommer og administrator. Herredsfogden 1790-1868*. Rigsarkivet 1982, s. 96 ff.

det, for næste melding kom fra Danske Kancelli i 1753, at man i Kancelliets gemmer havde fundet et forslag til en islandsk lovbog. I 1760 startede man forfra med en ordre om at udarbejde en ny islandsk lovbog på grundlag af Norske lov og de gamle islandske love. Og sådan fortsatte det. Jonsbogen blev aldrig ophævet, og en ny lovbog blev aldrig indført. Resultatet blev en elendig retstilstand på Island. Den middelalderlige Jonsbog svarede ikke længere til samfundsforholdene. Det blev ganske vist pålagt flere amtmænd og stiftamtmand, at Norske Lovs retsplejebestemmelser skulle følges. Men der var usikkerhed om, hvad det var, der skulle følges. Befolkningen kendte ikke reglerne, da nogle af dem forelå på et sprog, den ikke kendte. Og når dommene blev appelleret til Højesteret i København, var der andre af de gamle bestemmelser på islandsk, dommerne her ikke kendte. I 1779 blev Norske Lov oversat til islandsk og udgivet af sysselmand Magnus Ketilsson, men hverken denne eller andre oversættelser blev autoriseret. Der kom aldrig en samlende lovbog for Island, men efter oprettelsen af den islandske landsoverret i 1800 blev retsusikkerheden til en vis grad udryddet. Frem i det 19. århundrede blev dele af Norske Lov og nu også dele af Danske Lov lovfæstet i Island – efter Norge i 1814 forlod det oldenborgske rige uden Island, Færøerne og Grønland.³³

Hvad var den egentlige grund til dette tovtrækkeri? Var der for stor afstand mellem København og Island? Var embedsmændene i hovedstaden ligeglade med det fjerne Island? Eller var grunden snarere, at de få kongelige embedsmænd på Island faktisk var i lommen på bondestormændene deroppe, så de ikke kunne gennemføre noget mod deres vilje? Og dette med al magt til den af Gud indsatte enevældige arvekonge har lydt fælt i disse storbønders ører.³⁴

I hertugdømmerne Slesvig og Holsten var udviklingen ikke bedre. Den gottorpske hertug var ved den fatale fredsslutning i 1658 blevet fritaget fra den danske konges overherredømme over sine slesvigske besiddelser. I Holsten hørte både den danske konge i sin egenskab af hertug og den gottorpske hertug under den tyske kejser. Over de adelige besiddelser i både Slesvig og Holsten var der indsat en fælles regering med deltagelse af både den danske konge og den gottorpske hertug. Da enevælden som

33. Pall Sigurdsson: »Danske og Norske Lov i Island og de islandske kodifikationsplaner« i Ditlev Tamm anf.v. 347-366.

34. Denne tolkning hviler på Harald Gustafssons resultater i *Mellan kung och allmoge – ämbetsmän, beslutsprocess och inflytande på 1700-tallets Island*. Stockholm 1985. Spørgsmålet om en altomfattende lovbog behandles ikke, men derimod embedsmændene som afhængige af den fåtallige jordejende elite på Island.

omtalt ikke var indført i de kongelige dele af hertugdømmerne, gjaldt Kongeloven naturligvis ikke her. Men heller ikke for Danske Lov så det så godt ud. I Holsten gjaldt gammel tysk ret, mens Jyske Lov gjaldt i Slesvig – begge steder suppleret med senere vedtagne love og recesser. Da den danske konge i 1684 besatte den gottorpske hertugs dele af Slesvig, indrettede han et kongeligt regeringskancelli fælles for hele hertugdømmet. Her skulle Jyske Lov følges, indtil kongen fik forordnet en ny lovbog. Der blev straks i 1684 nedsat en kommission til at udarbejde denne. Men fem år senere måtte kongen efter pres fra stormagterne atter udlevere de gottorpske områder, og de smukke planer om en ny lovbog blev opgivet. De kongelige dele af Slesvig forblev ved Jyske Lov. I 1713 var situationen den samme som i 1684 – Frederik IV inddrog den gottorpske hertugs dele af Slesvig, forordnede atter, at Jyske Lov skulle gælde overalt i Slesvig, »indtil vi forordner noget andet.« Denne gang var der planer om at indlemme Slesvig under Danmark, således som Christian V i sit testamente indtrængende havde rådet sin søn til – og dermed ville Danske Lov automatisk blive gældende i Slesvig. Dette blev dog opgivet igen på grund af hensynet til ridderskabet inden arvehyldningen i 1721 i de tidligere gottorpske dele af Slesvig. Kongen havde håbet, at de afgørende ændringer i hertugdømmets stilling kunne gennemføres lidt efter lidt. Men sådan gik det ikke. Danske Lov blev ikke gældende ret i Slesvig – undtagen i de kongerigske enklaver og på Nordals og Ærø frem til henholdsvis 1731 og 1750. Danske Lovs kirkeretlige bestemmelser gjaldt dog fortsat her, da de kirkeligt hørte under Fyns stift. For at gøre forvirringen total skal også nævnes, at Danske Lovs søretsbestemmelser blev anvendt i mange søkøbstæder og mindre byer. Den gældende Jyske Lov blev suppleret med mange nye recesser, så lovgivningen kunne følge med udviklingen i området. Ved inkorporeringen af Holsten i 1806 for en kort bemærkning, blev der nedsat en kommission, der skulle planlægge ensartet lov og ret i hele den dansk-norsk-holstenske stat. Kommissionen foreslog samme år at indføre Danske Lov i modificeret form både i Slesvig og Holsten, men heller ikke denne gang kom der realiteter ud af forsøgene.³⁵

Med de oversøiske kolonier var der i første omgang ingen problemer i denne diskussion om Danske Lovs område. For de eksisterede ikke i rela-

35. Frants Thygesen: »Danske Lovs indflydelse i hertugdømmet Slesvig« i Ditlev Tamm anf.v. s. 261 ff, 268 ff, 283 ff. Lars N. Henningsen: »Die Zusammenführung Schleswigs unter dänischer Herrschaft – Idee oder Realität?« i Henrik Becker-Christensen und Ulrich Lange (red.): *Geschichte Schleswigs vom frühen Mittelalter bis 1920*. Institut for grænseregionsforskning, 1998, s. 63 ff.

tion til det danske rige på dette tidspunkt. Den danske kolonisation af Vestindien startede først i 1672 på Sct. Thomas og derefter fulgte Sct. Jan i 1718 og Sct. Croix blev købt i 1733. Og det var ikke staten, men det Vestindisk-guinesiske handelskompagni, der var det agerende subjekt. Først i 1753 blev kolonierne solgt til den danske stat. Det var kompagniet, der hidtil havde stået for retstiftelsen på øerne – og de ansatte kan udmærket have anvendt Danske Lov i de sager, hvor de fandt det relevant. Men først med forordning 31. marts 1758 blev Danske Lov højtidelig indført på øerne. Men dermed var alle problemer absolut ikke løst. Der var for det første store sproglige problemer, idet øerne var befolket af engelske, hollandske og franske kolonister. Og de forstod hverken dansk eller danske retsregler. Men der var store problemer med en samfundsorden, der slet ikke svarede til den danske. Det største problem var forholdet til neger-slaverne og de frigivne. Hvad var deres retstatus eller mangel på samme? Var det personret eller tingsret, der skulle følges i disse sager. Skulle slaverne omfattes af bestemmelserne i Danske Lov om løvsøre? Det gav mange problemer og dommerne måtte lempe sig frem. Ved siden af Danske Lov stod der efterhånden en myriade af lokale plakater og reglementer, der blev dømt efter. Det er interessante problemstillinger, hvorledes den danske stat løste disse fjerne problemer. Dette kræver yderligere forskning – også set i relation til, hvordan andre kolonimagter løste problemerne på samme tidspunkt.³⁶

Sammenfattende om indførelse af en fælles lov i det oldenborgske rige må det fastslås, at de skiftende regeringer havde til hensigt at gennemføre en fælles lov for hele riget. Strategien var tydeligvis at starte med de centrale dele – først Danmark, senere Norge og så videre til Island og Slesvig. En afspejling af en opfattelse af det oldenborgske rige med kernelandene i midten og de andre områder ude i periferien. Det må også siges at være en ambitiøs plan. For Danmark varede det 22 år, inden det lykkedes i 1683 at erstatte de middelalderlige landskabslove med den altomfattende lovbog, Danske Lov – og her eksisterede der allerede et supplement i form af nyere recesser. I 1687 kom så Norske Lov, men for de øvrige områder lykkedes det ikke. Indholdet i lovene var både kodificering af tidligere lovgivning med hensyntagen til den nye statsretlige styreform og indførelse af nye bestemmelser.

Den engelske gesandt Robert Molesworth, som absolut ikke var nådig i sin vurdering af Danmark og dets i hans øjne despotiske styreform, havde dog på et punkt ros i sin beskrivelse af landet 1692: – »*ved omtalen af de*

36. Poul Erik Olsen: »Danske Lov på de vestindiske øer« i Ditlev Tamm, anf.v. s. 289 ff.

danske love må jeg retfærdigvis begynde med ros. De overgår i retfærdighed, korthed og klarhed alt, hvad jeg kender. De er rimelige samlet i et bind i kvartformat og skrevet på landets eget sprog så klart at ingen, der kan læse og skrive, ikke straks forstår sin egen sag og selv kan føre den uden advokat, hvis han ønsker det.»³⁷ Men det lykkedes altså ikke at nå de ydre dele af riget med denne juridiske velgerning. Konglomeratstatens forhindringer var endnu for stærke.

Mod en enhedsstat – embedsapparatet som eksempel

På vej mod enhedsstaten var et fælles skatteudskrivningsgrundlag og en fælles lovbog de mest spektakulære bestræbelser. Men det centralt udnævnte embedskorps var formentlig det mest afgørende for enhedsprojektets succes, om end resultaterne først blev synlige i det lange perspektiv. Før 1660 havde kongen været bundet af rigsrådets forslag til udnævnelse af nye rigsrådsmedlemmer. Sådan var det efter håndfæstningen 1648, og før da var det naturligvis også kun adelige, der kunne udnævnes. Udnævnelser i lokaladministrationen var fuldt og helt overladt til de lokale lensmænd før 1660. Men med enevælden blev udnævnelsen af embedsmænd til et prærogativ / en eneret for kongemagten.

Dette blev præcist og tydeligt proklameret i Kongelovens paragraf fire: *»Skal og Kongen ene have højeste Magt og Myndighed at indsætte og afsætte alle Betiente, høje og lave, være sig hvad navn og titel de have kunde, efter sin egen fri Vilje og tykke, så at alle Embeder og Bestillinger, i hvad Myndighed de haver, skal af Kongens Enevoldsmagt saasom af én kilde have sin første oprindelse.»³⁸ Og det var enhedsstaten som en følge af enevælden, der blev argumenteret med.*

Denne paragraf fire forblev ikke blot på papiret. Der blev indrettet administrative ansættelsesprocedurer, hvorefter alle ansøgninger skulle sendes til det relevante ressortkontor i centraladministrationen, før den øverste i den gejstlige eller verdslige lokaladministration blev bedt om en udtalelse. Centraladministrationen udarbejdede derefter en oversigt over ansøgerne og deres fortrin herunder hvilke anbefalinger, de var i besiddelse af. Med dette materiale blev sagen indleveret til kongens endelige afgørelse. Derefter kunne der udarbejdes ansættelsesbrev, og den heldige

37. Her citeret efter Ståle Dyrvik anf.v. s. 390.

38. *Kongeloven og dens forhistorie*. Aktstykker udgivet af de under kirke- og undervisningsministeriet samlede arkiver. København 1886/1973 s. 44 ff.

blev bedt om at underskrive en embedsed til kongen, hvor han lovede at være hans kongelige majestæt og det hele arvehus huld og tro. Naturligvis skulle enhver embedsmand opponere imod, hvad han måtte erfare af dårlig omtale af kongen og straks indberette det til kongen.³⁹ Ingen tvivl om at hver eneste embedsmand skulle have sin loyalitet placeret hos kongen, som var kilden til hans embedsudnævnelse. Det viste sig også at blive ledetråden i praksis. Denne centralisering af embedsudnævnelserne må have ramt de tidligere lensmænd, nuværende amtmænd, hårdt. Deres lokale betydning og anseelse må være faldet, når man ikke længere kunne regne med, at deltagelse i amtmændens netværk på det ene eller andet niveau ville give afkast i form af embedstildeling.

Samtidig skete der en forenkling af amtmændenes ressort, idet de nu blev frataget militærmyndighed og skatteopkrævningskompetence. De blev i modsætning til tidligere desuden aflønnet på en ensartet måde. Der skete således med sociologen Max Webers terminologi en professionalisering af embedsstanden straks i begyndelsen af enevælden. Det var en del af dens program, som det fremgår af Kongeloven. Ligeledes formulerede Christian V i sit testamente til sin søn, hvilke faglige krav han skulle stille til embedsbesættelser i centraladministrationen. Det var først og fremmest troskab og ærlighed, men også juridisk ekspertise og ved flere embeder erfaring fra tidligere ansættelser, han opfordrede sin søn til at lægge vægt på. Derimod var der ingen råd om, hvorfra han skulle tage sine embedsmænd.⁴⁰

Hvordan gik det i praksis? Erik Gøbel har undersøgt embedsmændenes nationalitet mellem 1660-1814 i centraladministrationen i København. Nationalitet er af praktiske grunde forstået som fødestedet.⁴¹ På trods af at centraladministration var fælles for alle kongens danske, norske, slesvigske, holstenske og islandske lande, var der her et klart flertal af embedsmænd født i Danmark (56%). De norsk fødte embedsmænd udgjorde 12% – lige så mange, som kom fra udenlandske tyske stater. Og så kom der henholdsvis 10% og 8% fra Slesvig og Holsten. Kun fire personer i

39. Grethe Illsøe: *Vejen til embede. En undersøgelse af udnævnelserne til kgl. retsbetjent – og magistratsemede 1735-65*. Administrationshistoriske studier I. Århus 1978. Birgit Bjerre Jensen: *Udnævnelsesretten i enevældens magtpolitiske system 1660-1730*. Administrationshistoriske studier 12, Rigsarkivet 1987. Embedsed i Erik Gøbel: *De styrede rigerne. Embedsmændene i den dansk-norske civile centraladministration 1660-1814*. Odense universitetsforlag 2000, s.75.

40. Birgit Bjerre Jensen, anf.v. s. 264 ff.

41. Erik Gøbel, anf.v. s. 37ff. 34% af alle er uoplyste. Opgørelsen er foretaget med 10 års mellemrum.

hele perioden kom fra Island, og de er talt med under de norske embedsmænd. Hvis disse tal sættes i relation til folketallet i de samme lande, var danskfødte stadig overrepræsenteret (her levede kun 40% af befolkningen i 1769), mens de norskfødte var stærkt underrepræsenterede. (Her levede sammen med Island 39%). Derimod svarede hertugdømmernes andel af centraladministrationens embedsmænd meget godt til befolkningens andel af det samlede folketal i 1769.

Hvad har grunden været til nordmændenes lavere andel? Var det den fjerne hovedstad? Var det den lavere andel af adelsmænd i Norge, selvom embederne jo netop ikke længere var forbeholdt adelen? Var det kongens ringere kendskab til den norske befolkning? Der var faktisk en udvikling over tid, således at norskfødte embedsmænd i 1662 kun udgjorde 6%, mens de i 1782 udgjorde 20% af alle. Der var til gengæld flest embedsmænd født i Slesvig i 1682 – hele 19%, men derefter faldt andelen til 6% som det laveste både i 1732 og 1752.

Det må have været væsentligt for vidensgrundlaget for beslutningerne i centraladministrationen, at embedsmændene kom fra alle kongens riger og lande. Nok var det almindelig praksis at høre de lokale amtmænd om nye initiativer og store og små sager, men trods dette var embedsmændenes egen viden og erfaring af uvurderlig betydning. Her er det naturligvis ikke ligegyldigt, hvor i det centrale hierarki embedsmændene var placeret. De danske og norske embedsmænd havde overvægt i kontorchefstillinger og underordnede stillinger sammenlignet med embedsmænd fra Slesvig og Holsten. Men undersøges sammensætningen af kongens råd og kollegier, dvs. de overordnede poster, alene, viser det sig, at de danskfødte også havde over halvdelen af posterne her.⁴²

Der er også foretaget en opgørelse af embedsmændenes fødested i de enkelte institutioner uanset deres positioner i disse. Også her findes embedsmænd født i Danmark i alle de udvalgte institutioner lige over 50%. Der er dog to undtagelser. I Danske Kancelli var 85% af personalet født i Danmark, hvilket var på bekostning af embedsmænd født i Slesvig og Holsten. Det er der dog ikke noget mærkeligt i, da administrationssproget her var dansk. Tilsvarende var de slesvig-holstensk fødte embedsmænd tilsvarende langt i overtal i Tyske Kancelli, hvor sproget var tysk. Den anden undtagelse er interessant: I Kommercekollegiet var embedsmænd født i Danmark ikke i overtal som i alle de andre kollegier. Kommerce-

42. Erik Gøbel anfv. s. 42 ff. Han har i denne opgørelsestabel slået embedsmænd fra Danmark og Norge sammen og ligeledes dem fra Slesvig og Holsten. Hans begrundelse er, at deres fordeling på overordnede og underordnede embedskategorier var helt parallel.

kollegiet svarede til et moderne erhvervsministerium. Og her var der i hele perioden kun 43% embedsmænd født i Danmark, mens der var 22% norskfødte. Andelen fra Slesvig og Holsten var henholdsvis 6% og 11%. Disse tal vil vi se på i næste afsnit om regeringens økonomiske politik i Konglomeratstaten.

Ændringerne i centraladministrationen blev gennemført umiddelbart efter indførelsen af enevælden, da den nye enevældige konge ikke ville sidde med de gamle adelige embedsmænd på alle indflydelsesrige poster. Derimod tog det længere tid, inden ændringerne var slået igennem i lokaladministrationen. I Danmark og Norge skete det med indførelsen af de nye amtmænd i 1662. I de kongelige dele af hertugdømmerne havde kongen som hertug været bundet af at udnævne de højeste amtmænd fra adelige slægter, men i de mindre amter havde han længe inden statsomvæltningen udnævnt de embedsmænd, han ønskede. Det var ikke sket uden konflikter med ridderskabet, som naturligvis ønskede, at alle skulle være af indfødt adel. I hertugdømmerne var embedsbetegnelsen også før 1660 amtmand. (Amt betyder egentlig embede). Det ser ud, som amtmændene i hertugdømmerne både før og også efter 1660 fortsat udnævnte de underordnede embedsmænd i deres distrikt. Ved inddragelsen af de gottorpske amter i Slesvig under kongen, blev der derimod i 1730 givet ordre til, at alle udnævnelser skulle foretages af kongen.⁴³

På Island fortsatte man med systemet med en lensmand på regnskab helt frem til 1684, hvor det dansk norske forvaltningssystem også indførtes her.⁴⁴

Der var ikke mindst i Danmark betydelige undtagelser fra dette ensrettede udnævnelsessystem i lokaladministrationen. Som tidligere omtalt havde enevælden af hensyn til den mest effektive skattepolitik indsat godsejerne som skatteopkrævere. Det betød, at det ikke var en embedsudnævnelse, men erhvervelse af et gods med fæstegårde, der var betingelsen for udøvelsen af dette hverv, som vi i dag vil kalde offentligt. På samme måde havde alle områder med skatte- eller toldforpagtninger heller ikke kongeligt udnævnte embedsmænd. Her var det afgørende for at få opgaven, at man bød højest i den udbudte licitation og var i stand til at møde med tilstrækkelig kaution. I Danmark blev told- og konsumtionsforpagtninger udbudt embede for embede, men i Norge skete bortforpagtningerne under et til hvert af de to områder, Nordenfjelds og Søndenfjelds. I

43. Ulrich Lange anf.v. s. 228. Johan Hvidtfeldt: »Den nordslesvigske embedsstand 1700-1848« i *Sønderjyske Årbøger 1958*, s. 109 ff.

44. Harald Gustafsson: *Mellan kung och allmog* – Stockholm 1985, s. 28.

Norge fortsatte kongen dog ofte med at udnævne det underordnede personale, men der blev ført en skiftende praksis.⁴⁵

Kongen havde i den økonomiske nedtur efter 1660 været nødt til at sælge ud af kirkerne med deres tillagte indtægter. Som hovedregel fulgte kaldsretten til præstestillingen også ejerskabet af kirken. Så da handel med kirker blev en almindelig affære, kunne det være ret forvirrende at få fastslået, hvem der nu havde ret til at udnævne ny præst. Der var dog også bevægelser i den modsatte retning. I 1728 gennemførte Frederik IV, at huskapellanerne, der oprindeligt var blevet udnævnt af sognepræsterne i et helt privat ansættelsesforhold, nu skulle udnævnes af kongen, have ansættelsesbrev fra ham og aflægge embedsed til ham.⁴⁶

Den enevældige konge måtte også respektere adelens gamle birkerettigheder. Det betød, at en adelig godsejer kunne have opnået tilladelse til at få sit gods og sine bønder undtaget fra den almindelige herredsret og i stedet have dem omfattet af et særligt birk, hvor godsejeren selv havde udnævnelsesretten af birkedommeren. Denne skulle naturligvis i sin embedsførelse følge landets love og være underkastet den almindelige instansfølge. Men birkedommeren var ikke udnævnt af kongen, selvom han efterfølgende havde fået kongelig konfirmation på sin embedsbesiddelse. Disse birkerettigheder blev udvidet ved indførelsen af grevskaber og baronier under Christian V, hvor godsejeren i øvrigt selv ofte var amtmand inden for sit gods. Her kan man virkelig tale om en stat i staten, uanset hvad Kongeloven sagde om den enevældige konges udnævnelsesprærogativ.

Der er blevet foretaget en sammenligning af de kongelige og de private udnævnelser af præster og retsbetjente (dommere i første instans) i henholdsvis Danmark og Norge under Frederik IV.

Der var for det første langt flere udnævnelser i de to kategorier i Danmark end i Norge. Der var 1409 præsteudnævnelser i Danmark og 448 i Norge. Heraf var 7% udnævnt af private i Norge, mens det i Danmark var 63%. Resten var kongeligt udnævnte begge steder. Der var også langt flere udnævnelser af retsbetjente i Danmark end i Norge – 495 mod 90. Heraf var 43% privatudnævnte i Danmark, men kun 9% i Norge.⁴⁷ Tallene afslører en forskellig embedsstruktur i de to lande – flere embeder i Danmark end i Norge, ligesom også den økonomiske og sociale struktur var anderledes. Det var det næsten totale fravær af godser og adel i Norge, der

45. Birgit Løgstrup, *anf.v.* s. 33 ff og s. 72 ff. Birgit Bjerre Jensen, *anf.v.* s. 202 ff.

46. Birgit Bjerre Jensen, *anf.v.* s. 208 ff.

47. Birgit Bjerre Jensen, *anf.v.* s. 211.

resulterede i den stærkere gennemslagskraft for kongelige udnævnelser i lokaladministrationen. Dette viser også, at praksis udfoldede sig forskelligt, på trods af at Kongelovens store fanfarer skulle gælde overalt i kongens riger og lande.

Der var desuden en stor gruppe af administrationspersonale, der helt faldt uden for kongens udnævnelsesret. Det var den store gruppe af ansatte medhjælpere hos de lokale embedsmænd. Hvis disse havde brug for skrivere, kopister eller regnskabsførere, måtte de selv ansætte dem og lønne dem. Ligesom de selvfølgelig havde både det økonomiske og retlige ansvar for deres arbejde.

Gennemførelsen af et enstrengt udnævnelssystem, hvor al magt til at indsætte og ikke mindst afskedige embedsmænd, var væsentlig for enevælden. For retstilstanden var ikke mindst afskedigelser af betydning. Afskedigelser kunne ske efter ansøgning eller uansøgt, fordi kongen ikke var tilfreds med embedsmandens indsats. Der blev under enevælden nedsat flere kommissioner til undersøgelse af embedsmænds embedsførelse. Den mest gennemgribende var landsdommernes undersøgelse 1686-1687 af underretsdømmerne – og skrivernes kompetence i Danmark. Det skete på baggrund af et ønske om at sammenlægge underretsemdeder – embederne som dommere og skrivere i både herreder og birker. Den bevarede rapport viser, at der ikke blev lagt fingre imellem. Udygtighed, alder og svagelighed, manglende moralsk habitus, drikfældighed, manglende læse- og skrivefærdighed var de kriterier, der blev anlagt som afskedigelsesgrunde. Der ses ikke at være blevet gennemført en tilsvarende vurdering med afskedigelser til følge i andre af kongens riger og lande. Der var dog også efter den gennemførte sanering en tættere embedsstruktur i Danmark end i de øvrige lande.⁴⁸

For gennemførelsen af enhedsstaten var det af betydning, om embedskorpset havde en fælles basis at administrere ud fra. Eller sagt på en anden måde – eksisterede der en fælles uddannelse som betingelse for udnævnelse til embedsmand i kongens riger og lande?

Der eksisterede et universitet i kongens riger og lande i København, som alle med hu til det akademiske frekventerede, medmindre de som de unge adelsmænd enten gik på Sorø adelige akademi, før de rejste rundt på den store tur til udenlandske universiteter. Der kom færre norske studenter til Universitetet i København, end befolkningstallet i Norge gav forventning om. Ønsket om et universitet i Norge blev da også fremført utal-

48. De jyske landsdommeres betænkning er aftrykt i Mogens Lebech: »Jyllands gamle retskredse«, *Jyske Samlinger* 5 rk. II bd. 1935, 181 ff.

lige gange i det 18. århundrede. Det blev først bevilget i 1811 – kort før adskillelsen mellem Norge og Danmark. Den gottorpske hertug oprettede i 1665 et universitet i Kiel, som blev besøgt af studerende, der sigtede mod en embedskarriere i Slesvig Holsten.

Studier ved Københavns Universitet var ingen betingelse for at opnå embede i det danske rige. Universitetet så dog gerne et sådant krav indført både af økonomiske og faglige grunde. Det var uheldigt for fortolkning af dansk ret, at jurister med uddannelse fra tyske universiteter ville lægge tysk og romersk ret til grund for fortolkning af dansk ret, fremhævede det juridiske fakultet.

I 1743 blev alle studenter fra Danmark og Norge pålagt at studere to år ved Universitetet i København, inden de rejste til et udenlandsk universitet. Derimod blev det samme frivilligt for studenter fra hertugdømmerne – dog ville de blive foretrukket frem for andre ved embedsbesættelser, hvis de efterkom kongens ønske, forsøgte regeringen at lokke med. Der var mange grunde til den tilbageholdenhed med at stille krav til hertugdømmerne. En af dem var den forskellige latinskole- og eksamensstruktur, men omvendt faldt frivilligheden godt i tråd med den almindelige og forsigtige holdning i regeringen over for hertugdømmerne. Så var situationen helt omvendt i 1767, hvor også den gottorpske del af Holsten ved mageskiftetraktaten med Rusland kom ind under den danske konge. Det lykkedes den russiske forhandler at få indsat en bestemmelse om, at ingen embedsmand kunne ansættes i hertugdømmerne uden at have studeret to år ved Kiels Universitet. Både opfordringen til at studere i København i 1743 og pålægget om at studere i Kiel i 1767 kan aflæses på optags tallene til Københavns Universitet. Antallet af slesvigske studenter steg efter 1743 for at falde meget drastisk efter 1768. Med traktatens bestemmelser i 1767 kunne regeringen ikke skabe en enhedsbaggrund for sine embedsmænd i alle kongens riger og lande. Der lå dog også en fundamental vanskelighed i det forskellige lovgrundlag i Holsten i forhold til de øvrige lande. Følgen af de forskellige uddannelsesforhold blev en skarp adskillelse mellem embedsmændene på hver side af Kongeåen – mellem kongeriget og hertugdømmerne.⁴⁹

Der var oprindeligt ingen embedseksaminer ved Københavns Universitet. Først i 1629 – gentaget i 1707 – blev det en betingelse for ansættelse i et præstekald, at ansøgeren havde en teologisk uddannelse fra Universitetet. Desuden skulle den stedlige biskop eksaminere den nyudnævnte

49. Birgit Løgstrup: Københavns Universitet 1732-1788 i Leif Grane m.fl. (red.): *Københavns Universitet 1479-1979*, bind 1, København 1991, s. 426 ff og 434.

præst, inden han kunne indsættes i embedet. Det ses ikke at have givet vanskeligheder at få den teologiske embedseksamen respekteret ved præsteansættelser, måske fordi det i forvejen var almindeligt, at ansøgerne til præsteembederne havde studeret et antal år ved det teologiske fakultet på Københavns Universitet.

I 1736 blev der indført en juridisk embedseksamen, og det endda både en latinsk og en dansk. Den latinske juridiske eksamen var afslutning på lange studier ved Københavns Universitet, hvor både uddannelse og eksamination foregik på latin. Den danske juridiske eksamen var egentlig kun en eksamination, der skulle konstatere, om eksaminanden på baggrund af praktisk erfaring havde erhvervet tilstrækkelig viden i proces og lovstof. Denne eksaminand behøvede ikke nødvendigvis at have frekventeret Universitetet. Baggrunden for denne lavere uddannelse var ønsket om at kontrollere, at også dommerne ved første instans havde nogen teoretisk juridisk viden inden ansættelse. Det var på sin vis en opfølgning af landsdommernes tidligere omtalte vurdering af underrettsdommerne i 1686-1687. Man var klar over, at det ikke kunne nytte at kræve lange akademiske uddannelser, da den lave løn ved underretsemployererne ikke gav mulighed for at leve op til et sådant krav. Det er i denne sammenhæng interessant at bemærke, at alle med den danske juridiske eksamen skulle være fortrolige med både Danske og Norske Lov. Formålet med denne embedseksamen var således at levere kandidater til alle kongens riger og lande med kendskab til dansk og norsk ret.⁵⁰

Men hvorledes var gennemslagskraften ved embedsbesættelser for disse juridiske eksaminer i praksis? I centraladministrationen gik det langsomt. Der skulle gå 50 år efter indførelsen af den latinske juridiske embedseksamen i 1736, til 22% af stillingsbesættelserne i centraladministrationen skete med kandidater med latinsk juridisk eksamen, hertil kom så 10% med dansk juridisk eksamen. Der var flest embedsmænd i underordnede stillinger, der havde eksamenspapirerne i orden. Det er et udtryk for, at kongen og de øverste beslutningstagere ikke ønskede at være bundet, når de øverste stillinger skulle besættes.⁵¹

I lokaladministrationen var der som omtalt ingen problemer med at få den teologiske embedseksamen til at slå igennem. Det var i forvejen en selvfølge at ansætte teologer fra Universitetet. For de juridiske eksaminer gik det trægere i Danmark. Først omkring 1790 var alle underretsemployer

50. Pernille Ulla Knudsen: *Lovkyndighed og vederhæftighed. Sjællandske byfogeder 1682-1801*. Jurist og økonomiforbundets forlag 2001, s. 75 ff.

51. Erik Gøbel *anf.v.* s. 141 ff.

besat med eksaminerede jurister og først derefter begyndte den latinsk juridiske eksamen at trænge igennem. I 1821 blev det et lovpligtigt krav, at alle dommere skulle have latinsk juridisk eksamen.⁵² På Island viser en undersøgelse af sysselmændenes uddannelsesbaggrund overraskende, at her trængte den latinsk juridisk eksamen langt hurtigere igennem. Så meget at landsfogden i 1786 udtalte: »*Til sysselman antages nu omstunder ingen, som ikke har erhholdet juridisk eksamen.*«⁵³ Når dette lykkedes så godt i Island, skyldtes det så kongens manglende mulighed for og også interesse i personligt at præge udnævnelserne, fordi hans lokalkendskab var svagere? I hvert fald blandede han sig ikke.

Sammenfattende om embedsmændene: Kongen og centraladministrationen lagde stor vægt på at skabe et ensartet embedskorps først og fremmest i relation til kongens person og dermed til enevælden som princip. Ikke uventet var det lettest for ansøgere fra kongeriget Danmark at komme igennem til embeder i centraladministrationen. Dog var der en markant undtagelse i Kommercekollegiet – det erhvervsøkonomiske kollegium, hvor der også blev plads til usædvanligt mange fra Norge. Strukturen i den danske lokaladministration med de mange godser med offentlige myndighedsbeføjelser og de mange privatejede kirker var den største forhindring for enhedsstrukturen. Over for hertugdømmerne var kongen meget tilbageholdende med at sætte sit præg på embedskorpset. Dette gjaldt ikke i Island, hvor latinsk embedseksamen hurtigt slog igennem i besættelsen af sysselmanshvervet.

Mod en enhedsstat – den økonomiske politik som eksempel

Hvordan så det ud med den økonomiske politik i konglomeratstaten? Var den enevældige konge og hans regering opmærksom på de enkelte landes behov for udvikling og trivsel, eller var den kun optaget af hoffets og hovedstadens forhold? De første år efter enevældens indførelse var man mest optaget af styrets overlevelse og på det finansielle område skatteudskrivning og afvikling af styrets gæld. Den økonomiske udvikling og trivsel i kongens riger og lande var endnu ikke dukket op på regeringens agenda. Først i slutningen af det 17. århundrede blev dette spørgsmål også et regeringsanliggende. I flere omgange forsøgte regeringen at oprette et kommercekollegium – et erhvervskollegium om man vil – til at tage sig af de

52. Birgit Løgstrup 1982, s. 44 ff.

53. Harald Gustafsson 1985, s. 95 ff.

erhvervspolitiske spørgsmål, men det var først det tredje af disse forsøg, der fra 1735 satte sig varige spor. Det var midt i den værste landbrugskrise i 1730'erne, hvor man var klar over, at der skulle foretages noget ekstraordinært for at vende den økonomiske nedtur. Hvilken geografisk horisont og hvilken opfattelse af de naturgivne muligheder havde regeringen? Det kan vi få et indblik i fra kompetent hold. Den nyudnævnte leder af kommercekollegiet, Otto Thott, blev i 1735 bedt om at fremkomme med en økonomisk plan for udvikling og fremgang af det danske rige. Otto Thott foretog i sin betænkning »*Allerunderdanigste uforgribelige tanker om commerciens tilstand og opkomst*« en vurdering af den økonomiske krise og en opregning af de råvarer og produkter, hvert enkelt land i konglomeratstaten var i stand til at producere. Hans betænkning var på mange måder bygget over samme skabelon som Arent Berntsens tidligere omtalte bog om Danmarks og Norges frugtbare herlighed. Helhedstanken var den samme, men nu var det de enkelte landes produkter og hvorledes de kunne forbedres, der var målet for undersøgelsen. Det nye instrument var en satsning på en værdiforøgelse af varerne af hensyn til handelsbalancen. Det var med alt sammen: Danmarks korn og stude. Norges træ, fisk, jern og andre metaller. Fisk, får og svovl fra Island. Tran, uld og stenkul fra Færøerne. Disse mange råvarer skulle være grundlaget for manufakturer og fabrikker – tidens krav og modeord, men han var ganske bevidst om manglen på både kapital, viden og en bedre uddannet arbejds-kraft.⁵⁴

I denne sammenhæng er det interessante Otto Thotts verdensbillede. Han var mest vendt mod kongens riger og lande mod nord. Slesvig var ikke glemt, men det optog ham fortrinsvis i omtalen af de bedre kornprodukter herfra, der var en stor udfordring for de danske bønder. Den administrative enhed, Otto Thott stod i spidsen for, adskilte sig som tidligere omtalt fra den øvrige centraladministration ved, at der her var det største kontingent af norsk fødte embedsmænd. Her havde man brug for deres viden om norske forhold i planlægning og administration af en fælles erhvervspolitik.

Dette helhedsbillede afspejles også i de lovgivningsinitiativer, der efterfølgende blev taget med et monopol for dansk korn i Danmark og det søndenfjeldske Norge til gengæld for det monopol for norsk jern i Danmark, der var indført i 1730. Denne monopollov har fra norsk side været

54. Otto Thott: *Allerunderdanigste uforgribelige tanker om commerciens tilstand og opkomst* i Kristof Glaman og Erik Oxenbøll: *Studier i dansk merkantilisme. Omkring tekster af Otto Thott*. Institut for økonomisk historie, s. 171 ff.

udsat for megen negativ omtale, men er først for nylig blevet undersøgt ud fra et helstatssynspunkt af den norske rigsarkivar og historiker John Herstad. Han har nogle interessante konklusioner på sin undersøgelse af denne lovs virke i praksis. Det var i virkelighed status quo, den konfirmerede, idet det søndenfjeldske Norge faktisk siden 1660 udelukkende havde været forsynet med importeret korn fra Danmark. Hvis kornmonopolet skulle få afgørende betydning for de danske godsejere, skulle det nordenfjeldske Norge have været inddraget i monopolområdet og korn fra Slesvig udelukket herfra. Det var i det nordenfjeldske område, at korn, specielt hvede og malt, fra England generede den danske korneksport. Men regeringen turde ikke udelukke det engelske korn af hensyn til forsyningssituationen og den kritik, der ville følge efter et sådant forbud fra norsk side. Derfor var det fortsat tilladt at indføre korn til Bergen og herfra fordele det til Nordlandene og Finmarken. Den hårdeste konkurrence for det danske korn i det søndenfjeldske Norge og i København kom fra det kvalitetsmæssigt bedre og billigere korn fra Slesvig. Otto Thott var i sin betænkning ikke i tvivl om, at her lå den stærkeste konkurrence for det danske landbrug. Men økonomiske synspunkter måtte vige for helhedspolitikken. Hvis man udelukkede det slesvigske korn fra dets sædvanlige eksportmarkeder, ville man samtidig ødelægge økonomien for de slesvigske godsejere og bønder. Og de var også undersåtter i kongens riger og lande. Ydermere havde fredsslutningen på Store Nordiske Krig endelig givet bonus for den udenrigspolitik, Danmark havde ført siden 1660 med indlemmelse af de gottorpske dele af Slesvig under den danske krone i 1721. Hvis dette blev fulgt op af en forværret økonomisk situation i Slesvig, ville man have givet den gottorpske holstenske hertug alt for gode kort på hånden over for stormagterne. Den langsigtede politik sigtede nemlig mod inddragelse af hertugens holstenske landområder, og også det ville kun kunne ske med stormagternes accept. Det havde man endelig lært i København. Så de danske godsejere fik ikke den favorisering, de ønskede af den økonomiske krisepolitik. Der blev faktisk ført en økonomisk handelspolitik, der favoriserede Nordnorge og Slesvig.⁵⁵

Det er min opfattelse, at sådanne resultater kun kan nås, hvis alle kongens riger og lande bliver sat i fokus, som John Herstad har gjort i denne undersøgelse. Der er et stort og uopdyrket område for lignende undersøgelser ud fra et tilsvarende helhedsperspektiv.

55. John Herstad: *I helstatens grep. Kornmonopolet 1735-88*. Riksarkivarens skriftserie 8. 2000. s. 87 ff.

Mod en enhedsstat – med Gud, konge og fædreland

Det var den samme Gud, der blev påkaldt i alle Kongens riger og lande. Og han blev dyrket på samme måde overalt. Ingen tvivl om at den fælles religion var meget afgørende for konglomeratstatens sammenhæng, da stater med interne religionsforskelle ofte blev sønderrevet af religionskrige. Reformationen var blevet indført overalt i riget i 1536, selvom det varede nogle år, inden den nye religion var trængt igennem overalt. Men efterhånden blev de protestantiske præster kongemagtens trofaste ambassadører ude i hvert lille landsogn. Der blev udfoldet samme anstrengelser allerede fra 1661 for at etablere en fælles gudstjenesteordning i Danmark og Norge som med den omtalte lovbog. Mens det ikke lykkedes at nå frem til en fælles lovbog, så udkom i 1685 et fælles Kirkeritual for Danmark og Norge. Det blev taget i brug pinsedag 1686, således at der nu var fælles retningslinier for gudstjenesten og andre kirkelige handlinger i Danmark og Norge.⁵⁶

Den nyeste forskning inden for statsdannelse lægger vægt på, at de enhedsskabende processer ikke kan forklares uden også at inddrage religionen. Statsdannelse og kirkedannelse går hånd i hånd, påstår Philip S. Gorski i »*The Disciplinary Revolution*«. Hverken økonomiske forhold eller krige kan forklare fremvæksten af alle stærke statsdannelser rundt i Europa i det 16. og 17. århundrede. Den lutherske og ikke mindst den reformerte reformation gjorde befolkningen dens politiske og økonomiske ansvar og muligheder bevidst. Og reformationen var en bevægelse, der foregik både fra oven og fra neden. Jeg er ikke i tvivl om, at disse vinkler vil vise sig frugtbare ved undersøgelse af mange forhold i det oldenborgske rige, som hidtil har henstået upåagtet eller uforklarlig.⁵⁷

Sognepræsten var den embedsmand, der var nærmest ved landalmuen. Uanset hvor man befandt sig i kongens riger og lande, sad hver steds sognepræst inde med samme dannelse og lærdom. Den var som ovenfor omtalt erhvervet på Københavns Universitet – her må dog gøres en undtagel-

56. Karin Mehl Pedersen: *Præsten i gudstjenesten. Præstens indflydelse, selvforståelse og samfundssyn i 1700-tallets Danmark*. Upubliceret sidefagsopgave til historie, sommer 2004, s. 6.

57. Philip S. Gorski. *The Disciplinary Revolution. Calvinism and the Rise of the State in Early Modern Europe*. Chicago 2003, s. 17 et alia. Det er dog ikke sådan, at Gorski vil udelukke de øvrige forklaringer på statsdannelser – økonomi og krige. Men han mener, at trosspørgsmål giver en yderligere dimension til forklaring på, at processen lykkedes. Det er også et spørgsmål om at inddrage befolkningen som et aktivt element i sine forklaringer og ikke blot opfatte den som passiv i statsdannelsesprocesserne.

På dette stik er det Københavns højfornemme borgere, der i Vor Frue kirke lytter til præstens prædiken om den almægtige Gud og den næsten lige så almægtige konge. I hvert eneste sogn i kongens riger og lande blev der ligeledes søndag efter søndag lyttet til en tilsvarende prædiken med formaning om at rette sig efter alle kongens påbud. Denne fælles tro og ideologi var formentlig det stærkeste bindemiddel i den fremvoksende enhedsstat. (Erik Pontoppidan: Den danske Atlas. Bd. II).

se for det meste af Slesvig Holsten. Vi har en undersøgelse af, hvad præsterne har sagt til deres sognebørn i slutningen af 1700 tallet.⁵⁸ Deres prædikener var præget af et teokratisk kongesyn med forherligelse af kongerne. Og de indeholdt megen indskærpelse af forpligtelsen til at adlyde kongerne og deres love. Det danske enevældige arvekongedømme var det bedste af alle styreformer. Søndag efter søndag har dette budskab lydt fra alle prædikestole. Vi ved ikke, hvordan det er blevet modtaget af menigheden. Ingen af de bevarede bondedagbøger gør nærmere rede for, hvad bonden har hørt i kirken. Men vi kan se, at han har været der. Både salmerne og præsternes prædiken har været et stærkt kit til at holde sammen på rigerne. Alle kongens undersåtter har fået det samme billede af Gud og konge præsenteret, hvor de så end befandt sig i riget. Og samtidig har kirkegængerne fået at vide, at de var i besiddelse af Guds nåde og derfor i deres dagligdag stod som frie værdige mennesker, men underlagt den givne kirketugt. De deltog i et stort disciplineringsprojekt, som efterhånden satte sig stærke spor.

Det er mere vanskeligt, hvad der er blevet lagt i begrebet fædreland til forskellige tider – og af hvilke samfundsgrupper. Undertiden har man med fædrelandet blot ment den by eller den provins, man befandt sig i, eller stammede fra. En præst, Rasmus Reravius, meddelte i slutningen af 1500 tallet, at han var flyttet fra København til sit »*Fæderne land*«. Det var Lolland, hvor han var født.⁵⁹ Ved midten af det 18. århundrede startede Thyge Rothe med sin bog »*Tanker om Kærlighed til Fædrelandet*« en debat om, hvad dette fædreland var for en størrelse. Han fandt det oportunt i censurens tidsalder at lade det betyde de mennesker, der levede og boede i landet – og ikke som det senere udviklede sig til det sted, hvor de var født og opvokset. Han henvendte sig udtrykkeligt til det danske og norske folk, der havde det til fælles, at de talte det samme sprog. Disse synspunkter sejrede efter Struensee's afsættelse og satte sig varige spor i Indfødsretsloven fra 1776 og i den nye latinskoleforordning fra 1775. I den sidste lov understregede regeringen behovet for en universitetsforberedelse i religion, hovedsproget og fædrene sproget. Eleverne skulle undervises i den kærlighed og opofrelse, de skyldte kongen og fædrelandet. Men helt så let og glat var grundstemningen ikke længere overalt. Der var ved at udvikle sig en særlig norsk patriotisme på det politiske område,

58. Michael Bregnsbo: *Gejstlighedens syn på samfund og øvrighed 1775-1800*, belyst ved trykte prædikener og taler. København 1992, s. 24 ff.

59. Harald Ilsøe, anf.v. s. 32 ff. Her nævnes flere eksempler på samme brug af fædreland som sin provins eller land.

men derimod ikke på det sproglige område. I hertugdømmerne var det omvendt på det sproglige område mellem dansk og tysk, at der var opstået problemer. Det gjorde det set fra regeringens side desto mere nødvendigt at få udarbejdet lærebøger til latinskoleeleverne dels i fædrelandets historie, dels i en samling af berømmelige og gode danskes, norskes og holsteneres handlinger. Fædrelandet var hverken Danmark, eller Norge, eller Holsten. Fædrelandet var hele staten, og dette fædrelands samlende symbol var den enevældige konge.

Det blev Ove Malling, der 1777 leverede bogen om de gode handlinger og P.F. Suhm, der skrev fædrelandshistorien. P.F. Suhm fik sit første udkast censureret, men til sidst lykkedes det. Den endelige version sluttede: *»Elsker eders fædreneland over alle ting. Og hvad er eders fædreneland? Alle kongens lande: Danmark, Norge, Holsten og Island, intet undtaget. Lad den dårlige forskel mellem at være dansk, norsk, holstensk ophøre. Vel er der nogen forskel imellem eders sprog; men Gud forstår eder alle; én konge behersker eder alle. Frygter Gud, ærer Kongen.»* Det var lykkedes centralmagten at opfange og omfortolke borgerskabets nationale selvforståelse: Kærlighed til fædrelandet var omformet til enevældens og helstatens officielle ideologi.⁶⁰

Sammenfattende om Gud, konge og fædreland: Kirkens lutherske forkyndelse i hvert sogn i alle kongens riger og lande vedblev at være fælles under hele enevælden. Dens stærke understregning af lydighed mod den enevældige arvekonge vedblev at være en vigtig faktor for enheden. Borgerstandens nye politiske bevidsthed om fædrelandet som fødestedet og det sted, man talte stedets sprog, lykkedes det centralmagten i slutningen af det 18. århundrede at opfange og omfortolke til alle kongens riger og lande. Den kunne bruge denne bevidsthed i sine bestræbelser på at skabe en enhedsstat.

Sammenfatning

Nyere forskning har været optaget af, hvad en stat er for en størrelse. Flere definitioner findes, men alle synes at lægge vægt på et fast geografisk område som udgangspunkt. Dette kombineres med både et eksternt voldsmonopol – vendt mod ydre fjender – og et internt voldsmonopol, der kræver eneretten til at dømme og straffe internt i området. Denne brede

60. Ole Feldbæk: *»Kærlighed til fædrelandet. 1700-tallets nationale selvforståelse.« Fortid og Nutid, 1984, s. 270 ff.*

definition giver dog mulighed for mange former for stater, hvor konglomeratstaten i denne undersøgelse ses som forstadium til enhedsstaten. I den behandlede periode 1536-1814 var det danske rige to gange udsat for statskup: både i 1536 og igen i 1660, hvor det lykkedes kongen på baggrund af en militær katastrofe at få samlet riget og – i 1536 – få indført en ny religion med militærets hjælp. Kongen var i konglomeratstaten den statsbærende identitet, som det i ultrakort formulering kommer til udtryk i hans titel og våben. Begge dele kan i moderne sprogbrug opfattes som tegn på rigets omfang – og i nogle tilfælde også på rigets aspirationer mod andre staters områder. Et værk som Arent Berntsens *Danmarks-Norges frugtbare herligheder* blev skrevet på baggrund af konglomeratstatens problemer for at give en fællesnævner til at omsætte værdier med forskellige ansættelser inden for de enkelte lande i staten. Men samtidig viser værket også, at alle lande indgik i helheden: Kongens riger og lande.

Kongen fik i 1660 med den absolutte enevælde det instrument, som gav ham den formelle kompetence til at smelte de enkelte dele af konglomeratstaten sammen til en enhedsstat, hvis han ønskede det. Og det ønskede de enevældige konger, men de var trods kompetencen ikke i stand til at styre udviklingen frem mod enhedsstaten i den hast, de egentlige drømte om. På denne baggrund har vi i det foregående set på regeringernes intentioner om en fælles politik i de enkelte lande i konglomeratstaten på et overordnet niveau omkring fælles beskatningsgrundlag, fælles lovbog, fælles embedsmandskorps og en enhedskirke med fælles tro. Det lykkedes hverken at nå frem til et fælles udskrivningsgrundlag for jordskatterne eller et fælles opkrævningssystem i kongens riger og lande. Forholdene inden for ejendomsstrukturen var for forskellige – og så veg regeringen tilbage for den sidste ensretning med opmåling og jordvurdering i Norge på grund af de norske bønders protester. Men skatten voksede alligevel i alle kongens riger og lande.

Kongeloven gjaldt i hele riget, undtaget hertugdømmerne, idet den angik kongeslægtenes arveforhold og landenes styreform. Hertugdømmerne fulgte dog i mange henseender også i praksis de samme linier som i de øvrige lande. Det lykkedes dog ikke trods ihærdig indsats at skabe den attråede fælles lovbog, selvom regeringen var nærmere ved målet her end med det fælles skattesystem. Der var forskelle mellem Danske og Norske Lov, der udkom på kongens fødselsdag med fire års mellemrum. Norske Lov fik en anden udformning med hensyn til rettergangsorden og erhvervsforhold. For Island lykkedes det aldrig at få nogen lovbog med den heraf følgende store usikkerhed om, hvad der var lov og ret i landet. Heller ikke i Hertugdømmerne opnåede man en fælles endsige en ny lovbog.

Det skyldtes formentlig en usikker international politisk scene med skiftende statsretlige tilhørsforhold. På de Vestindiske øer blev Danske Lov indført med lov, men her var problemet de fuldstændig forskellige sociale forhold, så det heller ikke her var muligt at nøjes med Danske Lov. Regeringens strategi for indførelse af en fælles lovbog synes at starte med de centrale dele af riget – forstået som dem, der var nærmest ved hovedstadens centrum, for senere at bevæge sig ud mod periferien.

Et fælles centralt udnævnt embedskorps var formentlig det mest afgørende for enhedsstatens succes. Både formelt og reelt påtog den enevældige konge sig udnævnelsen af embedsmændene både centralt og lokalt. I centraladministrationen kom de fra alle kongens riger og lande, men over halvdelen dog fra Danmark. Kommercekollegiet, handels- og erhvervskollegiet, dannede en delvis undtagelse, idet uligheden her var mindre end i den øvrige centraladministration. Kongen / centraladministrationen var længere om at sætte sig på embedsbesættelserne i lokaladministrationen. I Danmark lykkedes det aldrig helt pga. godsejernes store selvstændighed, der på flere områder resulterede i et stat i staten forhold. Så med hensyn til embedsstruktur og stillingsbesættelser lå Norge foran Danmark i bevægelsen hen imod en enhedsstat. I Island lykkedes de centrale stillingsbesættelser, så vidt det er undersøgt. Over for hertugdømmerne førte regeringen tilsyneladende på alle punkter en langt mere tilbageholdende politik. Var det da muligt at skabe en embedsstand med en fælles uddannelsesmæssig baggrund? Der var frem til 1811 kun to universiteter i kongens riger og lande – i København og Kiel. Det lykkedes kun for Kiels Universitet at få monopol på embeder i Slesvig Holsten, men ikke for Københavns Universitet noget steds. Dog lykkedes det i praksis, men hurtigere i lokaladministrationen end i centraladministrationen og hurtigere for præster end dommere, med Island som undtagelse.

Fra et erhvervs eller økonomisk historisk synspunkt eksisterer der mig bekendt kun en enkelt undersøgelse med en enhedsstatslig synsvinkel. Den gælder det udskældte kornmonopol 1735-1788, der i henhold til de nyeste undersøgelser tog hensyn til den norske forsyningssituation og ikke favoriserede de danske godsejere og bønder på slesvigernes bekostning, som det havde været ønsket fra de danske godsejeres side. Ligeledes betød monolets indførelse forrang til udenrigspolitik på bekostning af kernerlandske synspunkter, hensyntagen til periferien på bekostning af centrum.

Det stærkeste kit i både konglomeratstat og enhedsstat var formodentlig den fælles religion og den fælles kirkeforfatning i kongens riger og lande. Følgerne for enhedsstaten af den fælles ritualbog i 1685 blev en

ensartet gudstjenesteform med salmesang og præst, der søndag efter søndag i hver sognekirke forkyndte for menigheden, at kongen var Guds stedfortræder på jorden og derfor skulle æres.

Også på andre holdningsmæssige områder søgte regeringerne at påvirke befolkningerne. Et begreb som fædreland skiftede indhold i denne lange periode – fra at betyde landsdel blev det optaget af regeringen og omformet til et begreb, der gjaldt alle kongens riger og lande. Vi må dog nok se i øjnene, at det kun var de politisk bevidste kredse i hovedstaden og de større provinskøbstæder, der blev konfronteret med de nye synspunkter. Men også dette område mangler nye undersøgelser som for så mange af de andre spørgsmål, der er rejst i denne artikel.

Denne undersøgelse har kun behandlet udvalgte punkter, hvor der findes monografier at bygge på. Kildesituationen gør det ikke let at foretage de manglende grundlæggende undersøgelser, der omfatter alle kongens riger og lande, fordi konglomeratstatens arkiver i dag er spredt ud til de enkelte deltagere i den tidligere statsdannelse. Jeg mener at have påvist, at hvis vi vil forstå beslutningsgrundlaget for regeringerne i tidlig moderne tid, må vi også kende de mange hensyn, de måtte tage – eller følte de måtte tage. Der kan i hvert fald argumenteres for, at de skiftende regeringer ikke har haft det nuværende Danmark som horisont for deres lovgivning og administration. Deres horisont har været videre.

Hvornår får vi en ny Danmarkshistorie, der inddrager dette helheds-syn?

Kilder og litteratur

- Bartholdy, N.G.: Heraldik og Danmark/Rigsvåben i *Den store danske Encyklopædi*. 2003
- Becker-Christensen, Henrik (udg): *Geschichte Schleswigs. Vom frühen Mittelalter bis 1920*. Institut for Grænseregionsforskning 1998
- Berntsen, Arnt: *Danmarckis oc Norgis Fructbar Herlighed*. Reprografisk udgivelse København 1971
- Bregnsbo, Michael: *Gejstlighedens syn på samfund og øvrighed 1775-1800, belyst ved trykte prædikener og taler*. København 1992
- Busck, Steen og Henning Poulsen (red.): *Danmarks historie – i grundtræk*. Aarhus Universitetsforlag 2002
- Dyrvik, Ståle, Knut Mykland og Jan Oldervoll: *The Satellite State in the 17 th and 18 th centuries. A comparative study of the economic, social, political and cultural conditions of countries in union with greater neighbours*. Universitetsforlaget i Norge 1979
- Dyrvik, Ståle: *Truede tvillingriker 1648-1720*. Danmark-Norge 1380-1814. III. København 1998
- Elliot, J.H.: »A Europe of Composite Monarchies.« *Past and Present*, 137, 1992
- Evans, Peter B., Dietrich Rueschemeyer and Theda Skocpol: *Bringing the State Back in*. Cambridge University Press 1985
- Feldbæk, Ole: »Kærlighed til fædrelandet. 1700-tallets nationale selvforståelse.« *Fortid og Nutid*, 1984

- Feldbæk, Ole: *Nærhed og adskillelse 1720-1814*. Bind IV af Danmark Norge 1380-1814. Universitetsforlaget 1988
- Feldbæk, Ole: »Danmarks frugtbare Herlighed. Et dateringsproblem.« I *Struktur og Funktion. Festskrift til Erling Ladewig Petersen*, Odense 1994
- Frandsen, Karl-Erik: *Det danske landbrugs historie*. II. Odense 1988
- Gorski, Philip S.: *The Disciplinary Revolution. Calvinism and the Rise of the State in Early Modern Europe*. Chicago 2003.
- Gustafsson, Harald: »Islands opkomst, handelens flor og kongens cassa« i Kalle Bäck m.fl.: *Skog och brännvin*. Universitetsforlaget 1984
- Gustafsson, Harald: »Statsbildning och territoriell integration i Norden. Linjer i nyare forskning, en nordisk ansats samt ett bidrag till 1500-tallets svenska politiska geografi.« *Scandia* 57:2
- Gustafsson, Harald: *Political Interaction in the old Regime. Central Power and Local Society in the Eighteenth-Century Nordic States*. Lund 1994
- Gustafsson, Harald: »Vad var Staten? Den tidigmoderna svenska staten: sex synpunkter och en modell.« *Historisk tidskrift (sv)* 1994
- Gustafsson, Harald: »Gesamtstaat oder Konglomeratstaat? Schleswig in Dänemark-Norwegen im 18. Jahrhundert.« In *Geschichte Schlesiens. Vom frühen Mittelalter bis 1920*. Institut for Grænseregionsforskning 1998
- Gustafsson, Harald: »The conglomerate State.« *Scandinavian Journal of History* 1998
- Gøbel, Erik: *De styrede rigerne. Embedsmændene i den dansk-norske civile centraladministration 1660-1814*. Odense universitetsforlag 2000
- Heiberg, Steffen: Biografi over Arent Berntsen i *Dansk Biografisk Leksikon*. 2. bind, 1979
- Henningsen, Lars N.: »Die Zusammenführung Schlesiens unter dänischer Herrschaft – Idee oder Realität?« I Henrik Becker-Christensen og Ulrich Lange (red.): *Geschichte Schlesiens vom frühen Mittelalter bis 1920*. Institut for grænseregionsforskning, 1998
- Herstad, John: *I helstatens grep. Kornmonopolet 1735-88*. Riksarkivarens skriftserie 8. 2000
- Holm, Edvard: *Danmark – Norges indre historie under enevælden fra 1660-1720*, København 1885
- Hvidtfeldt, Johan: »Den nordslesvigske embedsstand 1700-1848,« *Sønderjyske Årbøger* 1958
- Ilsøe, Grethe: *Vejen til embede. En undersøgelse af udnævnelserne til til kgl. retsbetjent – og magistratsembede 1735-65*. Administrationshistoriske studier I. Århus 1978
- Ilsøe, Harald: »Danskerne og deres fædreland. Holdninger og opfattelser ca. 1550-1700« i Ole Feldbæk (red.): *Dansk Identitetshistorie*. 1, København 1991
- Jensen, Birgit Bjerre: *Udnævnelsesretten i enevældens magtpolitiske system 1660-1730*. Administrationshistoriske studier 12, Rigsarkivet 1987
- Jespersen, Leon (ed.): *A Revolution from Above? The Power State of 16th and 17th Century Scandinavia*. Odense University Press 2000
- Knudsen, Pernille Ulla: *Lovkyndighed og vederhæftighed. Sjællandske byfogeder 1682-1801*. Jurist og økonomforbundets forlag 2001
- Kongeloven og dens forhistorie*. Aktstykker udgivet af de under kirke- og undervisningsministeriet samlede arkiver. København 1886/1973
- Lange, Ulrich: »Stände, Landesherr und grosse Politik – Vom Konsens des 16. zu den Konflikten des 17. Jahrhunderts,« in Ulrich Lange (Herausgeber): *Geschichte Schleswig-Holsteins*. Neumünster 1996, s.153-190
- Lebech, Mogens: »Jyllands gamle retskredse,« *Jyske Samlinger* 5 rk. II bd. 1935
- Lind, Gunner: »Den heroiske tid?« i Leon Jespersen og E. Ladewig Petersen (red.): *Dansk Forvaltningshistorie I*, Jurist og økonomforbundets forlag 2000
- Lindbæk, J.: *Aktstykker og oplysninger til Statskollegiets historie 1660-1676*. København 1903
- Løgstrup, Birgit: *Dommer og administrator. Herredsfogden 1790-1868*. Administrationshistoriske Studier nr. 5. Rigsarkivet 1982

- Løgstrup, Birgit: *Jorddrot og offentlig administrator. Godsejerstyret inden for skatte- og udskrivningsvæsenet i det 18. århundrede*. Administrationshistoriske studier nr. 7. Rigsarkivet 1983
- Løgstrup, Birgit: »Københavns Universitet 1732-1788« i Leif Grane m.fl. (red.): *Københavns Universitet 1479-1979*, bind 1, København 1991
- Olden-Jørgensen, Sebastian: *Poesi og politik. Lejlighedsdigtning ved enevældens indførelse 1660*. Renæssancestudier 8, Københavns Universitet 1996
- Olden-Jørgensen, Sebastian: *Kun navnet er tilbage – En biografi om Peter Griffenfeld*. København 2000
- Olsen, Poul Erik: »Danske Lov på de vestindiske øer« i Ditlev Tamm: *Danske og Norske Lov i 300 år*, Jurist og økonomforbundets forlag 1983
- Pedersen, Karin Mehl: *Præsten i gudstjenesten. Præstens indflydelse, selvforståelse og samfundssyn i 1700-tallets Danmark*. Upubliceret sidefagsopgave til historie, sommer 2004
- Poulsen, Bo: »The Renaissance Sea: Perceptions in Danish and Norwegian Topography.« *International Journal of Maritime History*, 2003, vol. XIV, 2
- Rasmussen, Carsten Porskrog: *Rentegods og hovedgårdsdrift. Godsstrukturer og godsøkonomi i hertugdømmet Slesvig 1524-1770*. Institut for grænseregionsforskning 2003
- Samling af danske kongers håndfæstninger*. København 1858/1974
- Sandvik, Gudmund: »Forholdet mellem Danske og Norske Lov« i Ditlev Tamm (red.): *Danske og Norske Lov i 300 år*. Jurist og økonomforbundets forlag 1983
- Sigurdsson, Palle: »Danske og Norske Lov i Island og de islandske kodifikationsplaner« i Ditlev Tamm: *Danske og Norske Lov i 300 år*. Jurist og økonomforbundets forlag 1983
- Tamm, Ditlev: »Danske og Norske Lov i 300 år – en introduktion.« *I Danske og Norske Lov i 300 år*. Jurist og Økonomforbundets forlag 1983
- Thott, Otto: »Allerunderdanigste uforgribelige tanker om commerciens tilstand og opkomst 1735« i Kristof Glaman og Erik Oxenbøll: *Studier i dansk merkantilisme. Omkring tekster af Otto Thott*. Institut for økonomisk historie 1983
- Thygesen, Frants: »Danske Lovs indflydelse i hertugdømmet Slesvig« i Ditlev Tamm: *Danske og Norske Lov i 300 år*. Jurist og økonomforbundets forlag 1983
- Tilly, Charles: *Coercion, Capital and European States ad 990-1992*. Blackwell Publishers 1992 (1.udg. 1990).

Summary

Birgit Løgstrup: Absolute Monarchy and the Conglomerate State – an Attempt at a Comprehensive View of the History of Denmark in the Early Modern Period.

The point of departure of the present article is the conglomerate state – a loose organization of different countries, kept together by a sovereign. In the period 1536-1814, the realm of the Danish king consisted of the kingdoms of Denmark and Norway, with their dependencies The Faeroe Islands, Iceland and Greenland, and of the Duchy of Schleswig and the royal parts of the Duchy of Holstein. Many different languages were spoken in these countries, they had different laws and different governing bodies, and weights and measures were dissimilar. They had two things in common: King and religion. During this period, the territory of the

Kingdom of Denmark was diminished, but concurrently there were endeavours directed at the creation of a unified state. These endeavours received a stimulus after 1660, when the King became absolute in his two kingdoms. Traditionally, the historical community in Denmark has studied the country within its present-day boundaries; but the present article will try to examine the development in the entire conglomerate state within selected sectors.

The attempts at unification have been examined within the fields of taxation, legislation, economic policy, religion, and the ideology of king and country. There is no doubt that the decisive factors were the common civil service and the common religion with its intense glorification of the royal power.

It was only in the Kingdom of Denmark that a common basis for the taxation was successfully introduced. It was based on a survey of all arable land with a subsequent assessment of its quality. In Denmark, this task was completed by 1688, but although several attempts were made, it was never carried out in the other countries. Although a common statute book was never introduced, the differences between The »Danish Law« of Christian V from 1683 and the »Norwegian Law« of Christian V from 1687 were not great. But the work of creating a common statute book was not extended further into the periphery of the king's realms.

The kings met with greater success in the creation of a unified civil service. In the central administration in the Capital of Copenhagen, posts were mostly filled by citizens of the Kingdom of Denmark, but the other countries were well represented, particularly in the 'Kommercekollegiet' (Council of Commerce), the supreme agency for dealing with questions of economy and trade. Within local administration, it was the Kingdom of Denmark that was most beyond the control of the civil servants of the absolute monarch. The territorial magnates exercised a number of functions on behalf of the king on their landed estates, which were thus exempted from the direct administrative control of the king. It was only in the Kingdom of Denmark that the pattern of landownership encouraged such an administrative system. In the field of economy, commerce and industry, a study of the ban on grain imports introduced in 1735 has demonstrated that the governments of the time thought and acted on the basis of an overall view, which encompassed all the realms of the king.

In the field of religion one may cite the high degree of uniformity throughout the king's realms. From all pulpits across the land, the same God and his praiseworthy worldly representative, the king, were extolled. By this means it was stressed, over and over again, that the king's person

together with the religion was the strongest bond in the emerging unified state. To this, the late 18th Century added an emerging patriotism, which the kings were able to exploit in the first instance.

The present study has made it only too clear that many of these questions require much more research. It is the author's belief, however, that it has been demonstrated that it is rewarding to include that comprehensive view, by which the leading statesmen of the time were bound in their actions.

Soldater, sædelighed og ægteskab i Horsens 1750-1775

Af Anna Wowk Andersen

Under enevælden var ægteskabet den eneste acceptable ramme for seksualiteten, og seksuel aktivitet uden for ægteskabet var strafbar. Kun for militærets menige forholdt det sig anderledes: Deres indgåelse af ægteskab var reguleret, så antallet af gifte i det enkelte regiment ikke blev for stort. Til gengæld gik soldaterne fri for straf, første gang de overtrådte forbuddet mod samleje uden for ægteskab, og de blev generelt straffet mildere ved sædelighedsforbrydelser end civilbefolkningen. Mens muligheden for at indgå ægteskab altså var begrænset, var adgangen til den ellers strafbare seksualitet forholdsvis liberal. Hvad lå bag denne regulering af soldaternes sædelighedsforhold, og hvilken seksuel adfærd medførte den blandt soldaterne? Var de danske garnisonsbyer under enevælden fulde af soldaternes uægte børn, eller var det militære system alligevel så præget af det civile samfunds normer, at soldaterne på trods af reglerne fik lov at gifte sig, hvis deres seksuelle forhold til byernes kvinder resulterede i graviditeter?

Enevældens sædelighedslovgivning var præget af kirkens syn på seksualiteten og straffede derfor forhold uden for ægteskabet hårdt. De hårde straffe betød dog ikke, at man ikke havde seksuelle forhold før ægteskabet. I mange tilfælde førte en graviditet – der oftest var det, som afslørede et førægteskabeligt forhold – til, at det pågældende par blev trolovet eller gift. Den mulighed havde personer tilknyttet militæret ikke, for efter den militære lovgivning var ægteskab ikke en fri valgmulighed for den enkelte soldat. Til gengæld blev soldaterne straffet langt mildere end civile, eller gik helt fri for straf, i tilfælde af begåede sædelighedsforbrydelser, så på den måde havde de lovens accept af seksuelle forhold uden for ægteskabet. At hærens soldater havde straffrihed ved første begåede tilfælde af »lejermaal«, der er tidens betegnelse for et samleje mellem to ugifte personer, kan således ses som en form for kompensation for militærsystemets begrænsning af deres adgang til ægteskab, der betød, at kun en tredjedel af soldaterne i et regiment kunne være ægtemænd.

Formålet med denne artikel er at forsøge at kortlægge udenomsægteskabelige og ægteskabelige forhold blandt danske soldater under enevælden igennem en casestudy af soldaternes rolle som fædre til uægte børn og andelen af gifte soldater i en dansk garnisonsby i 1700-tallet. Det er et aspekt ved militærets historie, som ikke tidligere er viet megen opmærk-

somhed. Niels F. Olsen gennemgår i en licentiaatafhandling den første samlede militærlov, Christian V's Krigsartikelsbrev af 9. marts 1683, og giver en særdeles nyttig behandling af de lovkapitler, der berører sædelighed og indkvartering, selv om afhandlingen primært omhandler den retshistoriske udvikling.¹ Karsten Skjold Petersen og Hans Chr. Johansen har begge skrevet om forholdet mellem soldater og borgere i garnisonsbyerne. Da Johansens artikel dækker en lang årrække og flere byer har den oversigtspræg, mens Skjold Petersens artikel særligt beskæftiger sig med den militære lovgivning bag indkvarteringerne.² En artikel om Det Slesvigske Kyrasserregiment og Horsens af Svend Aage Bay omhandler særligt de økonomiske forhold ved garnisonen samt forskellige sammenstød bystyret og regimentet imellem.³ Sædelighedsforholdene inden for militæret er ikke behandlet indgående af hverken Skjold Petersen, Johansen eller Bay. Den civile sædelighedslovgivning og antallet af sædelighedsforbrydelser blandt den civile befolkning er undersøgt af Nina Koefoed og Asbjørn R. Thomsen, der dog ikke beskæftiger sig med soldaternes forhold.⁴

Denne undersøgelse af de danske soldaters udenomsægteskabelige forhold under enevælden beskæftiger sig med Horsens i årene fra 1750 til 1775, hvor dele af Det Slesvigske Kyrasserregiment var i garnison i byen. Perioden er valgt af flere årsager. Især kan fremhæves, at den dækker et tidsrum, hvor regimentet både befandt sig i garnisonen i Horsens og uden for den, idet regimentet var i krigsberedskab 1758-1763. At regimentet i disse fem år var i krigsberedskab uden for Horsens, gør det muligt at sammenligne en normal garnisonsperiode med én, hvor regimentet ikke var til stede i Horsens. Det vil kunne give et fingerpeg om, hvilken betydning soldaternes tilstedeværelse havde for andelen af uægte børn i Horsens.

Andelen af gifte soldater i forskellige militære regimenter er ifølge Hans Chr. Johansen undersøgt for Odense i 1787 og Fladstrand (Frede-

-
1. Niels F. Olsen, *Christian Vs Krigsartikelsbrev af 9. marts 1683*, licentiaatafhandling i retshistorie, Københavns Universitet, marts 1982.
 2. Hans Chr. Johansen m.fl., »Den danske garnisonsby«, i *Nordens garnissionssteder*, red. Gunnar Artéus, Stockholm 1997. Karsten Skjold Petersen, »Garnisonsbyen under enevælden«, i *Dansk byhistorie – middelalder og nyere tid. En antologi*, red. Søren Bitsch Christensen, Århus 2002 (utrykt).
 3. Svend Aage Bay, »Di Haassens hæjstfolk«, i *Vejle Amts årbog*, 1981, s. 104-146.
 4. Nina Koefoed, »Synd og forsørgelse. Seksualitet udenfor ægteskab i Danmark 1700-1850«, i *Den Jyske Historiker*, nr. 98-99, 2002, s.45-66; Asbjørn R. Thomsen, »Hor: om ægteskabsbruddets udbredelse og baggrund i 1700- og 1800-tallets landbosamfund«, i *Den Jyske Historiker*, nr. 98-99, 2002, s.87-108, se især s. 90-97.

Underofficer fra Det Slesvigske Kyrasserregiment 1759. Kyrasset, der har givet regimentet navn, er den brystplade, som underofficeren er iført. Horsens Museum.

rikshavn) i 1696, 1715, 1749 og 1787. Disse undersøgelser viser et klart flertal af gifte soldater på trods af den militære lovgivnings intention om at begrænse andelen af gifte soldater til omkring en tredjedel af et regiment.⁵ Denne casestudy af Horsens forsøger at verificere billedet gennem en undersøgelse af andelen af gifte soldater i folketællingen fra 1769. I princippet omfatter tællingen ikke soldaterne, da man forsøgte at hemmeligholde antallet af disse.⁶ Imidlertid kan netop de gifte soldater identificeres i folketællingen takket være oplysninger om deres koner, som f.eks. oplysningerne om *dragon Laurs Nielsens hustru Stine Bloch*. Denne indførselspraksis er ideel for en undersøgelse af antallet af gifte i regimentet og dermed af, hvorvidt den intenderede regulering af antallet af ægteskaber inden for militæret faktisk virkede.

Artiklen vil derudover vurdere motiverne bag den specielle lovgivning om soldaternes forhold til kvinder både i og uden for ægteskabet, samt undersøge argumentationen for reguleringen af soldaternes ægteskaber. Et af argumenterne var, at soldaternes økonomiske forhold var så ringe, at de ikke kunne forsørge en familie. Der findes flere steder i litteraturen om de danske garnisonsbyer påpegninger af den dårlige stand, mange soldaterkvarterer var i, men der er ikke tidligere foretaget en konkret undersøgelse af, hvor og hos hvilke borgere soldaterne blev indkvarteret, og hvem der opførte og udlejede de såkaldte »rytterbarakker« og »lejevåninger« til soldaterne. Da der udover folketællingen fra 1769 er bevaret en brandtaksation fra Horsens fra 1771 er det muligt at vurdere soldaternes boligstandard og dermed indirekte deres levevilkår. Vurderingen her udgår fra en bedømmelse af gaderne i Horsens på grundlag af parametre såsom taksationsvurdering, boligtype, erhvervsstruktur og husstandsstørrelse. Den sociale struktur i byen aftegner sig tydeligt i bedømmelsen og afslører de gader, soldaterne boede i, som de fattigste og mindst fornemme.

I det følgende gennemgås den militære lovgivning, hvorefter casestudien præsenteres. I casestudien vil det først dreje sig om antallet af uægte børn og soldaternes rolle som udlagte fædre, dernæst frekvensen af gifte soldater og til slut soldaternes indkvartering og levevilkår.

5. Johansen m.fl. 1997, s. 34.

6. Ole Degn, *Alle skrives i mandtal*, Helsingør 1991, s. 5; Folketælling for Horsens 1769.

Den militære lovgivning

I henseende til militærlovgivning er 1683 et skelsættende år. Christian V's Krigsartikelbrev af 9. marts 1683 indeholdt de første samlede og permanente love for militæret og fik på den måde samme status som samlet lov for militæret, som Danske Lov fra samme år havde for civilbefolkningen. Før 1683 blev militære love primært udstedt med henblik på dansk krigsdeltagelse, som for eksempel da Christian IV i 1625 udstedte en krigslov til regulering af den danske hærs forhold under deltagelsen i Trediveårskrigen. Behovet for en permanent krigslov hænger naturligvis sammen med enevældens opbygning af en stående hær. Med en stående hær var der et selvfølgelig behov for lovgivning, som regulerede forhold som for eksempel indkvartering og andre relationer mellem de hvervede soldater og borgerne i garnisonsbyerne. Krigsartikelbrevets 13 kapitler omhandler dels rent militære forhold, dels de såkaldte borgerlig-militære forbrydelser, hvor det er soldaterne som borgere, der lovgives om. Den sidstnævnte gruppe forbrydelser svarer stort set til forbrydelserne i Danske Lovs 6. bog »Om misgerninger« og findes i krigsartiklernes kapitel I »Om gudstieneste« og kapitel IV »Om forseelser, almindelige misgerninger og mishandlinger«.⁷

Kapitel I »Om Gudstieneste« omhandler primært soldaternes pligt til at deltage i gudstjenester i garnisonen og lignende, men det er også her, man finder reguleringen af soldaternes indgåelse af ægteskab. Målet med reguleringen var at sikre, at der ikke blev for mange gifte soldater i hvert regiment. Man tillod omkring en tredjedel gifte pr. regiment, og begrænsningen søgtes gjort effektiv ved, at præster, der viede soldater uden en skriftlig tilladelse fra deres regimentschef, mistede embedet. Tillige fastsattes, at en kirkelig handling som trolovelse eller bryllup, der var gennemført uden forudgående tilladelse, var ugyldig. Altså rangerede de militære loves bestemmelser her over en kirkelig handling.⁸

Hvad officerernes adgang til ægteskab angår, var reguleringen langt strammere. For eksempel var det i perioden fra 29. august 1767 til 8. februar 1771 forbudt for underofficerer overhovedet at indgå ægteskab, og da de i 1771 fik tilladelse til at gifte sig, var det betinget af, at de »ikke nærrede håb om understøttelse til familiens underhold.«⁹ Fra 1731 skulle

7. Olsen 1982, s. 19ff og bilag 1: Danske Lov, 6. bog. Her er brugt udgaven ved Stig Juul, København 1949.

8. Olsen 1982, s. 38f, s. 306.

9. Olsen 1982 s. 306.

officerers ægteskabsindgåelse godkendes skriftligt af regimentschefen på samme måde som meniges ægteskaber, men samtidig skulle regimentschefen også undersøge, hvorvidt det pågældende ægteskab var tjenligt. Giftede en officer sig uden skriftlig tilladelse, var ægteskabet ikke blot ugyldigt, officeren blev også degraderet. En sidste betingelse for en officers giftermål var, at der skulle indbetales et bestemt beløb til enkekassen til sikring af den pågældende officers familie.¹⁰ Altså var der både økonomiske og sociale krav til officerernes ægteskaber, mens det blandt de menige udelukkende drejede sig om begrænsning af antallet.

Over for den forholdsvis stramme ægteskabsregulering blandt hærens officerer og menige stod som sagt en mere lemfældig holdning til seksuelle forseelser. Når det gælder de groveste sædelighedsforbrydelser, såsom blodskam, bigami, voldtægt og såkaldt »dobbelt hor« (dvs. hor, hvor begge parter var gift til anden side), var der stort set sammenfald mellem krigsartiklerne og Danske Lov, men en række særlige bestemmelser gav dog militærets folk en særstilling. For soldater var der både undtagelser ved voldtægt af skøger, hvor straffen var mindre for soldater end for civile, og ved indgåelse af flere ægteskaber. En soldat, der var gift både i udlandet og i Danmark, blev således straffet mildere, hvis der ikke var rejst klage af den første ægtefælle, og straffen kom ikke i nærheden af den dødsstraf, der gjaldt for civile bigamister. Såkaldt »enkelt hor«, hvor den ene part er gift og den anden ugift, reguleredes af en forordning af 29. december 1696, der fastsatte straffen til at være arbitrær, altså efter skøn i hvert enkelt tilfælde. I praksis var den arbitrære straf ofte en kropsstraf som for eksempel en tur på træhesten. I Danske Lov var straffen derimod bødestraf på yderste formue. Begik man enkelt hor for anden gang, var straffen for soldater fæstningsarbejde på kongelig nåde, mens civile igen fik bødestraf på yderste formue og dertil blev landsforvist.¹¹

Lejermål var ligeledes reguleret i forordningen fra 1696, der fastslog, at det første lejermål var straffrit for underofficerer og menige, mens straffen for civile ifølge Danske Lov var bødebetaling og offentligt skriftemål. I 1725 blev de militæres straffrihed udvidet til også at gælde udskrevne soldater, og i 1745 blev tillige officerers ugifte tjenere fritaget for straf. For officererne selv gjaldt det samme som for civile, nemlig at de skulle betale bøde og stå offentligt skrifte, men da det offentlige skriftemål allerede i 1746 blev afskaffet for militærpersoner, mens det først i

10. Olsen 1982 s. 306; Holger Federspiel (red.), *Kongeriget Danmarks love*, København 1910, s. 59.

11. Olsen 1982 s. 60; Danske Lov 6. bog, 13. kapitel, s. 303.

1767 skete for civile, var der alligevel en mindre straf for officerer end for civile i perioden 1746-1767. Ved lejermål begået for anden gang fulgte man inden for militæret bestemmelserne i Danske Lov, men i erkendelse af, at der var problemer med at inddrage pengebøderne hos soldaterne, kom der i 1746 et reskript, der erstattede bøderne med fængsel på vand og brød. I 1757 førte dette til en generel lovændring, så det blev muligt for soldater at betale bøder med fængsel eller kropsstraf. Det er altså tydeligt, at soldaternes økonomiske forhold havde en vis indflydelse på straffene. Den sidste sædelighedsforbrydelse, der var reguleret i lovgivning, at besvange en ukonfirmeret kvinde, dvs. en mindreårig, blev for menige og underofficerers vedkommende fra 1746 straffet med fire uger på vand og brød, mens officererne blev sat i fæstningsarrest.¹²

Sammenfattende kan man sige, at den militære lovgivning for det første regulerede soldaternes indgåelse af ægteskab på en måde, som begrænsede deres muligheder for at indgå i faste og længerevarende seksuelle forhold. For det andet tillod den soldaterne at begå lejermål, hvorved deres muligheder for korte seksuelle forhold blev udvidet. Ægteskabets faste seksuelle forhold, den seksuelle aktivitet som samfundets normer godkendte, var altså begrænset for soldaterne, mens omvendt den normalt strafbare løsere seksuelle forbindelse stod åben for dem. Soldaternes straffrihed ved de løsere seksuelle forbindelser støder dermed sammen med de normer, der kommer til udtryk i den civile lovgivning, hvor lejermål var strafbart.

Hvis man i praksis finder en høj andel soldater som udlagte barnefædre, vil det tyde på, at lejermål faktisk forekom oftere blandt soldater end blandt civile – hvilket i øvrigt må give anledning til at overveje, om det måske var straffen mere end normerne, der afholdt civile fra at begå lejermål. Idet adgangen til ægteskab ifølge den militære lovgivning var spærret for to tredjedele af soldaterne, har lejermålet i højere grad end blandt civile været den eneste mulighed for at have et seksuelt forhold, og straffriheden kan i den optik ses som en kompensation for den manglende mulighed for at indgå ægteskab. At dette kan have bidraget til at flytte normerne for seksuelle forbindelser blandt soldaterne, er bestemt en mulighed, selv om det kan være svært at fastslå, i hvor høj grad en militær garnison var et samfund i sig selv med egne normer, som adskilte sig fra den omgivende bys.

12. Olsen 1982 s. 60f, 198; Danske Lov 6. bog, 13. kapitel, s. 299.

At straffriheden for lejermål gives som kompensation for de begrænsede ægteskabsmuligheder, må naturligvis ses i forhold til militærlovgivningens hovedformål, nemlig at opnå den størst mulige militære effektivitet. Militærets udbredte brug af arbitrære kropsstraffe forhindrede, at soldater blev taget ud af tjeneste i længere tid, således som det ville ske i tilfælde af forvaringsstraffe. Altså er der en meget pragmatisk baggrund for kompensationstesen. Man kan forestille sig, at begrænsningerne på militærfolks muligheder for at indgå ægteskab ville føre til en højere grad af udenomsægteskabelig seksuel aktivitet blandt dem. Skulle den straffes efter den civile lovgivnings regler, ville det betyde, at mange soldater med deres ringe økonomiske formåen skulle sidde bøder af, hvorved man periodisk ville miste dele af hæren. De militære lovgivere behøver derfor ikke at have bifaldet straffriheden for lejermål, men de kan have set den som et nødvendigt onde for at have en fuldt fungerende hær.

Uægte børn i 1700-tallet

Efter at have set hvordan militærlovgivningen regulerede soldaternes ægteskabelige og seksuelle forhold, er det oplagt at vende sig til forholdene i praksis og til soldaternes rolle som udlagte fædre til uægte børn.

Når en ugift kvinde i 1700-tallet blev gravid, åbnede der sig to scenarier: kvinden kunne enten trolove og siden gifte sig med barnefaderen, hvorefter barnet blev betragtet som ægtefødt og lejermålsbøderne nedsat til det halve, eller hun kunne undlade at gifte sig med barnefaderen og fødte da et uægte barn, der i kirkebogen registreredes som sådant. Foruden de subjektive kunne der være en række objektive grunde til, at et par var forhindret i at gifte sig, for eksempel at barnefaderen allerede var gift, at han var soldat og ikke kunne få tilladelse til at gifte sig, eller at parret var beslægtet i et af de forbudte led (og altså havde begået blodskam ved at have samleje). Når man finder uægte børn i kirkebøgerne, er det altså i tilfælde, hvor et par ikke kunne eller ville gifte sig.

Ser man på antallet af børn, der blev født uden for ægteskab, viser Asbjørn R. Thomsens undersøgelse af de uægte fødslers andel af det samlede antal fødsler i Danmark 1650-1950, at periodens laveste niveau, ca. 3,5-4%, findes omkring årene 1750-1775, som denne undersøgelse beskæftiger sig med. Den højeste andel i 1700-tallet er ca. 6,5-7% i århundredets start. Den forholdsvis lave andel af uægte børn i 1700-tallet skal ses i forbindelse med, at 20% af de trolovede kvinder var gravide, når de blev trolovede, og hele 40% af de gifte kvinder var gravide ved bryllup-

pet. Således ser det ud til, at en graviditet i praksis meget ofte var det, der udløste en troløvelse eller et bryllup. Tilbage står det centrale spørgsmål, hvorfor der så blev født børn uden for ægteskabet, når det nu tilsyneladende ikke var opsigtsvækkende, at en graviditet endte med et ægteskab. Et nærliggende svar er, at et par på grund af de ovenfor nævnte ægteskabshindringer ikke kunne gifte sig, eller at de giftede sig senere, hvilket Thomsen giver eksempler på.¹³

Hvorfor parrene ikke kunne gifte sig, er interessant i forhold til soldaterne. Idet soldaternes straffrihed ved lejermål betød, at de ikke var afhængige af ægteskabet til at halvere lejermålsbøderne, og idet begrænsningerne på deres indgåelse af ægteskab betød, at et giftermål for en stor del af soldaterne ikke var muligt, er det klart, at soldater ofte kunne være en del af par, der ventede barn uden at kunne gifte sig.

Thomsen har for tre nørrejske landsogne undersøgt, hvorfor en graviditet ikke førte til et ægteskab. Undersøgelsen viser, at mindst 17% af barnefædre allerede var gift og dermed havde en god grund til at forsøge at skjule, at de var barnets far. Særligt når det gælder velhavende gifte barnefædre, er det således en mulighed, at de – enten ved trusler eller betaling – kan have tilskyndet en ugift gravid kvinde og en ugift mand til en falsk udlæggelse af sidstnævnte som barnefader. Thomsen beskriver da også flere sager med falske udlæggninger i sit undersøgelsesområde. I garnisonsbyerne må der tilsvarende være oplagt mulighed for, at soldaterne grundet deres straffrihed og deres trængte økonomiske forhold kan være blevet økonomisk tilskyndet til at lade sig falsk udlægge som barnefædre. Det er også muligt, at ugifte mødre har spekuleret i at ville styrke chancen for at indgå ægteskab med den biologiske far ved at holde denne fuldstændig skadesløs i forhold til lejermålsbøderne. Ved at vælge en straffri soldat til den falske udlægning, kom den ugifte mor udenom at få en anden mand i problemer.¹⁴

Man må altså tro, at der på grund af soldaternes straffrihed ved lejermål, på grund af begrænsningerne på deres muligheder for at indgå ægteskab og på grund af den forhøjede risiko for falske udlæggninger er stor sandsynlighed for at finde særligt mange soldater blandt de udlagte barnefædre. – Men hvordan så det ud i Horsens?

13. Thomsen 2002, s. 90-97.

14. Thomsen 2002 s. 94 og 97f.

Uægte børn i Horsens 1750-1775

I forhold til Thomsens angivelse af et landsgennemsnit af uægte fødsler i perioden 1750-1775 på 3,5-4% er det interessant at undersøge, om Horsens som garnisonsby skiller sig ud. Som allerede nævnt skulle man på grund af soldaterne kunne forvente en højere andel af uægte børn i byen, men undersøgelsen i Horsens viser imidlertid et tal for uægte børns andel af samtlige døbte børn i perioden 1750-1775, der er lavere end Thomsens landsgennemsnit, nemlig på 3,2%.¹⁵

Ser man på de enkelte år i perioden, er der store forskelle fra år til år. Den højeste andel af uægte børn findes i 1775, hvor andelen er 9,2% af de døbte, den laveste på 0% findes i årene 1750, 1757, 1760, 1771 og 1774. Ser man særskilt på perioden 1758-1763, hvor soldaterne var ude af garnisonen, kunne man forvente et lavere niveau end sædvanligt, og ligeledes ville en stigning efter soldaternes tilbagevenden til garnisonen være forventelig på grund af gensynsglæde og nyhedens interesse.

Resultatet i tabel 1 bekræfter dog ikke entydigt disse antagelser. I perioden 1750-1757, hvor soldaterne er i garnisonen, er andelen af uægte børn i Horsens 2,4%, mens den i perioden 1758-1763, hvor soldaterne var i krigsberedskab, er 2,9%. Altså sker der en lille *stigning* i antallet af uægte fødsler, efter at soldaterne har forladt garnisonen. I perioden 1764-1775 efter soldaternes hjemkomst til garnisonen sker der generelt en stigning til 3,9%, men i årene lige efter hjemkomsten, hvor gensynsglæden ellers kunne have givet en markant stigning, er andelen dog kun 3,2%. Det ser altså umiddelbart ikke ud til, at soldaternes tilstedeværelse i Horsens resulterede i, at der blev født væsentligt flere uægte børn. Det kan dog fastslås, at andelen af uægte børn har været stigende gennem den undersøgte periode.

Undersøger man andelen af børn med soldater som udlagte barnefædre,

15. Kirkebøger fra Horsens, indføringerne af døbte 1750-1775. Det bemærkes, at gennemsnittet på 3,2% er udregnet uden hensyntagen til de i kirkebogen opførte dødfødte børn, fordi der i kirkebøgerne ikke er nogen systematik i forhold til, om de dødfødte børn har eget nummer sammen med de døbte eller ej. Således kan dødfødte både findes med eget nummer, unummereret indskudt mellem andre numre og indskrevet med numre i blokke. Den manglende systematik og blokindføringerne kunne tyde på, at der ikke var en fast praksis med hensyn til indføringerne af dødfødte, særligt ikke idet blokindføringerne tilsyneladende har en form for opsamlende funktion for præsten. Samtidig er antallet af dødfødte meget svingende, for eksempel var der syv dødfødte ud af 72 døbte i 1769 og ingen dødfødte ud af henholdsvis 63 og 70 døbte i 1768 og 1770. Dette kunne tyde på, at de dødfødte ikke altid blev indskrevet, hvorfor jeg har valgt at holde dem helt uden for beregningerne.

Tabel 1. Fordelingen af uægte børn i Horsens 1750-1775.

År	Antal døbte	Antal uægte	Andel uægte	Militær- folk udlagt som barnefader	Militær- folkens andel af de udlagte barnefædre
1750-1757	552	13	2,4%	4 (ud af 10 udlagte)	40%
1758-1763	378	11	2,9%	2 (ud af 8 udlagte)	25%
1764-1775	774	30	3,9%	12 (ud af 29 udlagte)	41,4%
I alt 1750-1775	1704	54	3,2%	18 (ud af 46) udlagte	39,1%

Kilde: Kirkebøgerne fra Horsens 1750-1775.

Dødfødte børn er ikke medtaget. Militærfolk dækker her alle straffrie inden for militæret.

er perioden præget af en vis kontinuitet. Soldater og andre straffrie udlægges i 40% af udlæggelsessagerne i perioden 1750-1757, i 25% af sagerne i perioden 1758-1763 og i 41,4% af sagerne i perioden 1764-1775. Altså er andelen af soldater som udlagte barnefædre den samme i de to perioder, hvor regimentet lå i garnison, mens den ligger betydeligt lavere i den periode, hvor regimentet var ude af byen. At 25% af de udlagte barnefædre i perioden 1758-1763 var soldater eller andre straffrie, er interessant, idet Kyrasserregimentet da ikke befandt sig i byen. Da muligheden for tættere kontakt mellem de kvindelige beboere i Horsens og soldaterne må have været mindre, mens regimentet var i krigsberedskab, er det muligt, at de 25% repræsenterer soldater, der er udlagt falsk som barnefædre i stedet for de virkelige fædre.

Ser man på fordelingen af soldater som udlagte barnefædre over tid, er tidspunktet for regimentets hjemkomst ikke iøjnefaldende. I 1764 fødtes to uægte børn (tvillinger) med en soldat som udlagt barnefader, mens der i 1765 fødtes to uægte børn, heraf ét med en soldat som udlagt barnefader. Der er altså ikke tale om et boom i antallet af uægte børn ved regimentets hjemkomst, selv om det er soldater, der er udlagt som barnefædre i to ud af tre tilfælde. I hele perioden 1750-1775 har jeg fundet 18 militærfolk som udlagte barnefædre.¹⁶ Altså udlægges soldater og andre, som er straf-

16. Grundet tvillingebørn og manglende oplysninger om den udlagte fader (for eksempel er barnefaderen i et tilfælde angivet at være »*Wilhelm*«) er der kun 46 udlagte fædre.

fri efter militærlovgivningen, blandt andet officerstjenere, som barnefædre i 39% af sagerne i perioden. Andelen er lavest i den periode, hvor soldaterne var i krigsberedskab, nemlig 25%, men ligger i de perioder, hvor soldaterne var i garnison, tæt på hele periodens gennemsnit, nemlig på 40% i årene 1750-1757 og 41,4% i årene 1764-1775. Mellem 1750 og 1775 udgjorde militærfolkene fra 200 mand (i 1764) til 53 mand (i 1774), mens byens øvrige befolkning ifølge folketællingen fra 1769 udgjorde 2.666 personer. Det betyder, at soldaterne i perioden udgjorde mellem 2 og 7% af byens indbyggere, de 2% dog først mod periodens slutning. Altså er soldaterne stærkt overrepræsenterede som udlagte barnefædre i forhold til deres andel af befolkningen.

Skal man besvare spørgsmålet, om de forhold mellem ugifte mødre og udlagte barnefædre fra militæret, der kan ses ud af kirkebøgerne, kan betegnes som en slags papirløst samliv, er det afgørende, at samme par ses som forældre til flere uægte børn. I Horsens kan der findes to mulige gengangere. Soldaten Tyge Chrestensen er udlagt som barnefader i 1755 og kan være den samme som den Tyge, der er udlagt i 1764. Tyge Chrestensen kan også være udlagt i en sag fra 1754, der muligvis er forkert indført. Faderen er her Peder Tygesen, mens barnets navn som Tyge Christensen. Efter navneskikken, hvor man danner barnets efternavn ud fra faderens fornavn, er det muligt, at præsten simpelthen har byttet om på faderens og barnets navn i kirkebogen, således at faderen er Tyge Christensen, mens barnet hedder Peder Tygesen. Den anden ganggang blandt de udlagte fædre er korporal Møller, der er udlagt som barnefader i 1770 og meget vel kan være den samme som den korporal Hans Christian Møller, der udlægges som barnefader i 1772.

Afgørende for identificeringen af eventuelle papirløse forhold er imidlertid, om også de ugifte mødre kan genfindes. Dette er ikke tilfældet. Tyge Chrestensen er nemlig udlagt som fader til Anna Rasmusdatters og Maren Christensdatters børn og korporal Møller som fader til Mette Kirstine Rasmusdatters og Petra Nielsdatters børn. Heller ikke hvis den ugifte moder, Mette Christensdatter, fra tvivlstilfældet omkring Tyge Chrestensen medtages, er der sammenfald. Altså er det ikke muligt at konstatere papirløse forhold mellem soldaterne og de ugifte kvinder, og det lader dermed ikke til, at militærlovenes stramme regulering af soldaternes adgang til lovformeligt ægteskab medførte en mere udbredt forekomst af papirløse samlivsforhold.

Ved at sammenligne de udlagte barnefædre og de ugifte mødre med de soldaterfamilier, der findes i folketællingen fra 1769, er der et muligt at opdage tilfælde, hvor et uægte barn senere har medført ægteskab. Her er

Sige 17. Søndagen d. 3. Majis fødte Karen Rasmusdatter Ravn en
 søn og en datter til Vaaben Løvdal Sine Magretha søn indlagde til Baarn. Sine
 Datter til S. Andersen vatter baarnet. Sine Berentzen søn. Test: Niels
 Skaarup vatter Jacob Anders søn. Sine Gylling søn. Sine Lauritz søn.

Sige 18. Mandagen d. 11. Majis fødte Katharina Maria Clausdatter en søn og
 en datter til Vaaben Løvdal. Ingeborg søn indlagde til Baarn. Sine Mathias
 Jensen søn. Baarnet Christen Andersen Gylling søn. Test: Sine Mathias
 søn. Sine Hans søn. Sine Johannes søn. Sine Hans søn. Sine Hans søn.

Sige 19. Søndagen d. 17. Majis fødte Hans Søren søn til Vaaben Lauritz Johan
 baarnet af Mad^{re} Sørensen. Test: Sine Sørensen søn. Sine Sørensen søn.

Sige 20. Mandagen d. 17. Majis fødte Sine Søren søn til Vaaben Løvdal.
 Johan Henrik Sørensen baarnet af Sørensen søn. Test: Sine Sørensen søn.

Sige 21. Søndagen d. 16. Majis fødte Mathias Søren søn til Vaaben Løvdal.
 Sine Søren søn. Sine Søren søn. Sine Søren søn. Sine Søren søn.

Sige 22. Søndagen d. 18. Majis fødte Sine Søren søn til Vaaben Løvdal.
 Sine Søren søn. Sine Søren søn. Sine Søren søn. Sine Søren søn.

Sige 23. Søndagen d. 18. Majis fødte Christen Søren søn til Vaaben Løvdal.
 Sine Søren søn. Sine Søren søn. Sine Søren søn. Sine Søren søn.

Sige 24. Søndagen d. 30. Majis fødte Sine Søren søn til Vaaben Løvdal.
 Sine Søren søn. Sine Søren søn. Sine Søren søn. Sine Søren søn.

Sige 25. Søndagen d. 1. Juni fødte Sine Søren søn til Vaaben Løvdal.
 Sine Søren søn. Sine Søren søn. Sine Søren søn. Sine Søren søn.

Side fra kirkebogen fra Horsens 1773. Børnene med nummer 17 og 25 er uægte børn, hvis ugifte mødre, Karen Rasmusdatter Ravn og Ane Jørgensdatter, har udlagt en rytter som barnefader. Landsarkivet for Nørrejylland.

det et enkelt sammenfald. Christen Pedersen Tyrsted kan være identisk med den Christen Pedersen, der i folketællingen bor i Provstgyde med sin hustru Anne Christensdatter. Problemet er bare, at den ugifte mor, der i 1767 udlagde Christen Pedersen Tyrsted, hed Maren og var datter af Johan Rudolph. Altså er der heller ikke fundet konkrete eksempler på, at et uægte barn har ført til et ægteskab mellem den udlagte soldat og den ugifte mor. Dette resultat betyder, at man her ikke kan bekræfte Karsten Skjold Petersens antagelse, at ugifte kvinder så soldaterne som et så dårligt parti, at de kun giftede sig med dem, hvis de var gravide.¹⁷

I stedet vil dette måske kunne afsløres af en senere undersøgelse af forholdet mellem tidspunktet for første barns fødsel og tidspunktet for trolovelse og vielse for soldaterægtespar. Viser det sig, at andelen af gravide trolovede og gravide brude, er den samme for soldaterægtespar som for civile, kan det antages, at en graviditet også for soldaterne førte til ægteskab. Hvis det også er praksis blandt soldater, at man trolover eller gifter sig, fordi kvinden er gravid med parrets første barn, kan dette være forklaringen på, at der ikke kan findes papirløse forhold eller uægte børn som indgang til ægteskab for soldater i Horsens. Hvis en graviditet på denne måde kan føre til en ægteskabstilladelse, rejser det spørgsmålet, om andelen af ægteskaber blandt soldater i virkeligheden lå så fast som lovgivningen foreskrev. Dette skal vi se nærmere på i det følgende.

Ægteskaber blandt soldater i Horsens 1769

Den militære lovgivnings regulering af ægteskabsindgåelse blandt hærens menige havde som indledningsvis nævnt det mål, at kun en tredjedel af soldaterne i et regiment skulle være gift. Argumenterne for at begrænse antallet af ægteskaber blandt soldaterne var mange. Man ønskede at mindske indkvarteringsproblemerne, da indkvarteringer af familier var dyrere og mere besværlige på grund af soldaterfamiliers ret til ikke at blive indkvarteret i kældre og på lofter, og man søgte at begrænse problemerne med at underholde hustruer og børn, hvis forsørger var borte i krig. Samtidig mente man, at en soldat ville udvise større mod og dødsforagt i krigen, når han var enlig og ikke havde en familie at tænke på, og at soldaternes lave løn gav problemer med at forsørge en familie, med øget risiko for, at den måtte leve af betleri og tyveri, til følge. Endelig fandt mi-

17. Skjold Petersen 2002, s. 25.

litæret det ikke ønskeligt, hvis for mange soldaterbørn skulle i de militære skoler, ligesom et stort antal familier indebar en ekstra byrde for kompagnicheferne, der havde værgemålet for faldne soldaters børn.¹⁸

I alle argumenterne spiller hensynet til statens økonomi en betydelig rolle. Forsørgelsen af efterladte hustruer og børn var dyrere, jo flere og større de efterladte familier var, indkvarteringen af ægtepar var dyrere end indkvarteringen af enlige soldater, og skolegangen blev dyrere, jo flere børn der var tale om.

På trods af begrænsningerne på soldaternes adgang til at indgå ægteskab blev mange soldater imidlertid gift. Som allerede nævnt henviser Hans Chr. Johansen til undersøgelser af forholdene i Odense og Fladstrand, der viser en klar overvægt af gifte soldater.¹⁹ Undersøgelse af antallet af gifte soldater i Horsens bekræfter til fulde dette resultat.

I folketællingen fra Horsens 1769 kan findes 28 gifte menige samt 11 gifte officerer (fire korporaler, to vagtmestre, en sergent, to løjtnanter, en premierløjtnant og en major).²⁰ Sættes antallet af gifte soldater i forhold til antallet af samtlige indkvarterede soldater i byen, afsløres det, om antallet af soldaterægteskaber virkelig var reguleret så stramt, som lovgivningen bestemte. Fra 1767 til 1778 havde Horsens en eskadron i garnison. En eskadron angives i 1774 til at bestå af 40 menige ryttere. Med 28 gifte menige i 1769 giver det 28 gifte ud af 40 menige, hvilket er en andel af gifte menige på 70%. Dermed følger undersøgelsen resultaterne fra Odense og Fladstrand. Andelen af gifte menige soldater i et regiment lå altså ikke så fast, som lovgivningen foreskrev, og forklaringen skal måske findes i, at militæret ikke var upåvirket af det omgivende samfunds normer, hvor en graviditet ofte medførte enten trolovelse eller ægteskab.

Soldaterindkvartering under enevælden

Et af argumenterne for at begrænse soldaters adgang til ægteskab var deres manglende mulighed for at forsørge en familie, derfor er det interes-

18. Olsen 1982, s. 39.

19. Johansen m.fl. 1997, s. 34.

20. Folketælling for Horsens 1769. Det er dog sådan, at Kyrasserregimentet ikke kun var i garnison i Horsens, idet rytterregimenter ofte spredtes mellem flere byer for at lette forplejningen af hestene. Således har ikke hele styrken været i Horsens, men jeg anser det dog for usandsynligt, at Horsens skulle have fået en markant højere andel af gifte end de andre garnisonsbyer, idet indkvarteringen af ægtepar som nævnt var væsentligt dyrere end indkvarteringen af enlige soldater.

sant at beskæftige sig med soldaternes økonomiske situation, således som den afspejles i deres boligforhold.

Som tidligere nævnt var den permanente militærlovgivning en følge af enevældens opbygning af en stående hær i anden halvdel af 1600-tallet. Før udviklingen af den stående hær var soldaterne hvervede på korterevarende kontrakter, og når disse udløb, blev regimenterne normalt opløst. Også enevældens stående hær bestod primært af hvervede, mere eller mindre professionelle soldater. De udskrevne bønderkarle, der fra 1701 udgjorde landmilitseren, var helt frem til 1767, hvor de hvervede og de udskrevne styrker blev slået sammen, blot et supplement til de hvervede styrker. Først fra 1780 begyndte styrkerne rent faktisk at eksercere sammen. Fortsat var der dog tale om adskilte grupper med helt forskellige vilkår. De udskrevne bønder, kaldet nationale soldater eller landsoldater, opholdt sig i det landdistrikt, hvor de kom fra, og samledes kun af og til for at eksercere, mens de hvervede soldater lå i garnison i bestemte byer.²¹

Da det udelukkende var bønder, der blev udskrevet til hæren, var købstædernes borgere fritaget for militærtjeneste, men i stedet blev byerne pålagt at indkvartere soldaterne. For at udligne forskellen mellem garnisonsbyer og byer uden garnison betalte de sidste et såkaldt *soulagement* til garnisonsbyerne. I Horsens var bidragene udefra dog tilsyneladende for små og for uregelmæssige til at have nogen større betydning for økonomien i garnisonen. Byens opgave med hensyn til soldaterindkvartering omfattede i første række menige, underofficerer og officerer, men også soldaternes familier, officerernes tjenestefolk og regimentets heste skulle indkvarteres. Indkvarteringen foregik for langt størstedelens vedkommende privat. Alle, der ejede hus eller jord eller havde borgerlig næring i byen, betalte en indkvarteringsskat, som var udregnet efter den enkeltes indtægter. Kun daglejere og særligt privilegerede, som for eksempel kongelige embedsmænd, var fritaget for indkvarteringsskatten. Indkvarteringsskatten blev brugt som betaling til de borgere, der faktisk havde soldater indkvarteret. Man kunne altså så at sige få sine skattepenge tilbage, hvis man kunne finde plads til at indkvartere soldater eller heste.

På grund af indkvarteringsskatten er det nærliggende at formode, at der var social slagside i den måde, hvorpå indkvarteringen fandt sted. De, der havde råd, kunne købe sig fra den byrde og det besvær, som indkvarteringen naturligt var, ved blot at betale indkvarteringsskatten. Andre måtte finde plads til soldaterne, hvis de ville have den betalte skat tilbage, og

21. Johansen m.fl. 1997, s. 25; Skjold Petersen 2002, s. 1.

dette kunne nemt føre til meget dårlige indkvarteringsforhold, på lofter, i udhuse og lignende.²²

Det frivillige element i indkvarteringsordningen kunne medføre, at der ikke kunne anvendes kvarterer nok. I så fald var det nødvendigt for byen at leje kvarterer til en højere pris end den, de private ellers modtog, og ekstraudgiften måtte da betales af de borgere, der ikke havde indkvarterede soldater boende. På denne måde kunne velstående borgere i garnisonsbyerne tjene på byernes behov for at indkvartere soldater, hvis de byggede udlejningsboliger, der var så store, at indtægten ved at udleje dem til soldaterindkvartering var større end udgiften ved ikke at have privat indkvartering. Ser man på indkvarteringsboligerne i Horsens, kan dette nemt tænkes at være tilfældet, idet de i udpræget grad ejedes af velhavende borgere, der i forvejen sad på mange af byens ejendomme. Eksempelvis ejedes samtlige boliger i Provstgude, hvoraf én var en indkvarteringsbolig, af samme person. Statsejede kaserne eller barakker fandtes kun i Præstø og Skanderborg, der sikkert har været for små og for fattige til selv at finansiere et byggeri. I København blev en kaserne i 1775 nedlagt med det argument, at husejerne skulle sikres »bedre indkomst af deres huse og våninger.«²³ Dette tyder på, at den praksis, der kan konstateres omkring indkvarteringsboligerne i Horsens, også fandtes i andre garnisonsbyer.

Kravene til udstyret i et kvarter varierede i forhold til den indkvarteredes militære rang. Ugifte menige måtte dele seng to og to, mens gifte soldater kunne få lov at sove sammen med deres ægtefælle. Underofficerer havde ret til egen seng og et kammer, mens officerer havde krav på flere rum og en alkove. For militærfolk af højere rang var det tillige muligt at få kvarterpenge, lægge lidt til selv og derved blive i stand til at leje en bolig uden om indkvarteringsystemet. Dette var selvfølgelig mest aktuelt for officererne, der dels tjente mest, dels havde en mere udviklet standsbevidsthed, som også gav sig udslag i etableringen af sociale bånd mellem dem og garnisonsbyernes civile overklasse.²⁴ Som et eksempel kan nævnes, at eskadronchefen Schack, der var kammerjunker og major ved Det Slesvigske Kurasserregiment, i 1769 boede på Søndergade, som var den fornemmeste gade i Horsens.

Hele indkvarteringsordningen gav anledning til mange problemer og var en kilde til stadige konflikter mellem borgere og soldater. Mens indkvarteringen af menige soldater, der var gift, ifølge de militære reglemen-

22. Bay 1981, s. 108; Skjold Petersen 2002, s. 6.

23. Skjold Petersen 2002, s. 6f, 12.

24. Johansen m.fl. 1997, s. 34ff; Skjold Petersen 2002, s. 10.

ter »saavidt gjørligt« skulle ske i boder eller små huse og ikke på lofter eller i kældre, måtte de enlige soldater tage til takke med, hvad de fik anvist – såfremt det var tæt. Det var det ifølge samtidige beskrivelser ikke altid, uden at soldaterne fik anvist andre kvarterer af den grund. Et eksempel fra København i 1783 fortæller, at der i et bestemt soldaterkvarter ofte var sne på sengetøjet, når den indkvarterede soldat vågnede om morgenen. At forholdet mellem de indkvarterede og deres værter kunne være anstrengt, giver sig selv, når man tænker på, hvordan det må have været at bo to eller flere familier sammen på meget lidt plads. Forholdet er sikkert heller ikke blevet bedre af, at soldaterne *skulle* opholde sig i deres kvarter om natten mellem kl. 20-22 og solopgang. Blev udgangsforbudet overtrådt, havde værten pligt til at oplyse regimentschefen om det. Et andet problem kunne være fremskaffelsen af kvarterets udstyr. En indkvarteret familie med eget ildsted havde krav på et bord, en bæk, en træstol og lidt husgeråd, blandt andet en jerngryde og lerpotter, der skulle udskiftes årligt.²⁵

Socialstruktur og soldaterindkvartering i Horsens 1769-1771

Skal man tage argumentationen bag de militære ægteskabsreguleringer for pålydende, var problemet med soldaters ægteskabsindgåelse, at en soldaterløn ikke kunne forsørge en familie. For at vurdere soldaternes økonomiske forhold er soldaterfamiliernes boligforhold i Horsens undersøgt med udgangspunkt i folketællingen 1769 og brandtaksationen 1771. Undersøgelsen drejer sig om de økonomiske forhold og levevilkår, der fremgår indirekte af boligforholdene, mens selve aflønningen af soldaterne ikke vil blive behandlet her.

De indkvarterede soldaters forhold skal ses i sammenhæng med byens almindelige sociale struktur, der søges bestemt ud fra husholdningsstørrelse og ud fra en vurdering af de forskellige gaders status i byen. Sidstnævnte fastlægges på grundlag af gadens hyppigst forekommende erhverv, der er undersøgt i folketællingen, gadens gennemsnitlige vurderingssum for eje- og lejeboliger samt lejevåninger og gadens andel af ejer- og lejeboliger, der er undersøgt i brandtaksationen.²⁶ Hovedfokus ligger

25. Skjold Petersen 2002, s. 8f, 15; Johansen m.fl 1997, s. 36f.

26. Det korte tidsrum mellem de to kilder gør, at det er rimeligt at gå ud fra, at byens sociale struktur er den samme, og at soldaterfamilierne bor de samme steder. Dette støttes af, at flere familier kan genfindes i samme gade i brandtaksationen.

på vurderingssum og boligens karakter af enten ejer- eller lejebolig, mens husholdningsstørrelse og erhverv for det meste er medtaget som supplement til det øvrige. For erhvervsangivelserne skyldes dette, at folketællingen for nogle gader ikke angiver særligt mange erhverv. For husholdningsstørrelserne er der skelnet mellem *husstand*, som her er benævnelsen for folketællingens enhed, og *husholdning*, som bruges om den enkelte familie. Dette er sket, for at husstande, der består af flere familier, ikke skal komme til at synes større, end de er, eftersom der ikke, som i de store husstande, er tale om én stor husholdning med et husstandsoverhoved, mange tjenestefolk og en stor familie. At det i stedet er små familier, der bor samme sted, ses for eksempel af, at væver Frans Laaes i Grønnegade i 1769 havde to dragonfamilier med i alt ni medlemmer indkvarteret, mens væverens egen husholdning kun talte tre personer.

Boligtyperne er opdelt på ejerboliger, lejeboliger og lejevåninger. Udspecificeringen skyldes, at der i brandtaksationen skelnes mellem boliger, der er beboet af andre end ejeren (det vil sige lejet ud), og boliger, der er indrettet til lejevåninger. Skellet mellem lejebolig og lejevåning er opretholdt, fordi brandtaksationens skelnen, sammenholdt med lejevåningernes gennemsnitlige værdi og deres stand – der langt hyppigere end ved de andre boligtyper karakteriseres som »slet« – udskiller lejevåningerne som en særlig dårlig boligform, formodentlig en art barakbyggeri eller lignende. At der skulle være tale om barakker eller hurtigt opførte lejekaserner, kan understøttes af, at de pågældende boliger tilsyneladende ligger i forlængelse af hinanden, hvis man følger taksationsnumrene. For eksempel består Badstuegyde i 1771 udelukkende af lejevåninger, mens gaderne Fugholm og Kattesund har lejevåninger på henholdsvis taksationsnr. 21-31 og taksationsnr. 310-328. Offentlige bygninger som rådhuset og kirken er ikke medtaget i undersøgelsen, og gader, der optræder to gange i folketællingen eller brandtaksationen, er behandlet under ét, da det ikke har været muligt at krydstjekke, om første del af en gade i folketællingen svarer til første del af samme gade i brandtaksationen. Militærpersonalet er undersøgt i folketællingen, da denne medtager flere informationer om de indkvarterede familier end brandtaksationen.

Generelt afslører undersøgelsen temmelig stor forskel på taksationsvurderingen af de forskellige ejendoms typer. Gennemsnitsvurderingen for hele byen udregnet efter brandtaksationen 1771 er 392 rigsdaler pr. bolig, for ejerboliger 797 rigsdaler, for lejeboliger 189 rigsdaler og for lejevåninger 95 rigsdaler. Da taksationsvurderingen bygger på boligens stand og størrelse, er værdierne et godt vidnesbyrd om, hvilken type boliger, der var størst og i bedst stand. Ser man bag gennemsnitstallene, finder

man meget store forskelle i vurdering, der kan sige meget om såvel toppen som bunden af byens socialstruktur. Således er den højest vurderede ejendom i Horsens en af de bygninger, som etatsrådsinde de Lichtenberg ejede på Søndergade.²⁷ Ejendommen er vurderet til 8.460 rigsdaler, mens de laveste vurderinger i byen ligger på 30 rigsdaler, hvilket blandt andet gælder for fire lejevåninger i Graven – samme gade, hvor etatsrådsinde de Lichtenberg i øvrigt ejede fire lejevåninger med vurderingen 90 rigsdaler pr. lejevåning.

Gadernes indbyrdes placering i henseende til socialstruktur aftegnes ganske tydeligt i undersøgelsen. Søndergade har den højeste gennemsnitsvurdering pr. gade, den højeste andel af ejerboliger og langt de største husstande, og endelig er den beboet af hovedparten af byens købmænd. Den kan altså betegnes som den klart fornemmeste gade i Horsens, mens Graven sammen med Grønland, Provstgyde og Badstuegyde ligger i de fattigste kvarterer. Betragter man gadeforløbene på et kort over byen i datiden, er denne fordeling ikke overraskende. Søndergade er hovedfærdselsåren og udgør sammen med Torvet og Gavlgade byens midte omkring kirken. De tre gader har en overvægt af ejerboliger, mens Graven, Grønland, Provstgyde og Badstuegyde næsten udelukkende består af lejeboliger og er ganske smalle smøger, der udgår fra Søndergade. Torvet og Gavlgade er som Søndergade fornemme gader og har de næsthøjeste gennemsnitsvurderinger, på henholdsvis 1.214 og 638 rigsdaler.

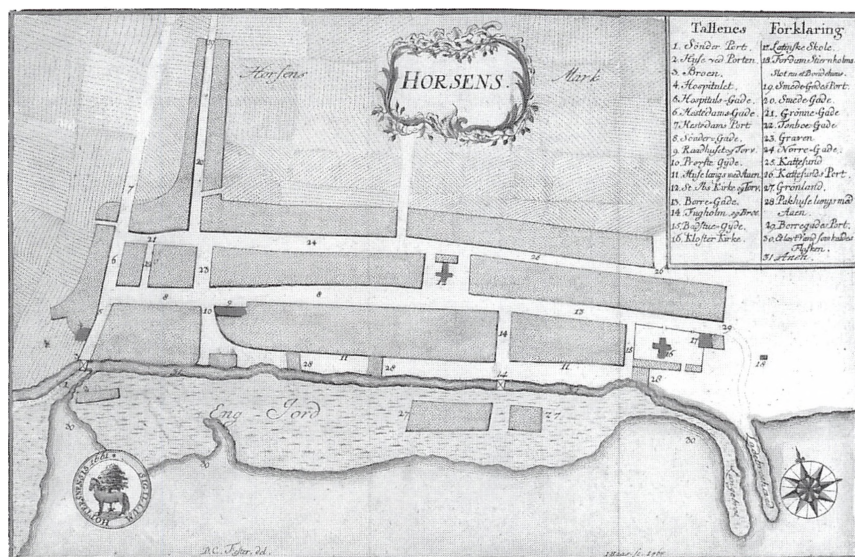
De 28 soldaterfamilier, som er fundet i folketællingen 1769, er bosat i Grønnegade (syv familier), Kattesund (seks familier), Smedegade (fire familier), i Borgergade, Provstgyde, Hestedamsgade og Nørregade (to familier i hver gade) samt i Ved Åen, Tonboegade og Graven (en familie i hver gade). Dette stemmer godt overens med placeringen af indkvarteringsboligerne, som netop ligger i Grønnegade (fire indkvarteringsboliger indrettet til lejevåninger), Kattesund (fem indkvarteringsboliger kaldet rytterbarakker) og Provstgyde (en indkvarteringsbolig). Derudover findes en indkvarteringsbolig Norden Åen, der sandsynligvis er det samme som folketællingens Ved Åen.

Indkvarteringsboligerne er generelt i mådelig eller god stand og er gennemsnitligt vurderet til 95 rigsdaler. Sammenligner man med lejevåningerne, er indkvarteringsboligerne i bedre stand, mens gennemsnitsvurderingen er præcis den samme. Når standen er bedre, men vurderingen den samme, må der være tale om boliger, der er mindre end lejevåningerne, da

27. Ejendommen Det Lichtenbergske Palæ findes stadig i byen og huser i dag Jørgensens Hotel.

		Præbriqse													
Bemælte		1te		2den		3die		4de		5te		6te		7de	
Grønnegade		Laae		Kjær		Lar		Lar		Lar		Lar		Lar	
		der under		der		der		der		der		der		der over	
No.		No.		No.		No.		No.		No.		No.		No.	
70.	Erth Laurimund, Land Kaar og Bredaa K. &. 1 Wiv. Thomsen K. &. Kaar og Bredaa K. &. 1 K. Thomsen K. &.		1.							39.					65
71.	Hoemgaard og de Moens Pallej. Kaar og Bredaa K. &.														57.
72.	Larsen og de Moens Pallej. Kaar og Bredaa K. &.								32.						60
73.	Frans Laaer Kaar og Bredaa K. &. 1 Wiv. David		2.							38.		38.			
	Dragon Christoffer Petersen Kaar og Bredaa K. &. 1 Wiv. Thomsen K. &. 1 K. Thomsen K. &., Sun					10.						10.			
	Dragon Peter Lauritsen Kaar og Bredaa K. &. 1 K. Thomsen K. &. 1 Wiv. Thomsen K. &. 1 Wiv. Thomsen K. &. 1 Wiv. Thomsen K. &.					14.						38.			
	1 Wiv. Thomsen K. &. 1 Wiv. Thomsen K. &.		5.												81.
74.	Frans Laaer Kaar og Bredaa K. &. 1 Wiv. Thomsen K. &. 1 K. Thomsen K. &. 1 Wiv. Thomsen K. &.		1.			15.				38.					75
75.	Korporal Johan Kelejo Dam Kaar og Bredaa K. &. 1 Wiv. Thomsen K. &. 1 Wiv. Thomsen K. &. 1 Wiv. Thomsen K. &.		5.									36.			
	1 Wiv. Thomsen K. &. 1 Wiv. Thomsen K. &.		5.												
76.	Kaar og Bredaa K. &. Kaar og Bredaa K. &. 1 Wiv. Thomsen K. &. Kaar og Bredaa K. &. 1 Wiv. Thomsen K. &.					10.									68
	1 Wiv. Thomsen K. &.														82.

Side fra folketællingen i Horsens 1769. Væver Frans Laaer i Grønnegade (taksationsnummer 73) har to dragoner med familie indkvarteret. Taksationsnummer 75 er korporal Johan Kelejo Dam med familie. Landsarkivet for Nørrejylland.

Horsens under enevælden. Stuk af Jonas Haas 1767. Horsens Museum.

det som nævnt er stand og størrelse, der bestemmer vurderingen. Altså er indkvarteringsboligerne meget små boliger, men kvalitetsmæssigt ikke de allerdårligste i byen. Det kunne tyde på, at boligerne var opført med det formål for øje, at der skulle være så mange boliger som muligt på byggegrunden, hvilket indicerer, at de netop skulle være indtjeningsgrundlag for byens rige borgere, der dermed kunne tjene nok på udlejningen til, at det kunne betale sig ikke at have indkvarteringen i egen bolig.

Indkvarteringsboligerne ligger generelt i gader med en høj andel af lejeboliger. Dette gælder særligt Grønnegade og Kattedams, der med henholdsvis 68% og 71% lejevåninger synes særligt domineret af de helt små udlejningsejendomme. Der er her tale om kvarterer i den nederste ende af den sociale struktur, og beboerne i lejevåningerne var enker, småhåndværkere eller andre med en lav indkomst. Generelt bor to tredjedele af de indkvarterede soldaterfamilier (19 ud af 28) i gader, hvor der er mere end 70% lejeboliger, mens resten bor i gader med 16-55% lejeboliger. Ingen af soldaterne bor i de fire højest vurderede gader, Hospitalsgade og de førnævnte gader Gavlgade, Torvet og Søndergade. Altså er der noget, der tyder på, at beboerne i de fornemmeste gader benyttede sig af, at de kunne betale sig fra indkvarteringen. Denne formodning støttes specielt af, at etatsrådinde de Lichtenberg og apoteker Helms, der begge boede i højt

Tabel 2. Bopæl for militære familier i Horsens 1769.

Gade	Menige dragoner (familier)	Korporaler (familier)	Vagt- mestre (familier)	Sergenter (familier)	Løjtnanter (familier)	Premier- løjtnanter (familier)	Majorer (familier)	Militær- personer (familier)
Badstuegyde				1				1
Borgergade	2	1	1		1			5
Graven	1							1
Grønnegade	7	1	1					9
Hestedamsgade	2							2
Kattesund	6							6
Nørregade	2							2
Provstgyde	2							2
Smedegade	4							4
Søndergade						1	1	2
Tonboegade	1	2						3
Ved Åen	1				1			2
I alt	28	4	2	1	2	1	1	39

Kilde: Folketællingen 1769.

Tre pensionerede korporaler og en pensioneret vagtmester er ikke medtaget.

vurderede ejendomme på Søndergade, tilsammen ejede fem ud af 11 indkvarteringsboliger. Begge har kunnet tjene på deres indkvarteringsboliger, idet problemet med manglende privat indkvartering løstes ved, at byen lejede indkvarteringsboligerne privat – formodentlig til en større beløb end det, der blev betalt i indkvarteringsskat.

Ser man bort fra de 13 soldaterfamilier i Kattesund og Grønnegade, der vel sagtens boede i indkvarteringsboligerne, er de gader, hvor soldaterfamilierne boede, spredt jævnt i forhold til gadernes gennemsnitsvurderinger. Tre familier bor i gader, hvor gennemsnitsvurderingen af gadens ejendomme er under 100 rigsdaler, en familie, hvor den er 100-200 rigsdaler, tre familier, hvor den er 200-300 rigsdaler, to familier, hvor den er 300-400 rigsdaler, og endelig bor seks familier i gader, hvor gennemsnitsvurderingen er lige over 400 rigsdaler. Da der ikke er fundet nogen indkvarterede soldater i byens fire fornemmeste gader, ser det ud til, at borgerne virkelig betalte sig fra indkvarteringen, hvis de kunne. Dermed er det ikke så meget gennemsnitsvurderingen som gadens laveste vurderinger, der er interessante for en vurdering af soldaternes forhold. Hvis man

går ud fra, at det var de fattigste familier, som ikke havde råd til at betale sig fra det, der havde indkvarteringen, og at byen lejede de billigste private lejeboliger og lejevåninger til indkvarteringen, bliver vurderingsniveauet for gaderne lavere. For Smedegade, Nørregade og Borgergade er den laveste vurdering 30 rigsdaler, for Hestedamsgade, Provstgyde og Tonboegade er den 50 rigsdaler og for Norden Åen 60 rigsdaler. Dette afslører, at der også i den enkelte gade kan være stor forskel på de bedst og dårligst stillede, men det ses også, at der trods alt er en vis sammenhæng i det lavere niveau, som formodentlig har været tilbudt soldaterfamilierne.

Konkluderende kan man sige, at soldaterfamilierne tilsyneladende bor i lavt vurderede boliger i de dårligste dele af byen. Spredningen er dog alligevel større, end man kunne formode ud fra forhåndsantagelsen om, at soldaternes økonomi var uegnet til familieforsørgelse. Der er dog ingen tvivl om, at soldaterne har boet i små og ofte dårlige boliger, hvilket ses ud af indkvarteringsboligernes lave taksationsvurderinger. Soldaterne har dermed været en del af byens nedre lag.

Det er således tydeligt, at soldaterne faktisk havde de dårlige økonomiske og sociale forhold, der var militærets argument for at begrænse deres adgang til at indgå ægteskab. At undersøgelsen af andelen af gifte soldater i Det Slesvigske Kyrasserregiment i Horsens omkring 1770 alligevel viser, at 70% af soldaterne var gift, tyder altså på, at man alligevel tillod ægteskaber på trods af soldaternes mindre gode muligheder for at forsørge en familie. Det betyder, at der kan have været andre afgørende argumenter indblandet, måske det, at et forhold til en ugift kvinde var resulteret i graviditet.

Afslutning

Enevældens militærlovgivning satte fokus på hærens effektivitet og statens økonomi og regulerede herudfra soldaternes kønsliv. Det kom til udtryk på to måder. Soldaters ægteskabsindgåelse blev begrænset, så kun en tredjedel pr. regiment kunne gifte sig, og der blev givet straffrihed for de forholdsvis mange lejermålsforbrydelser, der muligvis var udløst af de manglende ægteskabsmuligheder. I Horsens i perioden 1750-1775 blev soldater i 18 ud af 46 tilfælde udlagt som barnefædre til uægte børn, og sammenligner man med antallet af civile indbyggere i byen, er det tydeligt, at soldater blev udlagt væsentligt oftere end civile. Soldaternes mange lejermål tyder på, at straffriheden mere end det civile samfunds normer betød noget for antallet af udenomsægteskabelige seksuelle forhold. Om

dette skyldes soldaternes eget normsæt, eller om det kan overføres på hele samfundet, således at det var straffen og ikke normerne, der afholdt folk fra at begå lejermål, er svært at vurdere; men det er tankevækkende, at der her findes vidnesbyrd om konsekvenserne af, at en forbrydelse gøres straffri for en bestemt samfundsgruppe.

Undersøgelsen af de uægte børns forældre og af soldaterægtesparrene i 1769 viser ingen eksempler på papirløse forhold eller på, at et uægte barn har ført til en efterfølgende ægteskabsindgåelse. I stedet er det muligt, at forældrene, ligesom det var almindeligt blandt civile, er blevet gift inden barnets fødsel. Dette støttes af, at der i 1769 kan findes hele 70% gifte menige i Det Slesvigske Kyrasserregiment i Horsens. Således er det muligt, at militæret i praksis har tilladt flere ægteskaber end fastsat i lovgivningen for ikke at lade soldater og ugifte kvinder miste den chance, som andre par, der ventede barn efter lejermål, havde – nemlig at kunne indgå ægteskab. Dette er dog meget usikkert, men spørgsmålet kan måske besvares senere ved at sammenholde soldaterfamiliernes ældste barns fødselsdato med tidspunktet for forældrenes trolovelse og vielse. Ser man på andelen af uægte børn i garnisonsbyen Horsens som helhed, står det ved en sammenligning med Asbjørn R. Thomsens landsgennemsnit klart, at soldaterne ikke betød et højere niveau. I perioden 1750-1775 havde Horsens en lavere andel uægte børn end landsgennemsnittet. At soldaterne i en periode var væk fra byen, betød tilsyneladende ikke noget for niveauet: Faktisk stiger andelen af uægte børn i Horsens en smule, mens soldaterne er væk, og den stiger ikke markant, efter at de er kommet tilbage – selv om andelen af uægte børn godt nok er en del højere i regimentets sidste periode i Horsens.

Undersøgelsen af soldaternes sociale forhold viser, at de 28 fundne soldaterfamilier normalt boede i gader med en stor procentdel af lejeboliger, og at mange boede i indkvarteringsboliger, der var i bedre stand, men til gengæld mindre end lejevåningerne, der ellers ifølge undersøgelsen var de dårligste boliger i byen. Undersøgelsen bekræfter, at kunne man betale sig fra indkvarteringen, gjorde man det, og det er således betegnende, at der i byens fire fornemmeste gader ikke var bosat en eneste menig soldat. Samtidig viser undersøgelsen, at indkvarteringsboligerne var ejet af beboere i de fornemme gader, der havde råd til at bygge sådanne boliger med indtjening for øje. Med denne konklusion er det nærliggende at forestille sig, at soldaterne også boede i de lavest vurderede boliger i gaderne uden indkvarteringsboliger. Dette giver et vurderingsniveau i de gader, hvor soldaterne boede, på 30-60 rigsdaler, hvilket er lavere end gennemsnitsvurderingerne for både lejevåninger og indkvarteringsboliger. Ud fra

denne vurdering har soldaterne altså boet i nogle af de dårligste boliger i byen.

Konstateringen af soldaternes dårlige leveforhold betyder, at det ikke var uberettiget, at militærlovgivningen begrundede sin regulering af antallet af gifte soldater med, at soldaterne vanskeligt kunne forsørge en familie. På trods af argumentationens rigtighed lå andelen af gifte soldater i Horsens omkring 1770 på 70%. Der må altså være blevet givet ekstra tilladelser til ægteskab, uden at de dårlige leveforhold har været et tilstrækkeligt stærkt modargument. Det rejser spørgsmålet, om der har været et vægtigere argument *for* ægteskab mellem en soldat og en af byens kvinder, for eksempel graviditet. Er dette tilfældet, må man konstatere, at militærledelsen, der gav tilladelserne til ægteskab, ikke har været påvirket af det omgivende samfunds normer, hvor det var accepteret, at graviditet hyppigt medførte ægteskab, og af den civile lovgivning, der satte ægteskabet op som den eneste acceptable ramme for seksualiteten.

Dette kan til dels også give forklaringen på, at soldaterne så ofte optrådte som udlagte barnefædre. Hvis hærens soldater i praksis havde samme adgang til ægteskab som resten af samfundet, så var der intet til hinder for, at de kunne lade sig købe til falsk udlæggelse af betrængte barnefædre, der for eksempel allerede var gift. På den måde kan soldater have tjent gode penge ved at lade sig udlægge falsk til barnefædre, uden at det havde omkostninger for dem selv. Måske er soldaternes ry som værende meget aktive med hensyn til lejermål altså kun affødt af, at soldaterne ofte blev udlagt som barnefædre, ikke nødvendigvis af, at faktisk de var det.

Summary

Anna Wowk Andersen: Soldiers, Morality and Marriage in Horsens 1750-1775

In 18th century Denmark, all extra-marital sexual activities were considered serious crimes and punished accordingly. The legislation of the absolutist state, however, treated one group of citizens very differently. The soldiers of the recently created standing army under military legislation were exempted from punishment for their first extra-marital sexual relationship. At the same time, the private soldiers were not allowed to marry except by license from a military commander. Only one third of the soldiers of a regiment were allowed to marry. This study of the Schleswig Cuirassier Regiment billeted in Horsens shows that about 1770, 70 per cent of its soldiers were married. This result suggests that even though the

exemption from punishment after cohabitation might be interpreted as a compensation for the marriage policy of the army, many more than one third of the soldiers wanted to marry and were in fact allowed to do so. Perhaps this was because of the common custom of an extra-marital pregnancy being followed by either betrothal or marriage. At the time, about 40 per cent of the 46 alleged fathers of 54 children born out of wedlock and baptized in Horsens in the period 1750-1775 were soldiers; but no evidence has been found to indicate that these soldiers and the mothers of their children lived together without being married. There were several reasons why the military legislation laid down that no more than one third of the soldiers might marry. One was that the financial circumstances of the soldiers were so poor that the military thought that a soldier was hardly able to support a family. The present study suggests that in Horsens, their living standards were in fact very poor. The families of the soldiers lived in the poorest areas and in the most squalid accommodations. The reason for this is to be found in the legislation. Every citizen paid a tax which was spent for soldiers' billets, but if a citizen provided a soldier's billet in his own house, this tax was remitted. The result was that only the houses of the poorest citizens came to function as soldiers' billets, because the wealthier citizens could afford to pay the tax and thus evade the obligation to put up the soldiers. Instead, they would let hovels to the town, thereby earning more money than they paid in tax. It appears, however, that even though the conditions of the soldiery were poor, the military was still influenced by the attitude of society towards extra-marital pregnancies, and that therefore the soldiers were allowed to marry more freely than laid down by the legislation.

Viborg Tugt- og Manufakturhus 1811-1850

Fra profitmaksimering til civilisering

Af Niklas Olsen

I perioden fra slutningen af 1700-tallet opstod der i Danmark nye tanker om straffens formål og de midler, det krævede at føre dem ud i livet. Som følge af den store økonomiske krise i det danske samfund havde de nye tanker imidlertid svært ved at slå igennem i praksis. Det var bl.a. tilfældet ved Viborg Tugt- og Manufakturhus, hvor straffeudformningen i starten af 1800-tallet var underlagt økonomiske hensyn. Da et interessentselskab med Bertel Bruun i spidsen i 1811 overtog driften af Tugthuset var anstalten i høj grad indrettet som en fabrik og forbryderne blev således opfattet som arbejdskraft, der skulle sikre økonomisk profit. Under den økonomiske krise, der kulminerede i 1813, blev prioriteringerne i Tugthuset i endnu højere grad foretaget med økonomiske hensyn for øje – på bekostning af disciplin og civiliserede forhold blandt fangerne. De nye tanker om straffens formål, der for alvor kom til udtryk fra 1820'erne, hvor den økonomiske situation blev forbedret, var motiveret af et ønske om en mere civiliseret straffeudformning og indeholdt bl.a. et ønske om, at både fangernes moral og deres humanitære forhold skulle forbedres. De nye tanker satte gang i de danske fængselsreformer i 1840'erne og medførte store ændringer ved Viborg Tugt- og Manufakturhus.

Hvilke formål har fængselsstraffen gennem tiderne skulle opfylde? Har den skulle afskrække eller resocialisere forbryderen, skabe social kontrol i samfundet, eller har den blot sigtet mod at udnytte forbryderens arbejdskraft? Og hvilke grænser har samfundsstrukturene sat for de igennem tiderne forskellige motiver og hensigter med fængselsstraffen?

Denne artikel handler om udviklingen indenfor det danske fængselsvæsen i perioden fra ca. 1800 til 1850, hvor tankerne om et moderne fængselsvæsen brød igennem og en omfattende fængselsreform blev igangsat. Fokus vil være på Viborg Tugt- og Manufakturhus, der blev oprettet i 1743 og nedlagt i 1875, da virkningerne af fængselsreformen slog igennem og de moderne fængsler blev opført. Jeg vil helt konkret undersøge, hvilke tanker der lå bag indretningen af Viborg Tugt- og Manufakturhus i første halvdel af 1800-tallet, og hvordan forholdene udviklede sig i praksis. Gennem denne undersøgelse vil jeg demonstrere, hvordan det nye syn på straffens formål kom til udtryk på lokalt niveau, samt at inspi-

rationen til den efterfølgende fængselsreform i høj grad kom fra lokale aktører.

I undersøgelsen vil jeg udfra tre teoretiske tolkningsmodeller – inspireret af Michel Foucault, John Conley og Norbert Elias – løbende diskutere i hvilken udstrækning det var henholdsvis et ønske om kontrol og disciplin, økonomiske hensyn, eller et ønske om at civilisere straffeformerne, der satte gang i den omfattende udvikling indenfor det danske fængselsvæsen i den første halvdel af 1800-tallet.

Med udgangspunkt i de tre teorier vil jeg i analysen argumentere for følgende: Forbryderne i Viborg Tugthus blev i starten af 1800-tallet opfattet som arbejdskraft, og den primære intention bag indretningen af anstalten var på dette tidspunkt at skabe økonomisk profit og i langt mindre grad at disciplinere eller civilisere fangerne. Som følge af den massive økonomiske krise i Danmark i 1813, der også satte sit præg indenfor Tugthuset mure, blev prioriteringerne omlagt således, at straffen i endnu højere grad var udformet med økonomiske hensyn for øje. Først i løbet af 1820'erne – i takt med at den økonomiske situation blev forbedret – slog det nye syn på straffens formål og de midler, det krævede at føre dette ud i livet, igennem. En ny målsætning om, at fangernes moral og deres humanitære forhold skulle forbedres, blev fremhævet. Denne udvikling, der var motiveret af et ønske om at civilisere straffeudformning, medførte store forandringer ved Viborg Tugt- og Manufakturhus i perioden 1830-50.

Inden selve analysen vil jeg give et kort rids af den danske straffehistorie med vægt på opkomsten af de tidlige danske fængsler og det moderne fængselssystem.

Et rids af den danske straffehistorie ca. 1700-1900

Indtil starten af 1700-tallet var offentlige henrettelser og korporlige straffe de foretrukne straffeformer i de fleste europæiske lande – også i Danmark, hvor retsgrundlaget for straffene var nedfældet i *Danske Lov* af 1683. Mens funktionen af de offentlige afstraffelser i den internationale forskning er blevet anset som et ritual eller et skuespil, der både skulle afskrække folket og markere de bestående autoriteters magt,¹ har Tyge

1. Se bl.a. Peter Spierenburg: »The Body and the State. Early modern Europe«, *The Oxford History of the Prison*, Norman Morris and David J. Rothman (ed.), Oxford 1998, s. 44-70; Randall McGowan: »The Well-Ordered Prison. England, 1780-1865«, *The Oxford History of the Prison*, Norman Morris and David J. Rothman (ed.), Oxford 1998, s. 71-99; Michel Foucault: *Discipline and Punish. The Birth of the Prison*, London 1977. (Alan Sheridans engelske oversættelse af *Surveiller et punir. Naissance de la prison*, Paris 1975.)

Krogh argumenteret for, at de voldsomme straffe i Danmark hovedsagelig var udtryk for en 'religiøst-magisk' forestillingsverden. Forbrydernes hårde straf var således samfundets forsøg på at skabe en dialog med gud og udsone forbryderen med guds vrede.²

Frihedsberøvelse var kun i nogen grad i anvendelse som straf før 1700-tallet. Fra ca. 1570 blev det almindeligt at sætte mandlige forbrydere og løsgængere i slaveri for staten på Bremerholm. Desuden oprettede Christian IV i 1605 et tugthus for ulydige drenge og piger, hvor Vartov kirke nu ligger.³ Forbilledet var Tugthuset i Amsterdam, der gennem arbejde og skolegang forsøgte at påvirke forbryderens moral og disciplin. I samme ånd blev Børnehuset på Christianshavn oprettet i 1662, der – trods navnet – både optog mænd, kvinder og børn.⁴

Efterhånden blev arbejds- og frihedsstraffe et mere almindeligt supplement til legemsstraffene. I 1730'erne besluttede man at udvide Børnehuset, der var det eneste rigtige fængsel i Danmark, samtidig med at man fra midten af 1700-tallet begyndte at samle slaverne fra landets såkaldte 'stokhuse' i en fængselslignende virksomhed ved navn Stokhuset i København.⁵ Derudover blev der i 1740-50'erne bygget tugthuse i Odense, ved Stege på Møn og i Viborg, der alle fungerede som arbejdsanstalter for løsgængere og fattige.⁶ Hensigten med disse anstalter var (ifølge fundatskerne) at samle de mange betlere og løsgængere – som var kriminaliserede ifølge fattigforordningerne af 1708 – samt skyldnere, ulydige tjenestefolk og børn, og indsætte dem til tvangsarbejde.⁷ Oprettelsen af anstalterne skal i nogen grad forstås i lyset af merkantilismens tidsalder, hvor mennesket begyndte at blive opfattet som arbejdskraft og som genstand for pædagogiske indsatser: man forsøgte således både at modarbejde 'dårlig moral' i befolkningen og at sætte gang i den hjemlige økonomi.⁸

2. Tyge Krogh: *Oplysningstiden og det magiske. Henrettelser og korporlige afstraffelser i Danmark i 1700-tallets første halvdel*, København 2000.

3. Tugthuset blev nedlagt i 1649. For en grundig behandling af både det tidlige og det moderne fængselsvæsens gennembrud i Danmark, se Peter Scharff Smith: *Moralske hospitaler – det moderne fængselsvæsens gennembrud 1770-1870*, København 2003.

4. Vagn Greve: *Straffene*, København 1996 s. 60; Peter Scharff Smith: 2003, s. 58ff.

5. Peter Scharff Smith: 2003, s. 27.

6. John T. Lauridsen: »Fra udstødte til anbragte. Marginalgrupper i Danmark 1536-1950«, *Socialhistorie og samfundsforandring*, Sidsel Eriksen m.fl. (ed.), Århus 1984, s. 90; Peter Scharff Smith: 2003, s. 60-63.

7. Henrik Horstbøll: »Indespærring og arbejde«, *Den Jyske Historiker*, nr. 25, 1983, s. 30.

8. Johan Hvidtfeldt: »Fangeskæbner i Viborghus i 1700-årene«, *Festskrift til museumsforstander H. P. Hansen*, Århus 1949. Ole Feldbæk: »Den lange fred«, *Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie bind 9*, København 1990 s. 159-164.

Peter Scharff Smith har imidlertid også påpeget, at de nye tugthuse skal ses som et led i en tidlig moderne proces, hvor det offentlige dels rakte længere ud i nationens afkroge og dels længere ind i borgernes hverdag. Med henvisning til den ringe økonomi i foretagendet antyder han, at social kontrol formentlig vejede tungere end økonomiske hensyn.⁹

Strafferetsligt opbrud

Mod slutningen af 1700-tallet opstod der i Europa en humanistisk kritik af det hidtidige straffesystem, hvor først og fremmest verdslige personer begyndte at tage afstand fra henrettelser og de hårde legemlige afstraffelser. En af de væsentlige fortalere for ændringer i strafferetten var italieneren Cesare Beccaria, der i sit værk *Forbrydelse og straf* fra 1764 argumenterede for, at disse straffe hverken var humane eller afskrækkende nok til at afholde mennesket fra forbrydelse.¹⁰ Kritikken vandt genklang i Danmark, hvor brugen af henrettelser og korporlige straffe helt ophørte i løbet af 1800-tallet.¹¹

I samme periode blev de elendige forhold i de europæiske arbejds- og straffeanstalter udsat for hård kritik. Kritikken blev bl.a. rejst af den engelske filantrop John Howard, der systematisk havde undersøgt de miserable forhold i flere engelske arrester og derefter viet sit liv til at gennemføre en fængselsreform. Howard var den første, der anvendte empiriske studier af fængselsvæsenet, hvilket også førte ham til fængsler på kontinentet. På en af disse ture kom Howard til Danmark, hvor han udtrykte sin forargelse over de forhold, der blev budt fangerne i hovedstadens straffeanstalter. Howards kritik udsprang af en religiøs tankegang, og han ønskede i humanistisk ånd at forbedre tilstandene i fængslerne samt at forbedre fængselsfangerne moralsk.¹² I 1788 var også den spanske handelsrejsende Miranda i København, hvor han ligesom Howard klagede over hovedstadens straffeanstalter og prøvede at påvirke reformer.¹³

De nye strømninger i den internationale opfattelse af afstraffelse satte også sine spor i den danske strafferet, hvor der lovmæssigt ikke var sket

9. Peter Scharff Smith: 2003, s. 63.

10. Cesare Beccaria: *Om forbrydelse og straf*. Dansk oversættelse med indledning og noter af Svend Helles, København 1998.

11. Tyge Krogh: 2000, s. 11.

12. Randall McGowan: 1998, s. 78-80.

13. *Miranda i Danmark. Francesco de Mirandas danske rejsedagbog 1787-1788*, Ved Kasper Rostrup, København 1987, s. 99-113.

de store forandringer i forhold til Danske Lov af 1683. Bl.a. blev der med den såkaldte *Tyveriforordning* i 1789 indført et nyt princip i dansk straffet, således at straffen nu først og fremmest skulle medvirke til forbryderens moralske forbedring.¹⁴ Forordningen gav også mulighed for en mere individualiseret strafudmåling, samtidig med at flere legemsstraffe blev ændret til frihedsstraffe. I 1793 forsøgte man efter Howards principper om moralsk forbedring desuden at opdele fangerne i landets anstalter for at undgå moralsk dårlig indflydelse fangerne imellem,¹⁵ og i 1800 blev der nedsat en kommission, som skulle tilvejebringe fundamentet for en ny straffelovbog.¹⁶

Den store ændring i brugen og udformningen af frihedsstraffene i Danmark skete dog – som vi også skal se i denne artikel – i praksis først i begyndelsen og midten af 1800-tallet, efter at de miserable forhold i anstalterne bl.a. i 1817 havde resulteret i fangeoprøret i Tugt- Rasp- og Forbedringshuset i København.¹⁷ I 1838 blev der således i Roskilde Stænderforsamling taget en beslutning om på statslig basis at undersøge samtlige varetægts- og arresthuse i Danmark med henblik på forbedringer. Desuden blev der ved Kgl. resolution af 1840 nedsat en fængselskommission, der skulle undersøge, hvilken indflydelse nye fængselsystemer skulle have på forestående fængselsbygninger i Danmark. Det blev starten på en stor reformperiode, hvor rammerne for det moderne danske straffesystem blev fastlagt.¹⁸

Da fængselskommissionen afgav sin betænkning i 1842 blev det primære formål med fængslingen at forbedre forbryderen moralsk. Kommissionen var inspireret af den samtidige udvikling i USA, hvor der var opstået to former for fængsler: henholdsvis *Philadelphia*- og *Auburn*-systemet. *Philadelphia*-systemet lagde afgørende vægt på fangernes fuldstændige fysiske isolation, mens *Auburn*-systemet tilstræbte psykisk isolation

14. Loven var også det egentlige lovmæssige gennembrud for frihedsstraffene. Vagn Greve 1996, s. 61.

15. Harald Rømer: »Retssystemets og fængselsvæsenets udvikling«, *Fængsler og fanger*, Flemming Balvig m. fl. (ed.), København 1969, s. 31-32.

16. Kommissionens instillinger i betænkningen, der blev afgivet i oktober 2003, blev imidlertid aldrig realiseret. Signe Nipper Nielsen: »'Tvang er den sande Friheds Grundstøtte'. Civilisation og kontrol i den danske oplysningstids straffeforståelse belyst ved Kriminal-Lovgivnings Kommissionen af 24. oktober 1800«, *Historisk Tidsskrift*, bd. 103, hæfte 2, 2004, s. 299-334.

17. Jens Engberg: *Dansk Guldalder eller oprøret i Tugt- rasp- og forbedringshuset*, København 1975.

18. Dette er udførlig behandlet i Peter Scharff Smith: 2003, s. 163-303.

– fangerne arbejdede sammen, men måtte ikke tale sammen, og om natten var de isolerede.¹⁹ I kommissionen var der imidlertid uenighed om, hvilken type fængsler der skulle opføres. Resultatet blev to nye fængsler; et tugthus ved Horsens efter *Auburn*-systemet, der blev taget i brug i 1853, og et forbedringshus i Vridsløselille efter *Philadelphia*-systemet, der blev indviet i 1859.²⁰ Desuden deltes landet fængselsmæssigt i områderne Sjælland og Jylland-Fyn og for at koordinere reformerne, blev alle straffanstalterne i 1848 samlet under en centralledelse. C. N. David, der havde været den drivende kraft i kommissionsarbejdet, blev udnævnt som Overinspektør ved fængselsvæsenet. På dette tidspunkt eksisterede der fem fængsler i Danmark: i Odense, Viborg, København, Horsens og Vridsløselille. Fængslerne i Viborg og Odense blev dog nedlagt i 1875 og 1865. Dermed var der kun ‘moderne’ 1800-tals fængsler tilbage og reformen var således gennemført.²¹

Viborg Tugthus i 1700-tallet

Viborg Tugt- og Manufakturhus (herefter Viborg Tugthus) blev indviet i 1743 og nedlagt i 1875 og må derfor betragtes som et tidligt fængsel. Anstalten var dog stadig i brug, da det moderne fængselsvæsen slog igennem, og de nye tanker, der bredte sig i 1800-tallets første halvdel, satte – som vi skal se – også deres spor i dette fængsel.

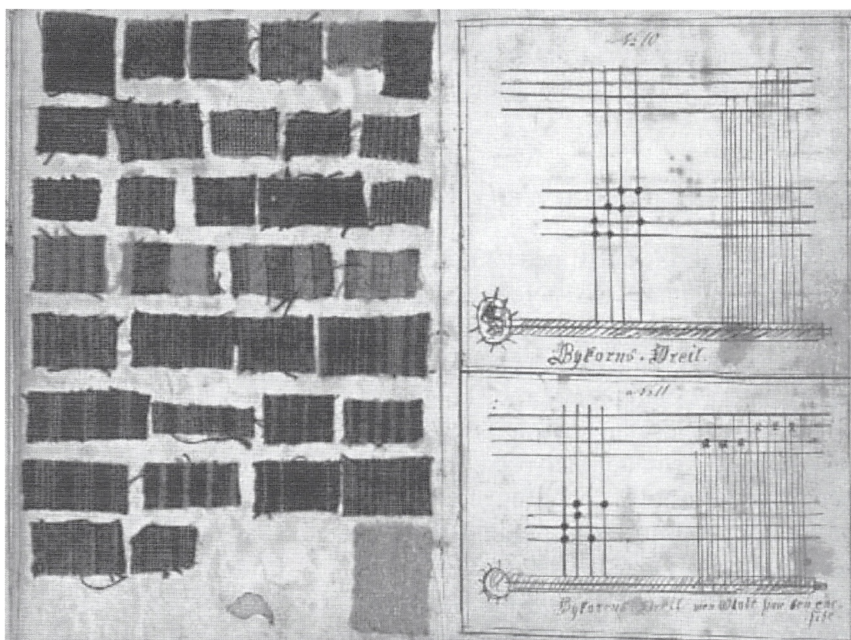
Efter at Viborg i 1728 blev udsat for en omfattende brand, opstod der et stort ønske om at genopbygge byen. I 1736 indsendte byens Borgmester, Christian Arnold Dyssel, et forslag til kongen om at oprette manufakturer i Viborg.²² Næsten samtidig indsendte Direktionen over de fattiges væsen et forslag til kongen om at oprette et par Tugt- og manufakturhuse i Jylland og på Fyn, hvor dagdrivere og betlere kunne tjene til deres underhold. Tanken var, at disse institutioner skulle oprettes i købstæderne, hvor

19. Om disse systemer, se Peter Scharff Smith: 2003, s. 86-93.

20. Arkitekturen i Vridsløselille var med inspiration fra englænderen Jeremy Bentham udformet som en stjerne. Målet var panoptikon – følelsen af konstant overvågning for den indsatte.

21. Det var dog først i 1866, at vi i Danmark fik en ny straffelov, der i vid udstrækning mildnede straffene. Principielt afløste den Danske Lov af 1683 og dannede indtil 1933 grundlaget for dansk strafferet. Ditlev Tamm: *Dansk retshistorie*, København 1996, s. 299.

22. Johan Hvidtfeldt 1949, s. 1. Dyssel's forslag var formentlig motiveret af, at der året forinden var blevet oprettet et *Kommercekollegium*, hvis opgave bl.a. var at hjælpe manufakturterne. Ole Feldbæk: 1990, s. 162.

Et udvalg af væveprøver i en arbejdsbog fra Viborg Tugt- og Manufakturhus. Bogen har været i brug fra omkring 1867 og frem til Tugthusets lukning og har tilhørt en Mikkjel Johansen, som formentlig har været fabriksmester i Tugthuset. Motivet er venligst stillet til rådighed af Lokalhistorisk arkiv for Viborg Kommune.

råvarer, lønninger m.m. var billigere og pga. manglende konkurrence kunne sælges til en bedre pris end i København.²³ Efter lange forhandlinger blev der i nogen grad taget hensyn til begge parter ønsker, idet man besluttede at oprette Viborg Tugthus.

Anstalten blev fra indvielsen drevet som entrepriser; dvs. at en entreprenør fik overdraget husets økonomi og stillet fangerens arbejdskraft til rådighed mod til gengæld at skulle sørge for fangerne i alle henseender. Administrativt var kun overdirektionen over entreprenøren. Den bestod af biskop og stiftamtmand og skulle føre tilsyn med regnskabet, sørge for nye bygninger samt reparationer og sammen med en administrator ansætte de underordnede betjente. Borgmester Dyssel blev Tugthusets første entreprenør, og han fik hurtigt indrettet fabrikken og anskaffet de nødvendige redskaber og materialer, men eftersom entreprisen konstant gav underskud, indvilgede kongen i 1752 i at lede Tugthuset for egen regning.

23. Johan Hvidtfeldt: 1949, s. 1-7.

Efter Dyssel forsøgte enkelte andre privatpersoner at drive stedet som entrepriise dog oftest med underskud. I 1811 overtog et nyt hold entreprenører med Bertel Bruun i spidsen så entreprisen.²⁴

Tankerne bag indretningen af Viborg Tugthus i 1811

Da interessentselskabet med fabriksejer Bertel Bruun i spidsen overtog driften af Tugthuset, eksisterede der, som tidligere nævnt, ikke en central-administration for landets fængsler. Det var derfor op til entreprenørerne, Tugthusets Direktion og Det Danske Kancelli (DKc), at definere de betingelser, hvorpå entreprenørerne skulle overdrages stedets økonomi og de vilkår, hvorunder fangerne skulle arbejde og forsørges. Resultatet blev et reskript på 33 punkter, der ved at indeholde regler for både fangernes og personalets samtidig skulle fungere som reglement for Tugthuset.²⁵ Det er ud fra dette reskript, at jeg vil undersøge tankerne bag indretningen af Viborg Tugthus i første halvdel af 1800-tallet.

Der kan ikke herske tvivl om, at intentionen med de mange udførlige instrukser i reskriptet for Tugthusets administrative organisation var at skabe orden og disciplin både blandt fanger og personale. Det første punkt i reglementet vedrørende administrationen lød: *»Med hensyn til fangernes behandling, forplejning og bevogtning står entreprenøren under direktionen, der bør have jævnlige tilsyn dermed«*. Entreprenøren blev i forlængelse heraf tildelt en stor del af ansvaret for at skabe orden i anstalten. Han skulle bl.a. foreslå en overopsynsmand, der, såfremt han var duelig til jobbet, ville blive beskikket dertil af kongen, men lønnet af entreprenørerne. Overopsynsmanden skulle have den direkte kontakt til fangerne. Vedrørende hans funktion blev følgende noteret: *»Overopsynsmanden tillægges ret til for visse forseelser at straffe fangerne med fængsel og tamp, dog at han selv applicerer den sidste straf og ikke misbruger sin ret«*. I det daglige skulle entreprenørerne have hjælp af 3-4 opsynsmænd, der også skulle aflønnes af entreprenørerne, og opsynsmændene skulle dag og nat have opsyn med en *»klasse«* af fangerne.

24. Johan Hvidtfeldt: 1949, s. 1-7.

25. Reskriptet er den del af en større korrespondance vedrørende Tugthuset i perioden 1811-1825, som jeg venligst har fået overdraget af Jørgen Mikkelsen, arkivar ved Landsarkivet for Sjælland m.m. Korrespondancen, der er min hovedkilde til undersøgelsen, foregik mellem entreprenørerne samt direktionen ved Tugthuset og Det Danske Kancelli. Alle punkter fra reglementet, der i det følgende behandles, er fra Registrantsag 668/1820. Rigsarkivet, Danske Kancelli, 3. dept. *Extrakt af Wiborg Tugthussag*.

Udover de ovennævnte basale principper for, hvordan orden og disciplin skulle sikres i Tugthuset, blev der taget mere specifikke forholdsregler for at undgå uorden blandt fangerne. Fx skulle: »*Al samtale og sammenkomst forbydes, især under arbejdet*«. Derudover skulle: »*De forskellige køn afsondres så vidt muligt under arbejdet*«. At arbejde var et centralt element i indretningen af Tugthuset bekræftes af, at fangernes dag blev struktureret i arbejdstimer: »*I de 6 vintermåneder fra October til Marts begynder arbejdet kl 6 og vedvarer til kl 9 om aftenen. De 6 andre maaneder begynder det kl 5. Hele aaret gives fangerne en fritime fra kl. 12 til 1 og 1/2 time til hvile såvel formiddag og eftermiddag*«.

Hvis man følger de berømte strafferetslige undersøgelser af den franske sociolog Michel Foucault, er det fristende at tolke punkterne vedrørende administrationen af Tugthuset som forsøg på at skabe stram orden og disciplin og – i forlængelse heraf – inddelingen af tiden i arbejdstimer som forsøg på at skabe vished om, hvad de indsatte foretog sig til enhver tid og dermed indpode dem følelsen af konstant overvågning.²⁶ Følger man dette perspektiv kunne man desuden tolke en række punkter i reskriptet, der omhandler forholdsregler med henblik på at sikre, at entreprenørerne, overopsynsmanden og opsynsmændene ikke misbrugte deres ret, som et overvågningssystem, der skulle skabe gensidig kontrol alle de nævnte grupper imellem. Således blev det bestemt, at en inspektion »*under direktionens overopsigt [skulle] have tilsyn med fangernes bevogtning, afsondring*« osv., samt at »*en af de to førnævnte inspektører dagligt en gang [skulle] besøge Tugthuset i førnævnte henseende og tillige modtage de klager, der kunne føres over entreprenøren, overopsynsmanden eller hans opsynsbetjente og tilstille direktionen disse*«. Inspektionen skulle desuden modtage og dømme i overopsynsmandens klager over fangerne, der kunne kvalificere dem til større straf.²⁷

Der synes imidlertid langt fra at være belæg for en Foucault'sk tolkning om at fremme en bestemt type disciplin. Et fængsel vil naturligvis altid kræve en vis overvågning og disciplin, men kontrolteknikkerne ved Tugthuset var ikke særlig detaljerede, nøjagtige eller raffinerede, og reskriptet indikerer intetsteds, at målet med straffen var at skabe selvkontrollerede individer ved at bearbejde forbryderens sjæl.²⁸ John Lauridsens påstand om, at formålet med reglementerne i de danske tugthuse, var at: »*De an-*

26. Michel Foucault: 1977.

27. Der kunne dog appelleres til direktionen.

28. Det er, ifølge Mark Colvin: *Penitentiaries, Reformatories and Chain Gangs. The Practice of Punishment in Western Society*, New York 1995, s. 27, essensen af Foucault's perspektiv.

bragte skulle (...) indøves i selvdisciplin«,²⁹ synes således ikke verificerbar i dette tilfælde.

Langt mere verificerbar er John. A. Conley's tese om, at rent økonomiske hensyn har spillet en vigtigere rolle for strafudformning i fængsler end hidtil antaget.³⁰ At entreprenørerne spillede en central rolle i udformningen af reskriptet siger nemlig i sig selv en del om filosofien bag strafudformningen ved Viborg Tugthus. En af de mange andre indikationer på, at økonomiske hensyn spillede den helt centrale rolle i indretningen og organiseringen af Tugthuset, er, at punkterne i reskriptet for entreprisens økonomiske vilkår og – forbundet hermed – fangerens arbejdsforhold blev nedskrevet før de administrative og disciplinære punkter. I forlængelse heraf røber terminologien i reskriptet, at Viborg Tugthus i høj grad var tænkt som en virksomhed. Det allerede nævnte punkt: »*Entreprenørerne skal aflønne 3-4 opsynsmænd, der dag og nat holder opsyn med en vis klasse af arbejderne*« viser fx, at de indsatte ikke omtales som fanger, men som »arbejdere«. Videre i reglementet står der: »*Enhver fange oplæres på entreprenørens bekostning, til det arbejde, hvortil han er bedst skikket*«. Og i et andet punkt: »*Når de er tillærte, gives dem bestemte dagsarbejde i forhold til deres alder, færdighed og andre omstændigheder*«.

Af de ovennævnte punkter fremgår således, at man hverken delte fangerne op ud fra disciplinære hensyn, eller ud fra beslutningen fra 1793 om at inddele fangerne efter principperne om at undgå dårlig moralsk indflydelse fangerne imellem, men ud fra deres arbejdsevner. Teksten i det efterfølgende punkt: »*Fangerne tilholdes arbejdsomhed og kan såvel i fritimerne og i helligdagen, når de ønsker det, tildeles arbejde*« indikerer også, at arbejdet – snarere end at sigte mod en gavnlig, forbedrende effekt på fangerne – skulle udføres med henblik på maksimal profit for entreprenørerne. At dagen, som allerede beskrevet, skulle inddeles i arbejdstimer, viser desuden, at anstalten i høj grad skulle fungere som en 'fabrik'.³¹

Udover punkterne der skulle opfylde et ønske om en vis disciplin og et

29. John T. Lauridsen: 1984, s. 9.

30. John Conley: »Prison, Production and Profit. Reconsidering the Importance of Prison Industries«, *Journal of Social History*, vol. 14, nr. 2, 1980, s. 257-275. Conley pointerer bl.a., at diskussionen i USA angående indførelsen af Philadelphia- eller Auburnsystemet i mindre grad handlede om isolations gavnlige moralske virkninger på fangerne, end om hvilken type industri, der skulle indføres. Om sin egen undersøgelse af Oklahoma-fængslet (et moderne fængsel) skriver han (s. 257): »*Production and profit outweighed any other penological concern of prison administrators and state officials*«.

31. Reglerne for anskaffelse og maskiner m.m. er ikke inkluderet i analysen.

endnu større ønske om økonomisk profit blev det om fangerne og deres arbejde bl.a. tilføjet: »(...) og så skal det, de fortjener mere end de koster, godtgøres dem og dermed forholdes således, $\frac{1}{3}$ tilfalder entreprenørerne, der må underholde dem, om de ikke fortjener, hvad de koster, $\frac{1}{3}$ overlades dem selv til bedre pleje, og $\frac{1}{3}$ oppebæres for dem til de bliver gamle eller forlader stiftelsen«. Denne ide med at overlade dele af profitten fra fangerens arbejde til fangerne selv, både under og efter livet i anstalten, kan tolkes på flere måder. For det første som et udtryk for en rationel og utilitaristisk betragtning om, at de indsatte skulle kunne klare sig økonomisk efter løsladelsen. Med udgangspunkt i den franske historiker Norbert Elias kunne man imidlertid også hævde, at punktet vidner om, at et ønske om at skabe mere civiliserede fangeforhold også havde en, om end ikke speciel stor, rolle for organiseringen af anstalten.³² Ud fra Elias' perspektiv kunne man sige, at en fuldstændig økonomisk udnyttelse af fangen ikke blev anset for at være 'civiliseret' – forbryderen blev således ikke udelukkende opfattet som arbejdskraft, men også som et menneske med et selvstændigt liv, der fortsatte efter opholdet i Tugthuset. Beslutningen om at oprette en badeanstalt til fangerne, der ligeledes fik linned og klæder udleveret for ikke at slide på deres egne, kan tolkes således, at et sådant menneske havde krav på en nogenlunde anstændig behandling.

Der blev dog ikke nedskrevet meget andet i reskriptet, der vidner om, at udøvelsen af straffen blev formet ud fra civiliserede følelser. Udover at fangerne formelt kunne klage over forholdene i anstalten, blev kun basale forhold som pauser i arbejdet og nedsættelse af arbejdet med en time i vintertiden tilføjet som grænser for, hvor uciviliseret fængselslivet kunne udarte.

Således er der opsummeret ingen tvivl om, at anstalten – på trods af de nye strømninger i den danske straffedeбат i slutningen af 1700-tallet – i starten af 1800-tallet først og fremmest blev indrettet med henblik på at skabe økonomisk profit. Og – som vi skal se – blev økonomiske hensyn af forskellige årsager i praksis mere bestemmende for forholdene ved anstalten end oprindeligt tiltænkt.

32. En række historikere har med udgangspunkt i Elias' *Über den Prozess der Zivilisation: Soziogenetische und Psychogenetische Untersuchungen* fra 1969 udviklet en teori om, at straffens transformering fra skafot til fængsel skal ses som et resultat af, at der i samfundet (primært hos borgerskabet) udvikledes 'civiliserede følelser', der førte til en øget selvkontrol, disciplinering og civilisering af samfundet og dets individer. Det er således som et forsøg på at civilisere straffeuformningen – og som et forsøg på at beskytte borgerne fra at se på forbryderne og afstraffelsen – at brugen af fængsler vandt frem. Se bl.a. Peter Spierenburg: 1998 og Mark Colvin: 1995, s. 23-25.

Forholdene i Tugthuset i perioden 1811-1825: Den økonomiske krise

Danmark var i 1800-tallets første årtier et samfund under forandring. Efter en tid med økonomisk højkonjunktur blev Danmark i 1807 tvunget ind i krigen som allieret med Frankrig, og efter syv år på Napoleons side stod Danmark både befolkningsmæssigt og territorielt som krigens største taber. Økonomisk havde krigen også ramt hårdt i form af en voldsom inflation, der i 1813 resulterede i den såkaldte statsbankerot.³³

Den økonomiske udvikling i det omkringliggende samfund skulle vise sig at få stor betydning for forholdene indenfor Tugthusets mure. I juni 1816 måtte Bruun og co. således opsige deres entreprise som følge af de økonomiske problemer som krigen og statsbankerotten i 1813 havde skabt.³⁴ Og efter at have indvilget i at fortsætte samarbejdet ønskede Bruun og co. igen i 1819 at opsige entreprisen pga. nye økonomiske problemer. I den anledning sendte Bruun en skrivelse til DKC med en udførlig beskrivelse af den virkning, som den økonomiske udvikling i havde haft for Tugthusets økonomi. Han skrev bl.a.

*»I de første tre år af krigen blev arbejdet udført med raskhed og under god afsætning (...). Interessentselskabet beregnede sig også dengang en god årlig avance (...). Men hvad vandtes, tabtes igen ved værdiernes formindskelse af de betydeligste kapitaler, Schuchardt og jeg havde i indretningen, og ved den store beholdning af klæder og materialer, som havde da freden 1814 nedsatte priserne på alt og fornemmelig på klæde, som strømmede ind fra udlandet og formedelst mængden solgtes under den gangbare pris. Således måtte vi fra 1815 fabrikere og sælge med betydelige tab, da de indkøbte materialer først efter års forløb kunne blive fabrikerede og gjort i penge og klædet således pga. pengenes forandring solgtes langt under materialernes foregående dyre indkøb«.*³⁵

I en mere detaljeret redegørelse tilføjede Bruun, at Tugthuset i 1813 – ligesom de øvrige fabrikker i landet – blev befalet at omlægge hele produktionen til at levere klæder til hæren:

33. Ole Feldbæk: *Danmarks økonomiske historie 1500-1840*, Viborg 1993, s. 162 og s. 200.

34. Registrantsag 668/1820. Rigsarkivet, Danske Kancelli, 3. dept. *Extrakt af Wiborg Tugthussag*.

35. Referatet er fra Registrantsag 668/1820. Rigsarkivet, Danske Kancelli, 3. dept. Skrivelse fra Bruun til Hr-as. Kierullf 27/7 1819. Bruuns gengivelse af krigens indvirkning på økonomien og industriproduktionen stemmer fint med Ole Feldbæk: 1993, s. 189-203. DKK, der igennem hele korrespondancen forholdt sig kritisk til entreprenørernes oplysninger, havde intet at udsætte på Bruun's redegørelse.

»[M]en«, skrev Bruun videre: »*blot få leverancer blev antaget i 1814, før vi igen fra Generalkommisionens kollegie blev tilkendegivet, at intet commisklæde videre kunne blive modtaget*«. For ikke at tabe alt for mange penge ansøgte Bruun og hans medentreprenører derefter om: »*at i det mindste det, som efter allerhøjeste befaling var taget i arbejde til commisklæde, måtte leveres og antages, da ingen afsætning var for denne sort fabrikation (...)*«. Men heller ikke dette kunne, ifølge Bruun, lade sig gøre. Og hvad værre var, måtte Bruun og co. tage betaling for det, der allerede var leveret og antaget, i bon'er, der siden med betydelige tab blev ombyttet til komitéседler for at skaffe kapital til fabrikationen.

Som en konklusion på forløbet op til 1816 skrev Bruun: »*Jeg trøstede mine medinteressenter med, at de betydelige tab, vi nu led, muligt under andre konjunkturer kunne blive genvundet, men det modsatte blev tilfældet*«, og han mente dermed at retfærdiggøre, at han og hans medentreprenører ophævede entreprisen med opsigelse pr. 29/6 1816. Bruun fortalte videre, at DKc havde ytret sig tilfreds med indretningen af Tugthuset, og at entreprenørerne efter genforhandlinger havde valgt at fortsætte entreprisen. Men efter en ligeså detaljeret redegørelse for krigens økonomiske konsekvenser for Tugthuset frem til 1819, nåede Bruun til sagens kerne: entreprenørerne ville igen opsigte entreprisen.

Bruuns redegørelse viser altså en klar sammenhæng mellem begivenheder uden- og indenfor fængslets mure. Om det har John Conley i forbindelse med sine egne studier skrevet: »*When economic and political changes in the larger community shifted, the impact of those shifts were directly and immediatly felt by the industrial prison*«. ³⁶ Ved Viborg Tugthus synes den økonomiske krise i samfundet i denne periode – som vi i det følgende skal se – nærmest at have udelukket hensynet til disciplin, moralsk forbedring og civiliserede forhold på bekostning af økonomiske hensyn.

Den 'laxe' tilstand og de uciviliserede forhold i Tugthuset

Både DKc (jf. Bruuns referat) og Direktionen havde i de første år efter entreprisens start berettiget, at forholdene i Tugthuset havde været »*hensigtsmæssig for fangerne såvel som det offentlige*«. ³⁷ Men hvis disse ytringer

36. John Conley: 1980, s. 270.

37. Registrantsag 668/1820. Rigsarkivet, Danske Kancelli, 3. dept. *Extrakt af Wiborg Tugthussag*.

kan tages til udtryk for, at der eksisterede en vis disciplin og nogenlunde civiliserede straffeforhold, var dette kun tilfældet i ganske få år. Det ved vi bl.a. fra Frederik Stuckenberg, den første danske fængselshistoriker, der efter at have studeret forhørsprotokollerne ved Tugthuset efter 1813 skrev: »*Tingenes tilstand i anstalten var ikke bleven meget forandret [siden 1700-tallet],³⁸ og var den ikke bleven slettere, så var den næppe kendeligt bedre*«. Undvigelser, tyverier, overfald på medfanger og personale var således daglige hændelser.³⁹ Angående den moralske forbedring noterede Stuckenberg sig desuden, at sammenkomsterne mellem mands- og kvindefangerne nærmest havde frit spil. De mandlige fanger, noterede Stuckenberg: »*havde så godt som hver deres kæreste, der i fritiden lappede hans tøj m.v.*«. ⁴⁰ Stuckenbergs påstand om, at adskillelsen af de to køn – på trods af intentionen om dette i reskriptet fra 1811 – aldrig var blevet realiseret, er ganske givet rigtig. Den 14. november 1819 indsendte Kapitajn Undall nemlig en erklæring til DKc om, at Mette Marie Christens Datter, der sad inde på livstid for barnefødsel i dølgsmål, på ny havde ladet sig »*besvangre*« i Tugthuset, og at hun nu havde en lille dreng hos sig.⁴¹

I korrespondancen mellem DKc, Direktionen og entreprenørerne er der flere andre forhold, der vidner om, at forholdene i Tugthuset langtfra var så ordnede som intenderet i reskriptet. Fx brugte entreprenørerne fangerne til private foretagender udenfor anstalten. DKc's skribent i *Tugthussagen* bemærkede i 1820, at entreprenørerne ikke burde udnytte den praksis, som: »*bl.a. har givet anledning til indførsel af brændevin i fængslet*«. ⁴² Desuden måtte inspektionen igen i 1820 foreslå, at fangerne skulle bære ens dragter, som skulle udleveres ved ankomsten.⁴³

Af en række optegnelser som entreprenørerne i 1819 indsendte til DKc fremgår desuden, at man, ca. 30 år efter beslutningen om at inndele fangerne efter principperne om at undgå dårlig moralsk indflydelse fangerne imellem, stadig organiserede fangerne ud fra hensynet til produktion og

38. Fra Hvidtfeldt ved vi bl.a., at der i denne periode var stor mangel på disciplin i Tugthuset. Bl.a. var der kærestepar både mellem fangerne og mellem de mandlige vogtere og de kvindelige fanger. Johan Hvidtfeldt: 1950, s. 37-38.

39. Frederik Stuckenberg: *Fængselsvæsenet i Danmark 1742-1839*, København 1896, s. 242.

40. Frederik Stuckenberg: 1896, s. 240-242.

41. Registrantsag 668/1820. Rigsarkivet, Danske Kancelli, 3. dept. Erklæring fra Undall 14/10-1819.

42. Registrantsag 668/1820. Rigsarkivet, Danske Kancelli, 3. dept. Skrivelse af 11/4-1820.

43. Registrantsag 668/1820. Rigsarkivet, Danske Kancelli, 3. dept. Skrivelse fra inspektionen til Stiftsøvrigheden for Viborg Stift 19/2-1820.

profit. Tyve, mordere og korttids- og langtidsstraffede arbejdede således sammen på kryds og tværs. Fx arbejdede Karen Mortens Datter, indsat i Tugthuset i fire år for lediggang, i maskinspindersektionen sammen med Ane Marie Mikkels Datter, der var indsat på livstid for mord. De mandlige fanger, Niels Mikkelsen og Niels Jensen Hvas, indsat henholdsvis otte måneder for drukkenskab og to år for tyveri, arbejdede sammen med Christen Carlsen, der var indsat i fire år for lediggang. Livstidsfangen Ellen Jochums Datter, indsat for mordbrand, sorterede uld ved siden af Susanne Helenes Datter, der var indsat i to år for førstegangstyveri. Den eneste, der ikke var anbragt i produktionen – formentlig fordi hun kunne skade den – var Maren Holst, der indtil videre var indsat i Tugthuset for »galenskab«.⁴⁴

Stuckenberg var ikke i tvivl om, at årsagen til, at princippet om moralsk forbedring var forblevet en ide på papiret, skulle findes i, at Tugthuset blev drevet som entreprise. Han skrev: »denne (...) *laxe tilstand i anstalten, skyldes (...) alene det, at Viborg strafanstalt fremfor nogen af de andre anstalter havde bevaret præg af et manufakturhus*«. Og videre: »Og nu forholdet mellem entrepenør og anden autoritet i anstalten. Fangen skulde lystre dem begge; hans fordel lod ham hælde til entrepenøren, hans ryg til autoriteten«.⁴⁵ Conley har i forlængelse heraf bemærket, at de økonomiske og disciplinære hensyn i fængslerne ofte blev varetaget af en og samme person: »The person selected (...) as Warden would be able to handle men, but he would also be a businessman«.⁴⁶ Dette stemmer overens med udviklingen ved Viborg Tugthus, hvor Kaptajn Undall i 1811 blev udnævnt som overopsynsmand⁴⁷ og umiddelbart derefter fik en andel i entreprisen.⁴⁸ Det kunne i forlængelse heraf tænkes, at Undall hermed fik interesse i at indrette Tugthuset med henblik på økonomisk profit. Det var i hvert fald i Undalls tid som opsynsmand, at Mette Marie Christensen blev gravid og fødte et barn i Tugthuset, hvilket tilmed blev accepteret. Mette Marie var nemlig »stærk og arbejdsfør« og familien – blev det tilføjet – kunne hjælpe med barnet, hvis der opstod problemer.⁴⁹

44. Registrantsag 668/1820. Rigsarkivet, Danske Kancelli, 3. dept. Skrivelser af Undall 21/7-1819.

45. Frederik Stuckenberg: 1896, s. 242 og 248.

46. John Conley: 1980, s. 260.

47. Frederik Stuckenberg: 1896, s. 231.

48. Undall overtog i øvrigt andelen efter afdøde kammerråd Tetens. Registrantsag 668/1820. Rigsarkivet, Danske Kancelli, 3. dept. Skrivelse fra Bruun til Hr-as. Kierullf 27/7 1819.

49. Registrantsag 668/1820. Rigsarkivet, Danske Kancelli, 3. dept. Erklæring fra Undall 14/10-1819.

Endnu en indikation på, at andre strafferetslige forhold i Tugthuset blev underordnet økonomiske hensyn under den økonomiske krise, er, at fangeres sociale, disciplinære og humanitære forhold stort set var fraværende i forhandlingerne i tiden fra 1816-1823. Hvis de endelig blev nævnt, skete det ofte som følge af krisesituationer, der var skabt af påtvungne yderligere økonomiske besparelser. Det var bl.a. tilfældet, da DKc i en skrivelse fra 24/5-1819 af overopsynsmand og medentreprenør Undall blev gjort opmærksom på et problem i anstalten. Han skrev, at entreprenørerne: *»(...) der af egen drift hidtil havde givet de flittigste og mest lærende fanger 1 1/2 pund brød daglig mere end det bestemte kvantum, ikke længere under de uheldige fabrikskonjunkturer var i stand til at vedblive dermed»*.⁵⁰ Undall tilføjede, at han anså brødtillægget nødvendigt for fangeres underhold, og at entreprenørerne frygtede, at brødfratagelsen kunne skabe misfornøjelse blandt fangerne – til skade for entreprenørerne selv. Sagen blev midlertidig overdraget til Stiftsøvrigheden i Viborg Stift, der måtte sande, at entreprenørerne ikke var pligtige til at yde den ekstra portion. DKc's referent i sagen tilføjede, at Stiftsøvrigheden *»(...) frygter for oprin, hvis fangerne fratages deres ekstra brød og dette er betænkeligt i en by uden militær»*, og derfor anmodede Stiftsøvrigheden om, at det offentlige ville dække ekstraudgiften til brød – *»i det mindste indtil heldigere konjunkturer måtte sætte interessenterne [entreprenørerne] i stand til at afholde denne udgift»*.⁵¹ For at løse det alvorlige problem sendte DKc sagen videre til Rentekammeret, der svarede, at kammeret: *»(...) ikke troede at dette tillæg på nogen måde kunne bebyrdes det offentlige»*. DKc's skribent i sagen noterede videre: *»Rentekammeret troede, at farlige oprin ville kunne undgå ved lettelse i arbejdet samt iagttagelse af nødvendige forsigtighedsregler»*.⁵²

Sagen om brødtillægget viser, hvordan entreprenørernes muligheder for at sørge for disciplin og anstændige forhold for fangerne i Tugthuset var afhængige af de eksterne økonomiske konjunkturer, og at direktionen i sådanne situationer havde begrænsede muligheder for at udøve indflydelse på entreprenørernes beslutninger.

Da Bruun i 1820 indvilligede i at videreføre entreprisen alene under forandrede vilkår, forsøgte han at lempe yderligere på reglerne for Tugt-

50. Registrantsag 668/1820. Rigsarkivet, Danske Kancelli, 3. dept. Diverse dokumenter om brødtillæg.

51. Registrantsag 668/1820. Rigsarkivet, Danske Kancelli, 3. dept. Diverse dokumenter om brødtillæg 11/7-1819.

52. Registrantsag 668/1820. Rigsarkivet, Danske Kancelli, 3. dept. Diverse dokumenter om brødtillæg 11/7-1819.

husets indretning fra reskriptet i 1811. Bruuns plan var at etablere et fabriksanlæg ved en selvejet vandmølle, og han planlagde at beskæftige fanger fra Tugthuset ved anlægget. Bruun ansøgte derfor, som et ekko af reglementet, om at: »(...) udsøge de fanger, der er mest skikket til arbejdet når der ikke på andre måder disponeres over dem, samt at ombytte disse med ellers (...) mere duelige«. ⁵³ Bruun, der ville organisere arbejdskraften således, at den gavtede hans produktion mest muligt, fulgte forslaget op med en bemærkning, der er karakteristisk for forhandlingerne under den økonomiske krise: »Jeg formoder ikke«, skrev han, »i denne henseende at møde vanskelighed, da næppe nogen kapital vil kunne anvendes nyttigere for at fremme landets industri«.

DKc kunne ikke umiddelbart godkende Bruuns forslag ⁵⁴ men spurgte selvfølgelig interesseret: »(...) sysselsættes [fangerne] for offentlig regning fordelagtigt?«. ⁵⁵ Som et svar på dette spørgsmål, ved vi, at Bruun d. 21. juni 1820 overtog entreprisen alene, ⁵⁶ og at han – som vi skal vende tilbage til – fik lov at anvende fangerne til arbejde udenfor anstalten.

Købmand Guldberg overtager entreprisen

I 1823 påbegyndte DKc forhandlinger om en ny entreprise med købmand Guldberg, der besad større økonomiske midler end de forrige entreprenører. Forhandlingen er interessant, idet den vidner om, at andre straffeformål – bl.a. fangernes sociale/fysiske forhold, offentlighedens sikkerhed, men også muligheden for at forbedre fangerne moralsk – spillede en langt større rolle for entreprisens udformning, end det var tilfældet under den økonomiske krise.

I en skrivelse fra 15. december 1823 opsamlede Guldberg sine overvejelser angående entreprisen og præciserede sit tilbud til DKc. Guldberg mente at kunne indrette fængslet mere hensigtsmæssig i fabriksmæssig henseende, og det er værd at bemærke, at et af hans trumfkort i denne forbindelse var, at han ikke ville benytte fangerne udenfor Tugthusets mure. Han skrev, at fangernes arbejde udenfor anstalten: »(...) efter et alminde-

53. Registrantsag 668/1820. Rigsarkivet, Danske Kancelli, 3. dept. Skrivelse fra Bruun til etatsråd Berner, deput i DKc 18/12-1819.

54. Registrantsag 668/1820. Rigsarkivet, Danske Kancelli, 3. dept. *Extrakt af Wiborg Tugthussag*.

55. Registrantsag 668/1820. Rigsarkivet, Danske Kancelli, 3. dept. 10/4-1820.

56. Frederik Stuckenbergs 1896, s. 246.

ligt rygte [havde] afstedkommet uorden, som indbyggerne billigen synes at være forskånet for«. ⁵⁷

Guldberg gav desuden DKc et økonomisk tilbud, de ikke kunne afslå: »Jeg tilbyder frivilligt at overtage entreprisen imod en godtgørelse af 500 rbdll sølv mindre årligt end justitsråd Bruun hidtil har haft, og endda underholde fangerne regelmæssigt«. ⁵⁸ Dette tiltalte selvfølgelig DKc, der allerede havde bedt Tugthusets Direktion vurdere Guldberg's tilbud. Direktionen meldte begejstret tilbage: »(...) dette tilbud indbefatter en besparelse af (...) omtrent 1200 rbd sølv årligt, ligesom kollegiet også måtte kunne anse det mindre ønskeligt at en sådan afbenyttelse af fangerens arbejde, som justitsråd Bruun ville have sig forbeholden, fandt sted«. ⁵⁹ At Guldberg også senere påpegede »det farlige og urigtige i, at entreprenørerne efter justitsråd Bruuns forslag fik rådighed til at bruge fangerne uden for stiftelsens arbejde« ⁶⁰ viser, at hensynet til offentlighedens sikkerhed og formentlig også til moralske aspekter – som vi skal vende tilbage til – blev vigtige elementer i forhandlingen af entreprisen efter den økonomiske krise.

Også Gundelach, Tugthusets nye inspektør, som Stiftsøvrigheden havde bedt om at vurdere Guldberg's ansøgning om at ændre den fysiske indretning af Tugthuset, ønskede at indrette anstalten med henblik på en mere moralsk og civiliseret straffeuformning. I forbindelse med Guldberg's forslag om at ændre brugen af et af værelserne, bemærkede Gundelach bl.a.: »Heller ikke anvendelsen af dette værelse til arbejdsstue [kan] under nogen omstændigheder anbefales, da et sådant særskilt værelse, hvor enkelte lemmer af en bedre dannelse og opdragelse og mindre moralsk fordærvede end fangerne i almindelighed, kunne sysselsættes, adskilt fra forbryderne fra de allerlaveste klasser og sæder, synes at være noget, hvorpå følelsen af menneskelighed har krav«. ⁶¹ Det var således første gang, at begreber som 'menneskelighed', 'dannelse', 'opdragelse' og 'moralisk fordærvelse' blev nævnt i korrespondancen mellem Direktio-

57. Registrantsag 562/1824. Rigsarkivet, Danske Kancelli, 3. dept. Skrivelse fra Peder Guldberg, Borgerløjtnant og Købmand, d. 8/12-1823.

58. Registrantsag 562/1824. Rigsarkivet, Danske Kancelli, 3. dept. Skrivelse fra Peder Guldberg, Borgerløjtnant og Købmand, d. 8/12-1823.

59. Registrantsag 562/1824. Rigsarkivet, Danske Kancelli, 3. dept. Skrivelse fra direktionen til DKc 17/10-1823

60. Registrantsag 562/1824. Rigsarkivet, Danske Kancelli, 3. dept. Skrivelse fra Peder Guldberg, Borgerløjtnant og Købmand, d. 15/12-1823.

61. Registrantsag 562/1824. Rigsarkivet, Danske Kancelli, 3. dept. Skrivelse fra Gundelach til Stiftsøvrigheden 5/10-1823. Det er uvist, hvilket værelse der omtales.

nen, entreprenøren og DKc som betydende faktorer i organiseringen af Tugthuset.

Gundelach gjorde sig en række videre iagttagelser, der viser, at det nye ønske om en mere civiliseret straffeudførelse også inkluderede et nyt syn på, hvilke fysiske forhold man kunne udsætte fangerne for. Han skrev bl.a.: *»(...) at maskinerne drives ved menneskehænder kan inspektionen ikke give sit bifald. Vel ved den, at sådant sker i nogle andre fabrikker og ved frie folk, men der er i denne henseende betydelig forskel på, hvad pålægges fangerne som bestandig pligt, og hvad den frie mand godvilligt for en tid påtager sig, thi begges vilkår, levemåde og stilling er aldeles forskellig. Næppe vil også en sådan forandring atter kunne indføres, uden en ej ganske ugrundet misfornøjelse fra fangernes side«.*⁶²

For at forbedre en række andre forhold og derved undgå misfornøjelse blandt fangerne foreslog Direktionen ved Tugthuset også: *»(...) snart [at] sørge for en større udvidelse af sovelokalet af fangerne, hvilke endnu uformedelst den knappe plads må ligge tvende sammen i de herværende smalle senge«.*⁶³ Alle disse forslag vidner om, at der i tilrettelæggelsen af den nye entreprise nu blev fokuseret på det, som vi med Norbert Elias kan kalde for 'civiliserede følelser'. Den hidtidige straffeudformning, hvor man groft udnyttede fangerens arbejdskraft og stuede disse vilkårligt sammen, blev nu betraget som uciviliseret. Der kan ikke herske tvivl om, at 'civiliserede følelser' allerede var til stede i de nye strømninger i den danske straffediskurs i slutningen af 1790'erne,⁶⁴ men hvis det også var tilfældet ved Viborg Tugthus, var den økonomiske krise – som påvist – medvirkende til, at man fra ca. 1813 indtil 1823 udelukkende fokuserede på økonomiske hensyn. Fra og med forhandlingerne med Guldberg, der d. 10/4 1824 blev udnævnt som Tugthusets nye entreprenør,⁶⁵ var de 'civiliserede følelser' – som vi skal se yderligere eksempler på – imidlertid fremherskende, og det kom i høj grad til at forandre straffeudformningen i Tugthuset.

62. Registrantsag 562/1824. Rigsarkivet, Danske Kancelli, 3. dept. Skrivelse fra Gundelach til Stiftsøvrigheden d. 5/10-1823.

63. Registrantsag 562/1824. Rigsarkivet, Danske Kancelli, 3. dept. Skrivelse fra direktionen til DKc d. 17/10-1823.

64. Se Signe Nipper Nielsen: 2004.

65. Frederik Stuckenberg: 1896, s. 246. Guldberg havde entreprisen indtil 1844 og formåede i denne periode at gøre Tugthuset til en rentabel forretning. Se Dan Ersted Møller: »Forbrydernes hjemsted. Om Viborghus, tyve og horekarle«, *Viborgbogen 2001*, s. 39.

Et nyt og mere civiliseret syn på straffeudførelse 1830-50

I løbet af 1820'erne og 1830'erne meldte en række fremtrædende borgere sig som kritikere af landets straffeanstalter.⁶⁶ En af disse var kammerjunker og byfoged i Store-Heddinge, Frederik von Bülow, der i 1831 undersøgte Viborg Tugthus samt alle arrester i omegnen af Viborg og efterfølgende publicerede skriftet *Bemærkninger, Viborg Tugt- og Forbedringshus samt Viborgs byes arrester angaaende*. I skriftet – der fik betydelig indflydelse på fængselsvæsenets videre udvikling i perioden – gjorde Bülow sig til talsmand for et nyt syn på straffens formål og de midler, det krævede at føre dette syn ud i livet.

Bülow kan opfattes som en dansk repræsentant for de internationale tanker om et moderne fængselsvæsen, idet hans kritik af forholdene ved Tugthuset og de omkringliggende arrester mindede meget om den kritik, John Howard havde fremført ca. 50 år forinden. Ligesom Howard ønskede Bülow at forbedre fangerne moralsk, og han argumenterede samtidig i en humanistisk ånd for at civilisere straffeudformningen i fængslerne.

Forholdene omkring Bülow og hans skrift lader sig med fordel tolke ud fra fire centrale punkter i Elias' perspektiv: nemlig (1) at reformatoren (Bülow) kom fra borgerskabet (2) at reformatorens forslag var motiveret af 'civiliserede følelser' og sigtede mod at ændre/mindske uciviliserede skikke (3) at reformatoren ønskede, at straffen skulle foregå i mere private rammer (4) og at fængselsvæsenet skulle samles i en overordnet statslig institution.⁶⁷ Med udgangspunkt i disse fire punkter vil jeg i det følgende vise, at det var et ønske om at civilisere fængselsvæsenet, der formede Bülow's kritik og satte gang i de store ændringer i det danske straffesystem i midten af 1800-tallet.

Fangernes moralske forbedring

Ifølge Elias startede civilisationsprocessen således: »(...) *upper-middle-class children in Europe began to be treated as a social group who required protection from the coarser aspects of life. Their development began to include the developement of inhibitions in the expression of basic desires. Refined tastes and manners were developed*«. ⁶⁸

66. Peter Scharff Smith: 2003, s. 115-121.

67. Disse punkter er beskrevet i Mark Colvin: 1995, s. 27.

68. Mark Colvin: 1995, s. 23.

I forlængelse heraf giver Bülow's skrift det indtryk, at det nu var straffefangernes tur til at lære civiliserede manerer – og tilegne sig en højere moral. Han skrev: »*Jo strængere orden, jo flere baand, der lægges på sanselighedens fordringer, jo mere adgang der gives til at lære nyttige og fangerne selv i fremtiden gavnlige arbejder, jo mere og jævnligere lastens slette følger og dydens store goder blive indprentede fangerne af alle slags: desto større sandsynlighed er der for, at danne nyttige medlemmer for samfundet og afværge gjentagelse af forbrydelser*«. ⁶⁹

I forsøget på at ændre fangernes uciviliserede vaner og indprente dem 'dydens store goder' ønskede Bülow bl.a. at ændre den fysiske indretning af Tugthuset, som han fandt skadelig for fangernes moralske forbedring. I en lettere forarget tone noterede han:

»*Denne saa saare nødvendige indretning, hvis straffeanstaltens og fængslets hensigt, også at virke på fangernes moralske forbedring, skal naas (...) taler for, finder man ikke her, og skjøndt anstalten har navn af et forbedringshus, saa er det vist et høist ufortjent navn. Den mindre forbryder er nemlig troligen forenet med den grovere forbryder, og ingen adskillelse, hverken efter alder, eller strængt taget, efter kjøen, finder sted her (...)*«. ⁷⁰

Bülow ønskede bl.a. at adskille forbryderne, så: »*(...) den unge forbryder [ikke] vil vende tilbage til samfundet med mere erfaring paa lastens vane, end da han kom ind i anstalten*«. ⁷¹ Han fandt desuden den hidtil accepterede sammenkomst mellem de to køn en uciviliseret skik, der var uhensigtsmæssig for fangernes moralske forbedring. Således mente han, at der skulle foretages en ombygning med henblik på at adskille den mandlige og den kvindelige sygestue: »*Dette naboskab er neppe passende – måske galleriet kunde deles med en tværvæg, forsynet med en fast dør*«. ⁷² Bülow noterede dog med tilfredshed følgende: »*En begyndelse til en højere grad adskillelse af kvind- og mandfolk-fangerne i Viborg Tugthus har nu imidlertid fundet sted i den førhen omhandlede tilstøbte bygning, hvor blot fruentimmerne skulle bruges til arbejde (...)*«. Han ønskede dog, at man ved denne lejlighed havde stillet disse kvinder under opsyn af et »*fruentimmer*« i stedet for en opsynsmand. ⁷³

Bülow fandt ikke blot sammenkomsten mellem unge og gamle, mand-

69. Frederik von Bülow: *Bemærkninger Viborg Tugt- og forbedringshus, samt Viborgs arrester angaaende*, Viborg 1831, s. 14.

70. Frederik von Bülow: 1831, s. 13-14.

71. Frederik von Bülow: 1831, s. 14.

72. Frederik von Bülow: 1831, s. 7.

73. Frederik von Bülow: 1831, s. 18.

lige og kvindelige forbrydere, men også fangerens kontakt til offentligheden, for upassende. Han noterede: »*For anstændigheds skyld (...), var det at ønske, at et badehus blev anbragt i søen*«, idet det eksisterende havde meget imod sig »*fra sædelighedens side*«. Også denne iagttagelse passer overens med Elias beskrivelse af civilisationsprocessen: »*(...) raw aspects of life were relegated to hidden back rooms, out of public view*«. ⁷⁴ I sit forsøg på at skjule dagligdagen i Tugthuset for omverdenen, gjorde han desuden opmærksom på arbejdsværelsernes uhensigtsmæssige placering: »*De fleste arbejdsværelser vende også ud til en temmelig besøgt gade, og ere derfor ikke saa ganske hensigtsmæssige*«. ⁷⁵

Religiøse værdier og humanistiske hensyn

Ligesom Howard anbefalede Bülow religion og dannelse som de rette midler til den moralske opdragelse af forbryderne. Han skrev bl.a.: »*Ønskeligt og gavnlig maatte det imidlertid være, at den uvidende fange kunde have leilighed til undervisning, i det mindste i læsning, stavning, religion og regning*«, og han tilføjede: »*Uden undervisning, at vente moralsk forbedring hos individer, der ofte aldrig have haft lejlighed til at tjene deres pligter, er neppe antageligt*«. ⁷⁶

Bülow bemærkede desuden, at der i modsætning til hensigtserklæringer i samtlige reskripter ikke regelmæssigt var nogen præst til stede i Tugthuset: »*Morgen og aftenbøn holdes ikke længere, og daglig opmuntring til det gode ydes ikke af nogen gejstlig person*«. ⁷⁷ Bülow var yderst utilfreds med dette og brugte en del plads i skriftet på at understrege, hvor vigtig gejstlig opmuntring og vejledning var for fangerne. Faktisk betegnede han sjældenheden af præstens besøg som: »*fornuftsstridigt*«. ⁷⁸ Præsten skulle ikke kun vejlede, opmuntre og danne fangerne: »*Det kunne også synes hensigtsmæssig*«, skrev Bülow, »*at Tugthuspræsten stedse var medlem af inspektionen, og at hans stemme især burde komme i betragtning, naar der var spørgsmål om benådninger*«. ⁷⁹ Således skulle det religiøse aspekt også sætte grænser for straffens længde og art.

74. Mark Colvin: 1995, s. 23.

75. Frederik von Bülow: 1831, s. 12.

76. Frederik von Bülow: 1831, s. 28.

77. Frederik von Bülow: 1831, s. 27.

78. Frederik von Bülow: 1831, s. 27.

79. Frederik von Bülow: 1831, s. 28.

Der kan ikke herske tvivl om, at civiliseringen af forholdene ved Tugt-huset skete i sammenhæng med forsøg på at indpode fangerne selvkontrol og selvdisciplin. Det skal i forlængelse heraf understreges, at Elias fremhæver udviklingen af selvkontrol og selvdisciplin, som væsentlige aspekter i sin tese om civilisationsprocessen, der på dette punkt har paralleller med Foucault's tese om disciplin og kontrol.⁸⁰ Det er dog også værd at bemærke, at Bülow's skrift vidner om et mere humanistisk syn på fangerne, der satte grænser for de forhold man kunne underkaste dem.⁸¹ En stor del af Bülow's bemærkninger handler i forlængelse heraf om fangernes utilstrækkelige fysiske plads forhold. Han var bl.a. fortørnet over, at kvinderne i deres sovekamre ikke tildeltes: »(...) *det halve af hvad der i de nyere engelske fængsler antages som nødvendigt for en enkelt fange, nemlig 63 kubikalen* (...)«. Om en arrest der husede flere fanger, tilføjede han, at den ikke burde huse mere end en person.⁸²

Fangernes sundhed var også vigtig for Bülow. Ligesom John Howard anså han bl.a. luften som en vital faktor for fangernes sundhed i anstalten. »Luften (...) svarer (...) ikke de humane principper forordn. 5te april 1793 har udtalt«, skrev Bülow og noterede videre: »Da arbejdsværelserne tillige tjener til spiseværelse og opholdssted for fangerne hele dagen, kan ej heller ikke luften i samme være, som den bør, især om vinteren«. ⁸³ Bülow bemærkede med tilfredshed, at fangerne i fritimerne blev givet adgang til den frie luft, men var til gengæld utilfreds med, at de kun blev givet adgang til »den temmelig snevre tugthusgaard«. ⁸⁴

Bülow's ønske om en statslig centralisering af fængselsvæsenet

Formålet med Bülow's undersøgelse af Viborg Tugt- og manufakturhus var ikke blot at forbedre indretningen af landets fængsler, men også at sørge for, at staten skulle besørge denne. Bülow var klar over, at det var

80. Se Mark Colvin: 1995, s. 23. Her er vi ved nogle af problemerne ved at arbejde med 'følsomhed' som videnskabelig analysekategori. Som anført af Signe Nipper Nielsen kan der bl.a. stilles spørgsmålstegn ved, hvad medfølelse og medlidenhed egentlig betyder, og om disse begreber ikke ofte er beregnende og rationelt motiverede. Signe Nipper Nielsen: 2004, s. 329.

81. Igen elementer der passer fint ind i Elias teori: »*Religious values and humanitarian concerns place limits on the kinds of behaviour, and punishments, that will be deemed acceptable*«, Mark Colvin: 1995 s. 24.

82. Frederik von Bülow: 1831, s. 5.

83. Frederik von Bülow: 1831, s. 20, 21.

84. Frederik von Bülow: 1831, s. 31.

umuligt på en gang at opfylde en entreprenørs ønske om profit og andre straffemæssige hensyn. Om entreprenørens indflydelse på organiseringen af Tugthuset noterede Bülow: »Den blandt fangerne, der kan præstere ham det bedste og for ham det nyttigste arbejde, er ham kjærest. Deres anvendelse lempes sig derfor kun efter entreprenørens ensidige fordel, og saaledes bortfalder al klassifikation«. ⁸⁵ Han bemærkede videre: »(...) thi der spørges jo ikke ved fangernes anvendelse til arbejde, om derved kan opnås straffens hensigt, den moralske forbedring, men blot om hvad der kan være den private entreprenør (...) gavnligest«. ⁸⁶ Bülow's konklusion vedrørende entreprenørens syn på fangerne var ikke til at misforstå: »At ikke anstaltens fanger bør overlades en entreprenør«, skrev han, »er almindeligen erkjendt (...)«. ⁸⁷

Bülow gav i forlængelse heraf et konkret bud på, hvordan fængslerne mest hensigtsmæssigt skulle administreres. »Der maa«, skrev han, »være enhed i bestyrelsen, og til den ende vilde det vist være gavnligt, om der udarbejdedes en instrux, som måtte være almindelig for samtlige fængsler i landet (...)«. Og videre: »For at paase og vaage over fangernes tilstand, burde i hver provinds være en overcontrolleur, som engang årligt burde besøge samtlige fængsler i provinsen og afgive en aarlig beretning (...)«. ⁸⁸ Dette ønske om fælles normer og ensretning kan med Elias tolkes som en helt central foranstaltning i forsøget på at civilisere straffefuldførelsen.

Debatterne i Stænderforsamlingerne

Bülow's engagement fik – som tidligere nævnt – betydning for fængselsvæsenets udvikling i den efterfølgende periode. I 1838 fik Bülow forelagt sit ønske om at forbedre landets fængsler for Roskilde Stænderforsamling, ⁸⁹ og det var bl.a. på baggrund af hans skrift, at der samme år startede

85. Frederik von Bülow: 1831, s. 14-15.

86. Frederik von Bülow: 1831, s. 16. Bülow bemærkede desuden det dilemma, der ville opstå, hvis fangerne skulle undervises: »Da ville en arbejdstime tabes, og en entreprenørs interesse saaledes lide« (s. 28).

87. Frederik von Bülow: 1831, s. 17.

88. Frederik von Bülow: 1831, s. 59, 60.

89. Hans Jensen: *De danske stænderforsamlings historie 1830-1848*, København 1934, s. 586.

Viborg Tugt- og Manufakturhus set fra dæmningen over søen. Billedet er taget i 1880 – tre år efter, at 'Viborg depot for uhelbredelige sindssyge' overtog bygningskomplekset, som var blevet udvidet siden det første byggeri i 1743. Billedet er venligst stillet til rådighed af Lokalhistorisk arkiv for Viborg Kommune.

en diskussion af forholdene i landets varetægts- og arresthuse.⁹⁰ Diskussionen i Stænderforsamlingen, der førte til beslutningen om på statsbasis at undersøge tilstandene i landets varetægts- og arresthuse,⁹¹ berørte desuden mange af de samme aspekter som Bülow's undersøgelse – herunder forbedringer af fangernes moral og deres fysiske forhold i anstalten. Komitéen udtalte bl.a.: »Der skal existere flere hvor localtet er saa indskrænket, at arrestanterne maa sættes sammen i snævre arrester, og de af mangel på sund luft, som oftest lide paa deres helbred, hvorved tillige den fornødne adskillelse mellem grove og mindre grove forbrydere, samt mellem unge og ældre fanger, ei kan finde sted, hvilket baade vanskeliggjør un-

90. Roskilde Stænder-Tidende. 2den Række.1838 No. 50. d. 18. dec., s. 796. Man besluttede at diskutere forholdene i anstalterne på baggrund af »tvende embedsmænds uimodsagte vidnesbyrd, nemlig (...) Ussesor Withs (...), og kammerjunker Bülows i hans andragende til nærværende Stænderforsamling (...)«.

91. I afsnittet umiddelbart før petitionen lyder det: »Etatsraad Steinfeldt og justitsraad Salicath have forelagt (...) tvende forslag, der sigte til en hensigtsmæssig indretning af landets varetægtsarrester, af hvilke det førstnævnte er foranlediget af ved et andragende fra Byfogden i Store-Heddinge, kammerjunker Bülow«. Roskilde Stænder-Tidende. 2den Række. 1838. No. 52. d. 20. dec. s. 829.

*dersøgelse og udsætter mange anholdte, paa grund af samliv i arresterne, for total moralsk fordærvelse».*⁹²

Derudover udtalte komitéen, at det var: »(...) en mangel at fangerne til dels udelukkes fra religiøs undervisning og andagt»⁹³. Nogle af de centrale temaer i debatten var dermed slået an. Meget sigende for, hvorfor fængselsvæsenet skulle forandres, nedskrev referenten i september 1838: »*Det er menneskelighedens, sædelighedens og retfærdighedens sag, det gjælder (...)»*.⁹⁴ Det var nye toner i forhold til tidligere tiders fokus på profitmaksimering. Et bredt ønske om at civilisere straffesystem synes formuleret i stedet.

Det var i øvrigt i forlængelse af debatten om tilstandene i landets varetægts- og arresthuse, at fængselskommissionen blev nedsat i 1840. Kommissionens betænkning i 1842 resulterede som nævnt i en omfattende reformering af fængselsvæsenet. To nye fængsler, *Vridsløse Lille* og *Horsens statsfængsel*, blev opført efter amerikansk forbillede, og snart efter lukkede samtlige fængsler, der ikke var opført i 1800-tallet, deriblandt Viborg. Fængselsreformen var dermed gennemført.⁹⁵

I årene inden nedlæggelsen i 1875 synes ønsket om at civilisere fængselsvæsenet at have haft stor indflydelse på Viborg Tugthus. Det fremgår af den topografiske, historiske og statistiske beskrivelse af Viborg, som M. R. Ursin udførte i 1849.⁹⁶

Fængselslivet civiliseres ved Viborg Tugthus

Ursin's beskrivelse af Tugthuset vidner først og fremmest om en række helt konkrete tiltag, der kan tolkes i retning af, at det nu i praksis blev forsøgt moralsk at danne og uddanne fangerne. Bl.a. var der blevet tilknyttet

92. Roskilde Stænder-Tidende. 2den Række. 1838 No. 50. d. 18. dec., s. 796, Komitéen bestod af de tre medlemmer Salicath, Stenfeldt og Hempel.

93. Roskilde Stænder-Tidende. 2den Række. 1838 No. 50. d. 18. dec., s. 799.

94. Roskilde Stænder-Tidende. 2den Række. 1838 No. 51. d. 19. dec., s. 804.

95. Debatten om fængselsvæsenet var på mange måder anderledes end debatten om varetægts- og arresthusene. Bl.a. blev Christian 8, der var mere reformvenlig på fængselsområdet end sin forgænger, i mellemtiden udnævnt til konge, og samtidig var debatten blevet langt mere specifik – med et fokus på mulighederne for at danne og disciplinere fangerne, bl.a. gennem stærk religiøs påvirkning og isolation. Peter Scharff Smith: 2003, s. 115-160.

96. M. R. Ursin: *Stiftsstadten Viborg. En topografisk, historisk og statistisk historie*, Viborg 1849.

en degn, der skulle assistere præsten i hans gejstlige arbejde i Tugthuset.⁹⁷ Derudover var der oprettet en søndagsskole, som blev besøgt af mandfangerne. Endelig var et af lokalerne nu indrettet som bibliotek bestående af 600 bind.⁹⁸ Disse tiltag vidner desuden om, at fangerne nu langtfra blev betragtet som simpel arbejdskraft, men som mennesker, der kunne – og skulle – dannes.

Det er i øvrigt værd at lægge mærke til, at biblioteket blev oprettet og vedligeholdt med tilskud fra det offentlige, og at Tugthuset ikke længere var udliciteret som entreprise. Staten havde trin for trin overtaget bestyrelsen af Tugthuset, og i 1845 var anstalten fuldstændigt et statsligt foretagende⁹⁹ med en inspektør, der stod for den egentlige bestyrelse og indretning af anstalten.¹⁰⁰ Samtidig steg antallet af fangerne drastisk i perioden. I 1837 var der 242 fanger, i 1842 334 og hele 395 i 1844, hvorefter fangeantallet blev stabiliseret til ca. 350 i årene derefter.¹⁰¹ Det kunne ud fra Elias' teori tolkes i retning af, at man med den øgede brug af fængslet forsøgte at flytte de vaner, der hidtil hørte hjemme i offentlige rammer til mere private sfærer.

Med kongens resolution fra 1842 – der var foretaget efter råd med kommissionen – om, at de mandlige fanger skulle forflyttes, så kun de kvindelige blev tilbage, blev man endnu en 'uciviliseret' skik kvit indenfor fængslets mure. Det var et blandt mange udtryk for, at det nye syn på straffens formål og de midler, det krævede at føre dem ud i livet, som opstod fra slutningen af 1790'erne, nu havde igangsat de omfattende danske fængselsreformer.

Summary

Niklas Olsen: Viborg Tugt- og Manufakturhus (Viborg Prison and Workhouse) 1811-1850. From the Maximizing of Profits to the Civilizing of Criminals.

In the 1790's, new ideas about punishment emerged in Denmark. However, because of the economic crisis of the Danish society, these new ideas were not implemented for quite some time. At the beginning of the

97. M. R. Ursin: 1849, s. 227.

98. M. R. Ursin: 1849, s. 227.

99. M. R. Ursin: 1849, s. 233.

100. M. R. Ursin: 1849, s. 227.

101. Tallene er hentet fra Frederik Stuckenberg: 1896, s. 226; og M. R. Ursin: 1849, s. 223.

19th Century, the primary objective of the operation of the Prison and Workhouse in Viborg was thus still to create an economic profit. To a large degree, the prison was farmed out to private businessmen who aimed at making the undertaking profitable, designing the prison as a factory and regarding the prisoners as workers. And as a result of the massive economic crisis in Denmark, which peaked with the national bankruptcy in 1813, it was decided to give absolute priority to economic considerations in the prison, rather than creating discipline and civilized terms of punishment. However, the new ideas of punishment gained ground as the economic situation improved in the 1820's. The new ideas centered round an overall desire to civilize the terms of punishment and comprised the idea of improving the moral state of the prisoners as well as their material conditions. This development led to the Danish prison reforms of the 1840's, and it produced more civilized terms of punishment in Viborg Prison and Workhouse.

At måle det primitive

Den fysiske antropologis repræsentation af inuitterne som fortidige ca. 1880-1920

Af *Jens Toftgaard Jensen*

Den fysisk-antropologiske videnskab søgte i årtierne omkring skiftet mellem det 19. og det 20. århundrede ved anatomiske opmålinger at inddele alle verdens folk i væsensforskellige racer. Påvirket af tidens fremskridtsbegejstring og den evolutionære biologi blev undersøgelsen af såkaldte primitive racer en rejse tilbage i tiden, hvor levn fra fortiden kunne studeres med skydelære og krumpasser. Inuitterne i Grønland og det arktiske Nordamerika blev af de fysiske antropologer på grund af deres formodede racerenhed anset for særligt interessante. I artiklen påvises to forskellige overordnede strategier til den videnskabelige placering af inuitten i det europæiske menneskes fortid. Den ene, der var vidt udbredt i det internationale forskningsmiljø, tog udgangspunkt i sammenligninger af inuitternes anatomi med henholdsvis andre primitive folkeslag, fossile knoglefund og menneskeaber. Den anden mere gådefulde strategi blev kun fremført af den danske fysiske antropolog Søren Hansen, der fokuserede på hvad han så som barnlige anatomiske træk hos inuitterne, og tolkede det som et udtryk for at racen var den ældste og mindst udviklede menneskerace.

I 1915 udkom et hovedværk inden for den *fysiske antropologi*, en videnskab, der ved måling af kranium og knogler, mente at kunne opdele mennesket i racer af forskellig evolutionær udviklingsgrad. Værket *Crania Groenlandica* markerede med sine præcise opmålinger af 381 grønlandske kranier, opsummeret i mere end 200 siders tabeller, kulminationen på den fysiske antropologis undersøgelse af inuitterne, der havde stået på i mere end 40 år.¹ For nutidens læser giver det tykke værk i foliostørrelse måske anledning til undren og træk på smilebåndet. I dag er det glemmt, at den fysiske antropologi var en fuldt anerkendt videnskabsgren med egne fagtidsskrifter og lærestole på vestlige universiteter.

Emnet for denne undersøgelse er den fysisk antropologiske videnskabs repræsentation af inuitterne i perioden ca. 1880-1920. Med teoretisk ud-

1. C. M. Fürst og Fr. C. C. Hansen: *Crania Groenlandica. A description of Greenland Eskimo crania*, København 1915.

gangspunkt i Johannes Fabians teori om skabelse af afstand til 'den anden' med tid vil undersøgelsen søge at afdække de strategier, som den fysiske antropologi anvendte i konstruktionen af inuitten som fortidig, samt sætte repræsentationsstrategierne i sammenhæng med periodens kolonialisme. Fokus vil ligge på den videnskabelige diskurs om inuitterne som den kom til udtryk i den fysiske antropologiske faglitteratur, men eksempler på mere populær og bred formidling af disciplinens resultater vil også blive inddraget.² Undersøgelsen er tidsmæssigt afgrænset til perioden ca. 1880-1920. Begyndelsesåret tager afsæt i den fysiske antropologis begyndende institutionalisering som videnskabelig disciplin og miljøets fuldstændige accept af Darwins teori om evolutionen. Fra omkring 1920 skete en opsplitning af det fysiske antropologiske fagmiljø; nogle gik mod eugenik og racelære, mens andre tog afstand fra, hvad de opfattede som vulgærracisme, og vendte sig mod palæontologien.³

Den fortidige anden

Definitionen af 'os' er afhængig af et modbillede, en 'anden', at definere sig op imod. 'Den anden' konstrueres i en kontinuerlig proces med repræsentationer, hvor andetheden defineres og udvikles, og hvor der lægges afstand mellem 'dem' og 'os'.

I bogen *Time and the Other: How Anthropology makes its Object* argumenterer antropologen Johannes Fabian for, at Vesten skabte og skaber afstanden til sin anden med tid.⁴ Siden fremskridtstankens opkomst i 1700-tallet og dens totale sejr i 1800-tallet definerede Vesten samtidig –

2. Inuitterne forstås her som indbyggerne i Grønland, i det nordlige Alaska og Canada. I det følgende bruges primært betegnelsen inuit, men 'eskimo' anvendes når der refereres til fysiske antropologiske undersøgelser, der primært brugte denne benævnelse. Se Ann Fienup-Riordan: *Eskimo Essays*, New Brunswick 1990, s. 5f om begreberne.

3. Benoit Massin: »From Virchow to Fischer: Physical Anthropology and 'Modern Race Theories' in Wilhelmine Germany« i George W. Stocking (red.): *Volksgeist as Method and Ethic*, Madison, 1996, s. 79-155; Robert Proctor: »From Anthropologie to Rassenkunde in the German Anthropological Tradition« i George W. Stocking (red.): *Bones, Bodies, Behavior*, Madison, 1985, s. 138-179.

4. Johannes Fabian: *Time and the Other: How Anthropology makes its Object*, New York 2. udg. 2002 (1983). Fabian beskæftiger sig i formuleringen af teorien hovedsageligt med kulturantropologi, men den nære sammenhæng i tænkemåde mellem kulturantropologien og den fysiske antropologi i perioden 1880-1920 gør teorien særdeles anvendelig i denne undersøgelse.

men i vestens øjne tilbagestående – samfund og racer som tilhørende fortiden frem for nutiden.⁵ Vestens egen (forestillede) udvikling blev set som universel og dermed som målestok for alle andre, fordi udviklingshistorien kun kunne følge ét spor. Efter tankegangen om et universelt og lineært forhold mellem tid og forandring, ofte kaldet udvikling eller 'fremskridt', blev kulturer og racer opstillet i et tidsmæssigt differentieret hierarki – en evolutionær rækkefølge med den hvide mands kultur og raceforhold som endemålet.⁶

De mest tilbagestående blev defineret som »primitive«, et centralt begreb i italesættelsen af fortidighed hos den anden. »Primitive« havde betydningen »de første« i tidsmæssig forstand, og de blev forstået som et levn fra fortiden, ladet tilbage af udviklingen. Konstruktionen af den anden foregik ud fra en temporal ulighed; den fortidige anden repræsenteredes af den nutidige observatør. Den tidsmæssige afstand mellem objektet og 'det vidste' gør det umuligt for den fortidige anden at tage til genmæle, da dialog forudsætter samtidighed.⁷ Sammen med de institutionelle, videnskabelige barrierer, gjorde dette, at repræsentationen fik en privilegeret status, at den fremstod som den eneste sande og mulige viden om objektet. Forholdet er rammende blevet karakteriseret af Edward Said i hans hovedværk *Orientalism*'s motto: »They cannot represent themselves; they must be represented.«⁸

Skabelsen af tidsforskel er ifølge Fabian central i legitimeringen og reproduktionen af dominans. Fysikkens love forbyder to legemer at være på samme sted på samme tid. Oversat til koloniale forhold er der tre løsninger på problemet: 1) fjerne de andre (som indianerne blev), 2) adskille i rum (sydafrikansk *Apartheid*) og 3) adskille i tid – tiden bliver så at sige rumliggjort og derved kan to »legemer« være samme sted. En videnskabelig placering af de indfødte i fortiden kunne således give plads til en nutidig kolonimagt.⁹

Med udgangspunkt i samme Foucault-inspirerede viden-er-magt tese, som Fabian og Said anvender, argumenterer Bernard Cohn i *Colonialism*

5. Fabian 2002, s. 21-35.

6. Fabian 2002, s. 14-21.

7. Johannes Fabian: *Time and the Work of Anthropology: Critical Essays 1971-1991*, Chur 1991, s. 193-8; Fabian 2002, s. 37-51.

8. Edward W. Said: *Orientalism*, London 2. udg. 1995 (1978), s. xiii. Mottoet er et citat af Karl Marx.

9. Fabian 2002, s. 29f.

and Its Forms of Knowledge for, at vestens erobring af og kontrol med kolonierne var afhængig – ideologisk som praktisk – af viden om den anden.¹⁰ I organiserede og bureaukratiserede samfund hører viden om og ejendomsret til en ting uløseligt sammen. Man kan ikke eje en ting, man ikke ved noget om, så derfor var nøjagtige kort vigtige når nye territorier skulle underlægges. Produktionen af videnskabelig og præcis viden om den andens kroppe, som den fysiske antropologi repræsenterede, kan ses som en måde at tage den koloniale befolkning i besiddelse.

Den fysisk antropologiske videnskab

Fysisk antropologi er studiet af menneskekroppe. Hvor anatomen opererer med det universelle menneske – der er kun ét skelet i lærebøgerne – var hovedformålet for den fysiske antropologi i 1800-tallet og første halvdel af 1900-tallet at opdele mennesket i væsensforskellige racer.¹¹ Ved hjælp af komparativ anatomi eller *antropometri* mente de fysiske antropologer at kunne påvise forskellige racer og afdække deres indbyrdes forhold. Undersøgelsen af mennesker fra den ikke-vestlige del af verden var negativt formuleret, hvor fokus lå på forskelle, det anderledes, frem for på fællestræk.¹²

Den fysiske antropologi var i perioden 1880-1920 nærmest besat af sin egen videnskabelighed. Vel netop fordi faget havde svært ved at opnå solidt institutionelt fodfæste, blev tidens positivistiske idealer fulgt meget nøje.¹³ En måde at understrege videnskabeligheden og disciplinens status som en eksakt videnskab var brugen af målinger frem for prosabeskrivelser, fordi man følte, at præcise mål sikrede objektiviteten og sandhedsværdien. Meget karakteristisk betegnede den fysiske antropolog Hermann Welcker hver måling som »ein Stück Wahrheit.«¹⁴ Fagets metodebøger indeholdt måleforskrifter for alle dele af skelettet samt kroppen på leven-

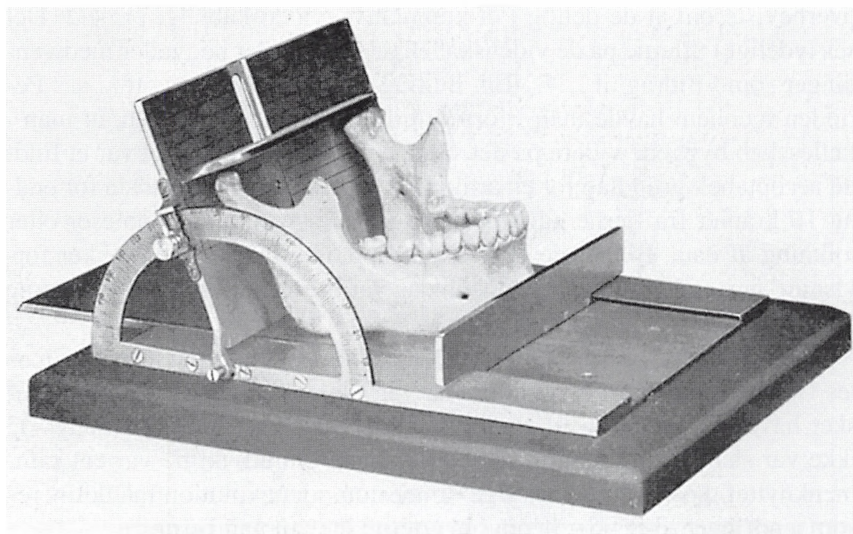
10. Bernard S. Cohn: *Colonialism and Its Forms of Knowledge. The British in India*. Princeton 1996.

11. Olof Ljungström: »Towards a History of Scandinavian Anthropology«, *Uppsala Newsletter: History of Science*, nr. 27, 1998.

12. Fabian 1991, s. 193-96.

13. Massin 1996, s. 82-86; Lene Koch: *Racehygiejne i Danmark 1920-56*. København 1996, s. 134f.

14. Hermann Welcker: »Kraniologische Mittheilungen«, *Archiv für Anthropologie*, vol. 1, 1866, s. 89-160, s. 91.

Måleapparatet kaldet Hambruchs Mandibulometer til måling af kæbens vinkel. Kæbens vinkel og vægt var vigtige parametre i de fysiske antropologers sammenligninger af samtidige 'primitive' racer og forhistoriske skeletfund som eksempelvis den fossile Homo Heidelberg underkæbe. Fra Rudolf Martin: *Lehrbuch der Anthropologie*, bd. 2, Jena 1928, s. 597.

de mennesker, og antallet af mål var enormt: Rudolf Martin beskrev i sin trebinds *Lehrbuch der Anthropologie* i alt 1099 mål, alene til måling af kranium og underkæbe kunne 276 forskellige mål anvendes.¹⁵ I samme værk blev brugen af hele 78 måleinstrumenter fra skydelære og krumpasser til sindrige, specialfremstillede instrumenter til måling af ansigtsvinklen gennemgået i mindste detalje.¹⁶

Vægten på det kvantificerbare medførte, at de målte individer i de videnskabelige artikler blev objektificeret og opløst i rækker af abstrakte tal og tabeller. Efter opløsningen af de enkelte individer kunne deres særtræk udjævnes ved udregningen af gennemsnit, der blev fremstillet som en videnskabeligt fastslået essens af den anden.

I tråd med tidens positivistiske ånd var periodens fysiske antropologer

15. Af de 1099 mål var de 282 til måling af levende mennesker, de resterende 817 til kranier og skeletter. Rudolf Martin: *Lehrbuch der Anthropologie*. 3 bd., Jena 2. udg. 1928 (1911), bd. 1-2.

16. Martin 1928, s. 122-23, 590-608.

overbeviste om at de deltog i et kumulativt, videnskabeligt projekt. Det ses tydeligt i titlerne på de videnskabelige artikler, der begynder med vendinger som »Bidrag til ...«, »Ein Beitrag zur...« og »Notes on ...«. ¹⁷ Perioden igennem havde man i forskermiljøet en forestilling om, at man i fællesskab byggede videre på det samme datasæt, hvorfor det var et fuldt ud acceptabelt grundlag for en artikel blot at fremlægge måledata for endnu 10 kranier fra fjerne egne uden nogen afprøvning af hypoteser eller tolkning af data. Blandt de fysiske antropologer herskede en sikker forvisning om, at når blot datasættet en dag var blevet stort nok, ville racerne udkrystallisere sig nærmest af sig selv. ¹⁸

Perioden igennem var den fysiske antropologi stærkt påvirket af Charles Darwins tanke om evolution. Der var generel enighed om, at mennesket havde udviklet sig til en selvstændig art fra de øvrige pattedyr og ikke var skabt på mirakuløs vis. Netop idéen om udvikling var tæt sammenknyttet med den tidsmæssige dimension, idet evolution må defineres som ændringer over tid – læren om arterne blev til *naturhistorie*. ¹⁹

Fremskridtstanken dominerede i 1800-tallet og langt op i 1900-tallet forståelsen af naturhistorien, og evolutionen blev opfattet som en stige, som udviklingen lod nå stadig højere. ²⁰ Pattedyrene var over krybdyrene i hierarkiet, aberne højere rangerende end de øvrige pattedyr, og den hvide race var mere udviklet end de primitive racer. Hvor evolutionen i nutidens læsning af Darwin blot drejer sig om tilpasning til levevilkårene, var de fleste i perioden 1880-1920, videnskabsmænd som lægfolk, overbevist om, at udviklingen gik mod noget bedre, og at den havde en mening og en

17. Søren Hansen: »Bidrag til Østgrønlandernes Anthropologi«, *Meddelelser om Grønland*, bd. 10, 1886, s. 1-41; Bruno Oetaking: »Ein Beitrag zur Kranilogie der Eskimo«, *Abhandlungen und Berichte des Zoologischen und Anthropologisch-Ethnographischen Museums zu Dresden*, vol. 12, nr. 3, 1908, s. 1-54; J. Brierley og F. G. Parsons: »Notes on a Collection of Ancient Eskimo Skulls«, *Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, Vol. 36, 1906, s. 104-119.

18. John S. Haller: *Outcasts from Evolution. Scientific Attitudes of Racial Inferiority, 1859-1900*, New York 1975, s. 17. Olof Ljungström har påvist, at der i miljøet i 1890'erne var enkelte stemmer, der ytrede tvivl om måleprojektets nytte. Sådanne holdninger blev dog hurtigt manet i jorden, og målingerne kunne forsætte. Olof Ljungström: *Oscariansk antropologi: Exotism, förhistoria och rasforskning som vetenskaplig människosyn*, upubliceret ph.d.-afhandling, Uppsala 2002, s. 171-73.

19. Peter J. Bowler: *The Invention of Progress. The Victorians and the Past*, Oxford 1989, s. 75-79, 131-142.

20. Se J. B. Bury: *The Idea of Progress*, New York 1932, s. 334-349.

retning, nemlig mod det højtudviklede, europæiske menneske.²¹ Det er netop i dette lys, at opstillingen af et evolutionært racehierarki og rubriceringen af andre racer som primitive og fortidige skal forstås. De primitive var godt nok mennesker, men de stod kun et enkelt trin over de højeste aber.

Forståelsen af racebegrebet må dog ikke ses som udelukkende knyttet til naturhistorien og biologien. Kulturen spillede – selvom de fleste fysiske antropologer benægtede det – en ganske stor rolle i deres definition og forståelse af racer. Eksempelvis er alle de i denne sammenhæng undersøgte fysiske antropologer *a priori* overbevist om eksistensen af en 'eskimoisk race', der, som det antydes af navnet, var defineret ud fra kultur og sprog.²² Ligeledes var kulturen afgørende for søgningen efter primitive træk – de fysiske antropologer søgte (og fandt) kun primitive træk hos de racer, de ud fra deres kulturelle trin kunne se var primitive. Hos de europæiske racer gav det kun mening at undersøge udstødte grupper som kriminelle og sindssyge, den interne anden, for laverestående, degenererede træk.²³

I lyset af ovenstående vil denne undersøgelse ikke som så megen anden litteratur om fysisk antropologi udelukkende beskæftige sig med raceforståelse og videnskabelig racisme, men derimod sætte forståelsen og vurderingen af andre racer ind i en større teoretisk ramme ud fra tesen om skabelsen af afstand til den anden ved hjælp af tid.

Den fysiske antropologi var i perioden langt fra det eneste menneskeorienterede fag påvirket af den evolutionære fremskridtstanke. Kulturanthropologien anført af skikkelser som Edward B. Tylor og John Lubbock

-
21. Bowler 1989, s. 12f, 118-21; Sven-Eric Liedman: *I skyggen af fremtiden. Modernitetens idehistorie*. København 2000 (opr. 1998), s. 173-76. Det kan imidlertid problematiseres at den moderne, egaliserende læsning af Darwin skulle være bedre funderet i originalteksterne end 1800-tallets hierarkiske og fremskridtsorienterede. Eksempelvis var Darwin i *Descent of Man* ikke tvivl om, at den hvide race var den mest udviklede, og australieren tættest på aberne. Charles Darwin: *The Descent of Man and Selection in Relation to Sex*, London 1913 (opr. 1871), s. 241-42; se endvidere Nancy Stepan: *The Idea of Race in Science: Great Britain 1800-1960*, Houndmills 1982, s. 47-82 for en nærmere analyse af Darwins syn på racer og evolution.
 22. Se eksempelvis Søren Hansen: »Antropologiska undersökningar på Grönland«, *Ymer*, hf. 5-8, 1887, s. xxv-xxvii., s. xxvi; Søren Hansen: »Bidrag til Vestgrønlandernes Anthropologi«, *Meddelelser om Grönland*, bd. 22, 1893, s. 163-248, s. 170, 175.
 23. Nancy Stepan: »Biological Degeneration. Races and Proper Places« i J. Edward Chamberlin & Sander L. Gilman (red.): *Degeneration. The Dark Side of Progress*, New York 1985, s. 97-120, s. 112-115; Stephen Jay Gould: *The Mismeasure of Man*, New York 1981, s. 122-43.

िताlesatte også den anden som tilhørende fortiden.²⁴ Blandt historiefilosofferne og samfundsteoretikerne er Karl Marx's Hegelinspirerede teori om samfundenes trinvis, men usamtidige, evolution nok den bedst kendte i dag.²⁵ Den fysiske antropologi havde dog i kraft af sin status som eksakt, objektiv videnskab større tyngde end kulturanthropologien i sin vurdering af den anden i positivismens tidsalder. Fortidiggørelsen blev frem for en subjektiv værdidom et uomtvisteligt, videnskabeligt faktum, en konstatering af naturens orden.

Den fysiske antropologi og inuitterne

I årtierne omkring skiftet mellem det 19. og det 20. århundrede oplevede polarforskningen en enorm opblomstring. Fra Danmark og andre vestlige nationer som Storbritannien, Tyskland og USA udgik utallige ekspeditioner, som i hjemlandene nød stor bevågenhed, og de arktiske opdagelsesrejsende – for Danmarks vedkommende personer som Ludvig Mylius-Erichsen, Knud Rasmussen og Peter Freuchen – blev feterede berømtheder for deres heltmodige udfordring af Arktis' barske natur og klima i videnskabens tjeneste.²⁶ Hovedformålet med ekspeditionerne var 'udforskning', altså produktion af vestlig viden om det fjerne sted. I imperialistisk ånd var geografisk opmåling og korttegning ofte højt prioriteret på ekspeditionerne, da præcis viden om et områdes topografi kunne danne grundlag for territorialkrav.²⁷ Vigtige elementer i 'udforskningen' var også beskrivelser af områdets meteorologiske forhold, geologi, flora, fauna – og mennesker.²⁸ De indfødte blev for de vestlige videnskabsmænd så at sige

24. Idus Murphree: »The Evolutionary Anthropologists: The Progress of Mankind«, *Proceedings of the American Philosophical Society*, vol. 105, 1961, s. 265-300; Irving Goldman: »Evolution and Anthropology«, *Victorian Studies*, vol. 3, 1959, s. 55-73.

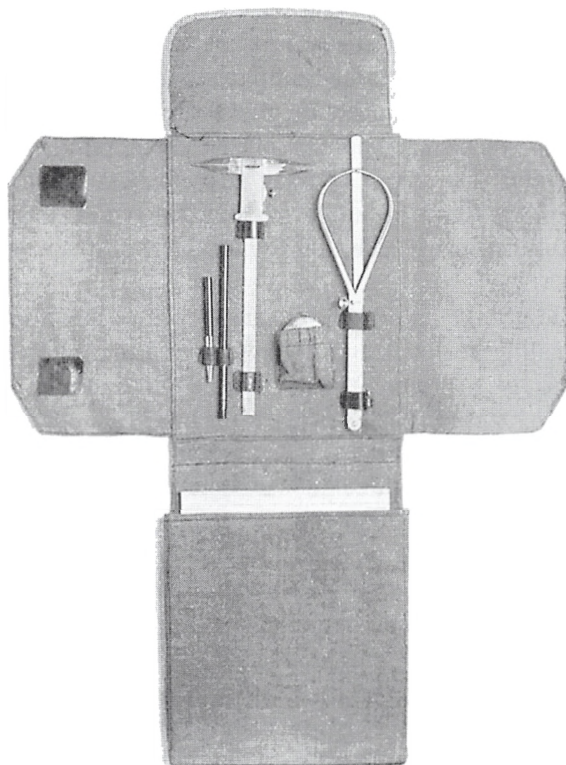
25. Ole Høiris: »Evolutionsbegreberne i antropologien« i Erik S. Fischer (red.): *Evolution, Kultur og Samfund. Udviklingsteoretiske problemer i human- og samfundsvidenskaben*, Herning 1983a, s. 189-229., s. 203-210.

26. Manniche, Jens Chr.: »Civilisation og national forpligtigelse«, *Grønlandsk kultur- og samfundsforskning*, 1998-99, s. 161-173, s. 162.

27. Se Stefan Jonssons bidrag om forholdet mellem kortlægning og territorialkrav i Østgrønland i P. Arke & S. Jonsson: *Scoresbysundhistorier. Fotografier, kolonisering og kortlægning*. Valby 2003.

28. Hansen 1887, s. xxv. Min anvendelse af 'udforskning' har mange lighedspunkter med Bernard Cohns *survey* – forsøget på at opnå total viden om det koloniserede område, se Cohn 1996, s. 3-8.

Den fysiske antropologs feltsæt med målebånd, skydelære, krumpasser, blyant og en blok med fortrykte måleformularer i sejldugstaske. Fra Rudolf Martin: Lehrbuch der Anthropologie, bd. 1, Jena 1928, s. 230.

opfattet som en del af landskabet og underlagt naturvidenskabelige undersøgelser som resten af naturen.²⁹

Mange af undersøgelserne af inuitterne kan ses i forlængelse af 'udforskningen', men adskillige forskningsbidrag blev skrevet af personer fra lande, der ikke udsendte ekspeditioner.³⁰ Man kan derfor med rette spørge, hvad der gjorde inuitterne så interessante? Det positivistiske videnskabsideal om en total undersøgelse af jordens folk og opbyggelsen af en komplet vidensbank, har naturligvis spillet en rolle. Dertil kommer, at inden for racelærens logik var inuitterne, specielt de mest isolerede, sær-

29. Megan Vaughan: *Curing Their Ills. Colonial Power and African Illness*, Cambridge 1991, s. 32-39.

30. Se eksempelvis K. Gorjanovic-Kramberger: »Der Unterkiefer der Eskimos als Träger primitiver Merkmale«, *Sitzungsberichte der königlich preussischen Akademie der Wissenschaften*, 1909, s. 1282-1296; F. Sundewall: »Om Grönländarnes cranier«, *Upsala Läkareförenings Förhandlingar*, bd. VII, nr. 3, 1871-72, s. 217-241.

deles spændende, fordi man her endelig kunne finde en 'ren' og 'ublandet' race. Et andet omdiskuteret spørgsmål i perioden var, om inuitterne var en indvandret mongolid race eller indfødt amerikansk, og man håbede at kranie målinger kunne give svaret.³¹ Med udgangspunkt i forståelsen af den fysiske antropologi som en videnskab med formålet at udskille 'den anden' kan endnu en årsag tilføjes; på grund af deres fjernhed i rum og i levevis fremstod inuitterne meget entydigt som den anden, og som deres kulturtrin antydede, sandsynligvis en primitiv, fortidig anden.

De fysiske antropologer kunne opnå viden om inuitten på to måder: ved måling af levende indfødte eller ved indsamling og efterfølgende undersøgelse af kranier og skeletter. De to metoder kom til at supplere hinanden, da de havde hver deres fordele, eksempelvis kunne næse og øre måles på levende, hvorimod et kranium gav adgang til at måle kraniekapaciteten, kæbens vinkel og så videre.

Måling af levende bød dog på en del vanskeligheder. Den fremtrædende tjekkisk-amerikanske fysiske antropolog Alš Hrdlička beskrev i lærebogen *Practical Anthropometry*, hvordan man skulle forholde sig ved måling af primitive. Det var vigtigt at vinde høvdingen og de ældstes tillid ved betaling af et mindre beløb. Formålet med målingerne var umuligt at forstå for de primitive, så det var bedst at forklare opmålingerne medicinsk, det vil sige som en undersøgelse af stammens styrke og helbredstilstand.³² Selv når overtro og modvilje var overvundet, var det dog stadig et stort problem at få de primitive til at stå eller sidde stille under opmålingen.³³

Prosabeskrivelser af omstændighederne ved de antropologiske målinger hørte ikke hjemme i tidens positivistiske, videnskabelige artikler. En sjælden skildring af hvordan opmålingerne gik for sig, findes i polarforskerne Ludvig Mylius-Erichsen og Harald Moltkes rejseberetning fra en ekspedition til det nordlige Grønland i 1903-4. Endnu mere usædvanligt

31. Michael Bravo: »Measuring Danes and Eskimos« i Michael Bravo & Sverker Sörlin (red.): *Narrating the Arctic. A Cultural History of Nordic Scientific Practices*, Canton 2002, s. 235-274.

32. Alš Hrdlička: *Hrdlička's Practical Anthropometry*, Philadelphia 4. udg. 1952 (opr. 1920), s. 68f. Rudolf Martin understregede i sin lærebog vigtigheden af at have rigeligt med penge og gaver med i felten. Martin 1928, s. 27f.

33. Se Vibeke Fabricius-Hansen: »Anthropological Measurements of Greenlanders in the Southern District of Julianehaab«, *Acta Genetica et Statistica Medica*, vol. 1, 1949, s. 252-66., s. 256.

indeholder beretningen også et eksempel på inuitternes reaktion, dog i vestlig fortolkning:

Om Aftenen lod jeg Jørgen [Brønlund] hente gamle Kale og fik Lov at foretage antropologisk Maaling af ham og hans Kone Asivark, der, omhyggelig og god som hun er, fulgte med – for ikke at lade Manden i Stikken. Begge de gamle fandt sig med taalmodig Undren i at blive maalte paa Hoved og Krop. End ikke, da jeg bad om Haarprøver, vægrede de sig. Jeg ønskede Haaret udrykket med Rod, og uden at fortrække en Mine rev Ægteparret en Tot Haar af hinandens Hoved. Af den hvide Haardusk i Kales Isse fik jeg ogsaa en Prøve. Men Kale betroede Jørgen, at man ansaa mig for en lille Smule forrykt, siden jeg samlede paa Folks Hovedhaar. (Senere hørte jeg ofte mine bedste Venner blandt Eskimoerne sige, at jeg jo nok var et ganske flinkt Menneske, men at jeg dog led af den fikse Idé at ville sammenligne andres Hovedform med min egen – men sådan havde jo hvert Menneske sin sære Side).³⁴

I Mylius-Erichsens beskrivelse blev målingerne foretaget i en venlig og godmodig atmosfære, men grønlænderne var uforstående overfor formålet. Referatet af Kales udtalelse og de eskimoiske venners holdning kan læses som et forsøg på at opstille den i kolonial litteratur så velkendte figur med de indfødtes barnlige og naive uforstandighed på videnskab, men inuitternes overbærende mine overfor forfatterens »særhed« synes videformidlet med en vis sympati.³⁵ Måske tvivlede Mylius-Erichsen på meningen med den fysiske antropologi. Som det fremgår af citatets menneskeskildringer og resten af rejseberetningen var hans tilgang til studiet af inuitterne snarere kulturanthropologisk end fysisk antropologisk, og de målinger, han tilsyneladende mest havde optegnet, fordi det nu engang var kutyme i udforskningen af fjerne egne, blev da heller aldrig publiceret.³⁶ I den fysiske antropologis privilegerede, videnskabelige, faglitterære diskurs kom inuitterne aldrig til orde: de kunne ikke repræsentere sig selv, men skulle repræsenteres.

34. Ludvig Mylius-Erichsen og Harald Moltke: *Grønland*, København 1906, s. 223-224. Jeg er blevet opmærksom på citatet hos Poul Duedahl: »Dansk Raceantropologi i Grønland«, *Historisk Tidsskrift*, vol. 103, 2003, s. 335-358.

35. Desværre er episoden ikke omtalt i grønlænderen Jørgen Brønlunds nyligt fundne optegnelser fra ekspeditionen. Jørgen Brønlund: *Optegnelser fra en ekspedition*, København 2002.

36. En protokol med opmålinger af 53 inuitter findes i Mylius-Erichsens privatarkiv på Rigsarkivet. Poul Duedahl: *Raceantropologi i Danmark 1837-1949. En undersøgelse af om dansk antropologisk forskning har legitimeret racediskrimination*, upubliceret konferensspeciale, Odense 2001, s. 8.

Andre var mere faste i troen på den fysiske antropologis videnskabelige grundlag, men som oftest mindre rejselystne. Det passede ikke rigtig til tidens idealer om en distingveret og objektiv videnskabsmand at rejse med hundeslæde og bo blandt de indfødte. Skrivebordsantropologerne fik enten lægfolk til at foretage opmålingerne for sig eller undersøgte inuitter bragt til vesten, hvor de typisk blev udstillet enten på naturhistorisk museum eller i zoologisk have.³⁷

Den nemmeste og mest anvendte løsning var dog at få hjembragt kranier og skeletter til grundig undersøgelse, og i polaregnene var det nemt for opdagelsesrejsende at indsamle kranier. Inuitkulturen stedte i den førkristne periode ofte deres døde til hvile i stenvarder, der var nemme at finde og nemme at åbne. Danske embedsmænd i Grønland var entusiastiske og hjalp med udpegningen af gamle bo- og gravpladser fra perioden før koloniseringen, for her kunne de eftertragtede racerene eskimo-kranier findes.³⁸ En særlig hjælpsom og initiativrig præst i Vestgrønland indsamlede selv kranier på sine tjenesterejser og overgav dem til undersøgelse i Europa.³⁹ Gravåbningerne vakte derimod modvilje hos inuitterne; en modvilje, der undertiden blev så markant, at yderligere indsamling i det pågældende område måtte opgives.⁴⁰ De indsamlede kranier blev efter behørig undersøgelse indlemmet i de enorme kraniesamlinger, der endnu findes på anatomiske institutter og museer i byer som London, Paris, København og Stockholm.

Den primitive inuit

På baggrund af viden indsamlet under det store antal ekspeditioner udkom der i perioden 1880-1920 en lang række fysisk antropologiske studier af inuitternes anatomi. Afhandlingernes omhyggelige litteraturhenvisninger har gjort det muligt at finde frem til et stort kildemateriale af monografier og artikler i fagtidsskrifter som *Journal of the Anthropological Institute* og *American Anthropologist* samt forskellige naturhistoriske

37. Alěš Hrdlička: »An Eskimo Brain«, *Memoirs of the American Anthropological Association*, vol. 3, 1901, s. 454-500; Rudolf Virchow: »Eskimos«, *Zeitschrift für Ethnologie*, 1878, s. 185-189.

38. Brierley & Parsons 1906, s. 104f.

39. H. Hoessly: *Kraniologische Studien an einer Schädelserie aus Ostgrönland*. Zürich 1916, s. 1.

40. Se Fries' beretning i Sundevall 1871-72, s. 222.

museers årbøger.⁴¹ De gensidige henvisninger viser samtidig det tætte væv af konsensusviden – diskursen om inuitterne.

Undersøgelserne gennemgik målingerne af de levende inuitter eller af kranier og skeletter og gav en karakteristik af den anden med et negativt udgangspunkt, hvor fokus lå på det anderledes. Mens nogle særtræk blot blev bemærket og anset for kuriositeter, gav de fleste anledning til sammenligning, bedømmelse og evaluering. Karakteristikken af den anden hørte sammen med vurderingen, og da særtrækkene netop var afvigelser fra den europæiske norm, faldt den så godt som aldrig positivt ud. Nedvurderingen og konstruktionen af afstand til den undersøgte anden blev med udgangspunkt i tankerne om evolution og fremskridt italesat med tidsmæssige metaforer. Det fortidiggørende begreb »primitiv« blev derfor centralt – et knudepunkt – i diskursen om eskimoerne fysiske antropologi.

Selvom de her undersøgte tekster udgør en nogenlunde entydig diskurs og indeholder mange gensidige referencer, fremgår det tydeligt, at der ikke fandtes én vedtaget taksonomi for hvilke anatomiske træk, der kunne betegnes som primitive. Således kunne en forfatter bruge flere sider på det primitive ved fundet af en ekstra ryghvirvel i et 'eskimoisk' skelet, mens den ekstra ryghvirvel i en anden undersøgelse blot nævnes *en passant* som en anomali uden nogen som helst antydning af primitivitet.⁴² Det var med andre ord nødvendigt i hvert tilfælde at argumentere for, at det anderledes kunne kaldes primitivt, og netop den omstridte og flertydige definition af begrebet gør en nærmere analyse interessant, fordi begrundelserne viser, hvordan mening kunne konstrueres i den fysiske antropologi.

Argumentationen for inuitternes primitivitet kan overordnet inddeles i fire strategier. Den første argumentationsstrategi går på sammenligninger med anatomiske træk hos menneskeaberne, den anden på sammenligning af inuitterne med forhistoriske knoglefund, den tredje strategi sammenligner med folk og racer, der i miljøet var bred konsensus om at anse for pri-

41. Hovedvægten lægges på arbejderne Fürst & Hansen 1915; Gorjanovic-Kramberger 1909; Hoessly 1916; Oetteking 1908; W. L. H. Duckworth og B. H. Pain: »A Contribution to Eskimo Craniology«, *Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, vol. 30, 1900, s. 125-140; Ernest William Hawkes: »Skeletal Measurements and Observations of the Point Barrow Eskimo with Comparisons with Other Eskimo Groups«, *American Anthropologist*, vol. 18, 1916, s. 203-244; Alës Hrdlička: »Contribution to the Anthropology of Central and Smith Sound Eskimo«, *Anthropological Papers of the American Museum of Natural History*, vol. V, part II, 1910, s. 177-309 som tilsammen udgør periodens vigtigste litteratur om inuitternes fysiske antropologi.

42. Hawkes 1916, s. 214f; Hrdlička 1910, s. 253.

mitive, mens den fjerde argumenterer ud fra primitivitet i levevis og kultur. De fire strategier udelukkede ikke hinanden, og det var sjældent, at én argumentationsform blev anvendt konsekvent gennem en hel artikel. Argumenterne blev derimod brugt ad hoc i gennemgangen af de forskellige måleresultater og kunne supplere hinanden således, at et anatomisk særtræk blev anset for mere primitivt, hvis det opfyldte flere kriterier. Nedenfor følger en analyse af de fire argumentationsstrategier.

Mennesker og aber

I folkemunde blev Darwins revolutionerende teori hurtig sammenfattet til, at »mennesket nedstammer fra aberne.« Selvom det ikke var helt tro overfor forlægget, opfangede det dog et af darwinismens mest markante brud med hidtidige forestillinger, nemlig at mennesket ikke stod i en kategori for sig, men derimod delte stamfader med menneskeaberne. I de fysiske antropologers fremskridtsorienterede udgave af darwinismen var anatomiske ligheder med menneskeaber ikke blot en tilfældig lighed med et andet dyr, men et bevis på nært evolutionært slægtskab og dermed tilbageståenhed i tidsmæssig forstand. Menneskeheden udgjorde godt nok en art, men den var opdelt i racer, der kunne have forskellige grader af slægtskab med aberne og følgelig forskellige evolutionære stader, der tilsammen dannede et racemæssigt hierarki.

Tankegangen illustreres fint i den amerikanske fysiske antropolog Ernest W. Hawkes' gennemgang af en række 'eskimoiske' skeletter og kranier fundet på Alaskas nordkyst. Hawkes fandt en slående lighed mellem skeletternes konkave skulderblade og samme knogle hos et gorillaskellet og konkluderede, at det måtte være et nedarvet evolutionært træk.⁴³ Han hæftede sig også ved, at nogle af skeletterne havde en ryghvirvel mere end normal-europæeren, og var ikke i tvivl om, hvordan det skulle tolkes: »The additional vertebra is a simian [abelignende] characteristic and occurs in very primitive races. It is another evidence of the primitive structure of the Eskimo skeleton [...]«⁴⁴ Abelignende og primitiv hørte uadskilleligt sammen.

Den tyske fysiske antropolog Bruno Oetteking fandt i sit studie af en serie eskimoskaller mange lighedstræk med menneskeaberne. Øjenåbningernes form mindede stærkt om gorillakranier, hos nogle eskimokranier

43. Hawkes 1916, s. 240.

44. Hawkes 1916, s. 214.

havde overkæben ligheder med chimpansens og i mindre grad gorillaens, mens den hos andre havde ligheder med orangutangens.⁴⁵ Sammenligningerne med menneskeaberne var ikke begrænset til en art, men forfatteren kunne veksle mellem de tre menneskeaber alt efter hvilken, der passede bedst – alle tre arter tilhørte jo den evolutionære fortid. Hvis et træk havde lighed med en af abearterne, var det ligeledes ligegyldigt, at det var i direkte modstrid med forholdene hos de andre, abe-argumentet mistede ikke forklaringskraft af den grund.⁴⁶

Det er interessant, hvordan de eller så nøjagtige og måleglade fysiske antropologer som Hawkes og Oettking i sammenligningen af mennesker og aber brugte upræcist prosasprog som »striking resemblance« og »erinnert stark an« i stedet for målinger og kvantificeringer som i resten af deres undersøgelser.⁴⁷ Når disse ineksakte og ud fra videnskabens idealer subjektive formuleringer blev accepteret af *peer reviewers* og det fysiske antropologiske miljø i almindelighed, må det være, fordi de i høj grad stemte overens med læsernes forventninger og forestillinger om, at eskimoerne var primitive og stod aberne nært.

Vurderingen af de europæiske racer var derimod fuldstændig upåvirket af lighed med menneskeaberne: Hawkes kunne uden yderligere konklusioner bemærke om eskimoernes hjørnetænder, at de sad anderledes, end det var tilfældet hos »the anthropids [menneskeaber] and higher races of man [...]«⁴⁸ Ligeledes bemærkede han, hvordan europæerne med hensyn til skuldrenes bygning indtog en midterstilling mellem eskimoerne og menneskeaberne.⁴⁹ Ligheder mellem de hvide racer og aber var kun pudsig tilfældigheder.

Forhistoriske fund

I anden halvdel af 1800-tallet og begyndelsen af 1900-tallet gjorde de nye fag arkæologi og palæontologi en række opsigtsvækkende fund af menneskeknogler, hvor skelettet fra Neanderthal i Tyskland og de franske grottefund blev de mest kendte. I overensstemmelse med evolutionsteorien

45. Oettking 1908, s. 31, 35.

46. Se Duckworth & Pain 1900, s. 133.

47. Hawkes 1916, s. 214; Oettking 1908, s. 31. Lignende formuleringer anvendtes af Hrdlička 1910, s. 208-211.

48. Hawkes 1916, s. 234f.

49. Hawkes 1916, s. 240.

blev fundene tolket til at vise, at menneskets anatomi langsomt havde udviklet sig fra en abelignende urform til det moderne, vestlige menneskes skelet.⁵⁰ De forskellige teknologiske niveauer i redskaber og den øvrige materielle kultur dokumenterede det, de anatomiske ændringer af kraniet indikerede, nemlig en fremadskridende udvikling af intelligensen.⁵¹ Ligheder mellem forhistoriske fund og nulevende racer var altså ensbetydende med evolutionær fortidighed og et ringe intellektuelt niveau.

I sammenligningerne med forhistoriske fund var det særligt eskimokraniernes underkæbe, der tiltrak sig de fysiske antropologers opmærksomhed. I artiklen »Der Unterkiefer der Eskimos als Träger primitiver Merkmale« pegede K. Gorjanovic-Kramberger på en række overensstemmelser med neanderthalere og det endnu ældre underkæbefund kaldet Homo Heidelberg.⁵² Samme resultat nåede andre fysiske antropologer, der også fandt lighedstræk mellem neanderthalernes og eskimokraniernes næse- og pandeparti.⁵³

Eskimoernes tandsæt var sværere at placere. Gorjanovic-Kramberger fandt både ligheder med neanderthalernes og de europæiske racers tandsætning, hvilket fik ham til at konkludere, at der hos eskimoerne var tale om en blanding af »noch primitiven und ganz modernen Charakteren, welch letztere sozusagen in statu nascendi [fødselsstadiet] hier auftreten.«⁵⁴ Eskimoen stod altså en smule over neanderthaleren, men kravlede kun meget langsomt op ad den evolutionære stige mod de moderne træk, som for længst var fuldt udviklet hos europæeren.

Det var ikke kun arkæologiske fund fra Europa, der kunne tjene som sammenligningsgrundlag: I et eskimoskelet fandt E. W. Hawkes nogle særlige huller i overarmsknoglerne, et særtræk han også havde set hos forhistoriske fund fra Arizona. Selvom hullerne ikke fandtes hos aberne, og dermed ikke kunne indpasses i den overordnede evolutionshistorie, var han overbevist om at trækket var primitivt. Det var mere almindeligt hos »ancient than the modern races« og »primitive peoples than [...] Europeans.«⁵⁵ Dermed blev affiniteten mellem de primitive og fortiden ekspliteret, og den eskimoiske anden fremstod som et fortidslevn.

50. Peter J. Bowler: *Theories of Human Evolution. A Century of Debate, 1844-1944*, New York 1986, s. 21-40.

51. Bowler 1989, s. 87f

52. Gorjanovic-Kramberger 1909, s. 1286-90.

53. Hoessly 1916, s. 41f; Oetteking 1908, s. 39, 32.

54. Gorjanovic-Kramberger 1909, s. 1291.

55. Hawkes 1916, s. 240f.

De primitive racer

I årtierne omkring år 1900 smittede primitiviteten mellem racer. Var der anatomiske lighedstræk mellem en race eller et folkeslag, der blev betragtet som primitivt, og en anden race, dokumenterede det, at begge racer var primitive. Sammenligning med racer, der helt sikkert var primitive, kunne altså bevise eskimoernes evolutionære nærhed med de primitive racer og dermed deres fortidighed. Den fysisk antropologiske diskurs' intertekstuelle og selvrefererende karakter bliver her åbenbar.

De sammenlignende tabeller viser hvem de fysiske antropologer havde i tankerne, når de brugte betegnelsen primitive racer: 'australnegre', 'maorier', 'buskmænd', 'kaffere' og 'negre'. Alle racer der allerede var blevet grundigt undersøgt og beskrevet i den fysisk antropologiske litteratur.⁵⁶ Forskellen mellem europæerne og de primitive racer – en kategori der inkluderede eskimoerne – var ikke blot kultur og hudfarve, men også forstandsmæssige evner, som det fremgår af den fysiske antropolog Hrdličkas bemærkninger i undersøgelsen af eskimokranier. På kranienes underside fandt han to primitive træk, der »both are signs of a lack of a higher grade of brain development, and are characteristic of the skulls of the young and of the lower (mentally less active) races.«⁵⁷ Tanken om et racehierarki ordnet efter åndsevner er her eksplicit. De primitives lavere udvikling knyttes sammen med åndsevnerne hos 'unge' – en sammenstilling, der understreger det tids- og udviklingsmæssige i de lavere racers tilbagestående, og samtidig sender tankerne mod metaforen om ligheden mellem primitive og børn.

Selvom de fleste fysiske antropologer havde en fast forestilling om, hvordan hierarkiet så ud, kunne de blive overraskede. Eksempelvis fandt den schweiziske fysiske antropolog H. Hoessly, at eskimoerne havde bredere underkæber – angiveligt et primitivt træk – end selv negrene.⁵⁸ På den anden side fandt Oetteking det særdeles mærkværdigt, at en række kranier fra det gamle Egypten, altså en af højkulturernes, i adskillige sammenligninger rangerede under eskimokranierne.⁵⁹ Hierarkiets øverste placeringer, der tilhørte de europæiske racer, blev dog aldrig udfordret.

56. Duckworth & Pain 1900, s. 134; Hawkes 1916, s. 214; Oetteking 1908, s. 10.

57. Hrdlička 1910, s. 206.

58. Hoessly 1916, s. 39.

59. Oetteking 1908, s. 17f.

Primitiv levevis

Evolutionismen havde i perioden lige så godt fat i kulturanthropologien som i den fysiske antropologi. Med fokus på udviklingsgraden af samlivsorganiseringen, det økonomiske grundlag og ikke mindst moralen blev verdens folkeslag opstillet i et hierarki med de civiliserede nationer øverst og 'de vilde' eller 'primitive' nederst.⁶⁰ I den fysiske antropologiske litteratur var der ofte henvisninger til eskimoernes kultur og levevis, og af og til en længere indledende redegørelse herom før gennemgangen af målingerne begyndte. Forholdet til eskimo-kulturen var som hos kulturanthropologerne dobbelttydigt: på den ene side var der tale om et primitivt folk på et lavt udviklingsstrin, men på den anden side vakte eskimoernes evne til at overleve i den barske natur beundring.⁶¹ Som eksempler på denne fascination kan fremhæves, at forfattere, der ellers ikke var i tvivl om eskimoernes primitive stadi, kaldte dem for »masters of environment« og fremhævede, at deres kultur var på et overraskende højt niveau – inden for deres udviklingsstrin.⁶²

Den kulturelt definerede primitivitet spillede en vigtig rolle i de fysiske antropologers argumentation for eskimoernes fysiske, racemæssige primitivitet. Forholdet mellem kultur og racens fysiske antropologi var dog omstridt, og opfattelserne, af hvilken vej årsag-virkningskæden mellem primitiv levevis og primitiv anatomi gik, var delte. I den ene lejr stod de, der så det lave kulturtrin som udtryk for racens ringe intellektuelle formåen, og derved knyttede den biologiske evolution tæt sammen med den sociale udvikling.⁶³ Social og kulturel udvikling skete ud fra denne forestilling oftest som følge af indvandring af mere avancerede racer, der fordrev de lavere.⁶⁴ Den fysiske antropolog Oetteking kaldte eskimoerne et »Randvolk« fortrængt til den beboelige verdens yderområder af overlegne racer.⁶⁵

Den modsatte opfattelse, at eskimoernes levemåde påvirkede anatomi, blev også fremført i den fysiske antropologiske litteratur, oftest på baggrund af tanken om, at eskimoernes primitive levevis havde fastholdt pri-

60. George W. Stocking: *Victorian Anthropology*, New York 1987, kap. 5-7.

61. Se Ole Højris: »Grønlænderne i dansk antropologi før 2. verdenskrig«, *Grønland*, hf. 1-2, 1983b, s. 30-46 for de danske kulturanthropologers skiftende vurderinger af grønslænderne.

62. Hawkes 1916, s. 203; Oetteking 1908, s. 3.

63. Bowler 1989, s. 30-39, 106-129.

64. Bowler 1989, s. 115.

65. Oetteking 1908, s. 3.

primitive evolutionære træk. Eksempelvis overvejede Hawkes om den ekstra ryghvirvel, som han ellers kaldte abeagtig og et meget primitivt træk, kunne have nogen relation til kajakroningen, hvor en længere og mere fleksibel lænd og ryg kunne gøre det lettere at holde balancen.⁶⁶ Flere forfattere diskuterede sammenhængen mellem det primitive tandsæt og eskimoernes traditionelle føde, brug af tænderne til forarbejdning af skind og så videre.⁶⁷ Et skridt videre gik C. M. Fürst og Fr. C. C. Hansen i *Crania Groenlandica*, idet de afviste, at der var tale om evolutionært nedarvede, primitive træk ved eskimoernes tandsæt og underkæbe, men anså derimod trækkene som senere udviklede, funktionelle tilpasninger til kost og levevis.⁶⁸

Hvis man ser bort fra det sidste eksempel, bekræftede samklangen mellem den kulturelle og anatomiske primitivitet, uanset hvordan kausaliteten blev vendt, eskimoernes status som primitive for de fysiske antropologer.

Ved brug af de fire argumentationsstrategier konstrueredes 'den eskimoiske race' som primitiv i den fysisk antropologiske diskurs, og disciplinens positivistiske og eksakte metode gav dommen status af et videnskabeligt faktum. Nøgleordet 'primitiv' var – uanset hvordan det var underbygget – tæt knyttet sammen med det evolutionære hierarki, som det eksempelvis ses i Oettekings konklusion: »Einige primitive Merkmale (besonders auch am Unterkiefer) verweisen ihn [eskimokraniet] auf eine niedre Stufe.«⁶⁹ Det primitives tidsmæssige tilbageståenhed var heller ikke til at tage fejl af, for når først primitiviteten var argumenteret på plads, kunne mere direkte tidsmæssige udtryk tage over. Træk ved eskimoerne anatomi blev omtalt som »ein prähistorisches Merkmal«, »inherited evolutionary trait« samt »an ancient tendency«,⁷⁰ og den eskimoiske races særpræg blev modstillet »modern races« og »rezente Rassen.«⁷¹ I den fysiske antropologi var den eskimoiske 'anden' et evolutionært levn fra fortiden for længst ladt tilbage i udviklingen af den hvide race.

66. Hawkes 1916, s. 214f.

67. Gorjanovic-Kramberger 1909, s. 1292; Hoessly 1916, s. 45f.

68. Fürst & Hansen 1915, s. 225.

69. Oetteking 1908, s. 43.

70. Hoessly 1916, s. 42; Hawkes 1916, s. 214f; Hrdlička 1910, s. 261.

71. Hawkes 1916, s. 240f; Hoessly 1916, s. 25.

En fossilleret kultur

Tanken om eskimoen som fortidig blev populariseret og samtidig ført til sin yderste konsekvens i bogen *Ancient Hunters and their Modern Representatives* udgivet i 1911 af William J. Sollas, der var professor i palæontologi og geologi på Oxford Universitet.⁷² Ud fra de seneste arkæologiske fund i Europa – og viden om samtidige primitive racer – søgte Sollas at skrive en bred syntese om menneskets forhistorie.⁷³ Værket er interessant, fordi det eksemplificerer, hvordan den fysiske antropologi i almindelighed og opfattelsen af ‘den anden’ som fortidig i særdeleshed blev formidlet og anvendt uden for den smalle videnskabelige faglitteratur.

I fremstillingen af menneskets forhistorie vævede Sollas de arkæologiske fund af redskaber og skeletter sammen med samtidens primitive folks materielle kultur, levevis og fysiske antropologi. Rækkefølgen i gennemgangen var ikke tilfældig, men derimod stratificeret efter geologisk tid, baseret på istidsaflejringerne lagfølge, og evolutionært stade i anatomisk, materiel og kulturel henseende. De arkæologiske og samtidige kulturer hørte sammen i successive par: Ældst var neanderthalerne og de indfødte australiere, der havde mange lighedspunkter teknologisk og anatomisk, selvom neanderthaleren dog havde en noget større kraniekapacitet.⁷⁴ De sydafrikanske buskmænd blev lignet med stenalderkulturen fra den såkaldte »Aurignacian age« opkaldt efter det mest markante franske fundsted. Sollas fandt tegn på sammenhæng mellem folkeslagene i den kunstneriske stil og selvafhugning af fingre, men beviste et racemæssigt slægtskab med kranimetri.⁷⁵

Den yngste jægerkultur var istidens »Magdalenian man« (igen opkaldt efter et fransk fundsted) der til fremstilling af jagtvåben frem for flintsten benyttede ben og horn – ligesom eskimoerne. I sammenstillingen af »Magdalenian«-folket og eskimoerne gik Sollas længere end i de tidlige-

72. I eftertiden er Sollas blevet beskyldt for at have stået bag den notoriske forfalskning af Piltdown-kraniet, men anklagerne afvises i den nyeste forskning om skandalen. Frank Spencer: *Piltdown: A Scientific forgery*, London 1990, s. 168-72.

73. W. J. Sollas: *Ancient Hunters and their Modern Representatives*, London 2. udg. 1915 (opr. 1911). Bogen fik efter oplagene at dømmes et stort publikum; den kom i tre reviderede udgaver: 1. udgave i 1911, 2. udgave i 1915 og 3. i 1924. Det har ikke være muligt at få fat i førsteudgaven, hvorfor alle sidetal henviser til 2. udgave.

74. Sollas 1915, kap 6 og 7; 194. I 3. udgave havde Sollas på grund af omfattende kritik ændret mening, og anså neanderthaleren som en selvstændig art, der ikke indgik i *Homo Sapiens'* stamtræ. Bowler 1989, s. 123n.

75. Sollas 1915, kap. 8 og 9.

re påpegninger af fællestræk og muligt slægtskab; på basis af fysisk antropologiske opmålinger af et kraniefund og faglitteraturens eskimoiske gennemsnit konkluderede han, at eskimoerne var identiske med den »Magdalenian race«, der havde befolket Europa under sidste istid.⁷⁶ Derved var arkæologiens tidsmæssige lagfølge og det fremherskende racehierarki med 'australieren', 'negeren' og 'eskimoerne' på de nederste pladser smeltet sammen til en evolutionær stige, hvor fortidige som nutidige racer kunne rangordnes.

Ved istidens ophør fordrev en indvandrende, overlegen race, der havde den ny og mere effektive landbrugsteknologi med, proto-eskimoerne fra Europa mod nord og øst, hvor de efter at have krydset Beringstrædet endte i det arktiske Nordamerika på kanten af den beboelige verden.⁷⁷ I Sollas' narrativ skete samfundsmæssig og teknologisk udvikling kun i kraft af racemigrationer, mens udvikling inden for den enkelte race blev anset for umulig.⁷⁸ Den udtrykkelige identifikation af eskimoerne med en forhistorisk kultur fratog dem i eurocentrisk stil enhver indre dynamik og mulighed for udvikling og gjorde dem historieløse, passive tilskuere til Europas udvikling. Eskimoerne blev med videnskabshistorikeren Peter Bowlers ord opfattet som en »fossilleret kultur«, et forstenet fortidslevn i den moderne verden.⁷⁹ For Sollas var moralen i historien klar: Retten til et område tilfaldt ikke dem, der »var der først«, men derimod dem, som – i kraft af højere intelligens og teknologi bedst kunne udnytte området. Overlegne evner og teknologi forpligtede ligefrem til udbredelse.⁸⁰

Sollas' narrativ om forhistorien står som en klar legitimering af samtidens kolonipolitik, der ofte blev forklaret som en pligt til at udbrede civilisationen og moderne teknologi som eksempelvis vestlig medicin.⁸¹ Det

76. Sollas 1915, kap. 11 og 12, s. 511-513. Flere fysiske antropologer og palæontologer problematiserede Sollas' standpunkt, hvilket bl. a. førte til en længere diskussion mellem Sollas og Arthur Keith i tidsskriftet *Man*. Uenigheden gik mere på den konkrete fortolkning af målingerne, end selve princippet om, at samtidige racer kunne tilhøre et fortidigt stadium. Arthur Keith: »[Review:] 'Ancient Hunters and their Modern Representatives' by W. J. Sollas«, *Man*, vol. 24, Oct. 1925, s. 154-158, s. 157f; Samme: »Was the Chancelade Man Akin to the Eskimo?«, *Man*, vol. 25, Dec., 1925, s. 186-189; W. J. Sollas: »The Chancelade Skull«, *Man*, vol. 25, Oct., 1925, s. 157-161.

77. Sollas 1915, s. 516f.

78. Sollas 1915, kap. 1. Hvor og hvordan de overlegne racer var nået op på et højere stadie, hører vi ikke noget om.

79. Bowler 1989, s. 39.

80. Sollas 1915, s. 520f.

81. Se David Arnold: *Colonizing the Body. State Medicine and Epidemic Disease in Nineteenth-Century India*, Berkeley 1993, kap. 1.

evolutionære, tidsdifferentierede racehierarki, her videnskabeligt bevist af Sollas, var også vigtigt for det koloniale projekt, som det blev indfanget i den britiske statsmand Lord Roseberys fyndord »What is Empire but the predominance of race?«⁸² Raceargumentet har ikke blot virket som overordnet politisk argument, men en fast overbevisning om racemæssig overlegenhed har utvivlsomt også stivet den lokale koloniembedsmands selvtilid og overlæbe af i mødet med den overvældende koloniale virkelighed.

Den barnlige inuit

Hvor ovenstående afsnit analyserede den internationale fysisk antropologiske diskurs om inuitterne med fokus på fællestræk, vil dette afsnits metodiske tilgang have præg af det mikrohistoriske. Den danske fysiske antropolog Søren Hansen havde nemlig en ganske anden og speciel tolkning af inuitternes anatomi. Da det ofte er undersøgelser af diskursens revner og indre modsætninger, der giver mest indblik i dens muligheder for at konstruere mening, er en grundig analyse af Søren Hansens særprægede skrifter om inuitternes fysiske antropologi på sin plads.

Søren Hansen (1857-1946) var lægeuddannet og havde studeret fysisk antropologi på *Ecole d'Anthropologie* i Paris under den berømte fysiske antropolog, Paul Topinard. Fra 1880'erne til sin pensionering var Søren Hansen den vigtigste autoritet indenfor fysisk antropologi i Danmark.⁸³ I *Meddelelser om Grønland* publicerede han artiklerne »Bidrag til Østgrønlandernes Anthropologi« i 1886, »Bidrag til Vestgrønlandernes Anthropologi« (1893) og »Bidrag til Eskimoernes Kraniologi« (1895).

Søren Hansen anså østgrønlanderne og vestgrønlanderne for en under-race, der var del af en større 'eskimoisk race'. Med udgangspunkt i præcise, anatomiske opmålinger af en stor del af den østgrønlandske befolkning og ca. 2.500 individer fra vestkysten kunne racen kategoriseres og vurderes. Han lagde megen vægt på eskimoernes legemlige dimensioner og proportioner, som han mente var barnlig. Ud fra de anatomiske forskelle på barnet, der relativt set har korte lemmer og et stort hoved, og det voksne menneske, der har lange lemmer og et relativt lille hoved, frem-

82. Lord Rosebery (Archibald Primrose) var udenrigsminister for Storbritannien 1892-94 og premierminister 1894-95. Citeret hos Kenan Malik: *The Meaning of Race: Race, History and Culture in Western Society*, Houndmills 1996, s. 115.

83. Duedahl 2003.

satte Hansen idéen om en barnlig mennesketype. Målingerne viste, at i forhold til legemshøjden havde østgrønlanderne meget korte ben, og både øst- og vestgrønlandere havde, på trods af kajakroningens påvirkning, korte arme.⁸⁴ Dette 'barnlige' træk fik ham til at kigge efter barnlige eller såkaldt juvenile træk andre steder – og han fandt dem.

I forlængelse af vurderingen af legemsproportionerne fandt Hansen, at grønlanderne også havde små hænder, og fødderne var, set i forhold til legemshøjden, de mindste den fysiske antropologi nogensinde havde optegnet.⁸⁵ Det barnlige trådte også frem i det ydre øjes form: Hansen fandt mange grønlandere med tendens til mongolid hudfold over øjet. Uanset at hudfolden var almindelig hos voksne asiater, var han, fordi hudfolden hos europæere var mere almindelig blandt børn end voksne, ikke i tvivl om trækets generelle gyldighed som juvenil.⁸⁶

Opfattelsen af grønlanderne som barnlige spillede sammen med – og var sandsynligvis påvirket af – det mere generelle syn på de vilde som lig børn. Den anden blev i imperialismens tidsalder ofte repræsenteret som et barn, som i Rudyard Kiplings digt *White Man's Burden*, hvor »the Savage« blev beskrevet som »Half devil, half child.«⁸⁷ I Grønlandsforskningen støttede eksempelvis en kulturanthropolog som T. N. Krabbe dette syn med beskrivelser af inuitterne som barnlige, irrationelle og naive.⁸⁸ Metaforens tidsmæssige afstand mellem den vestlige, rationelle 'voksne' og det indfødte, irrationelle 'barn' indeholdt samtidig idéen om en evolutionær udvikling af menneskets tænkemåde og moral, hvor den indfødte kun var nået til det barnlige og primitive stadie.

Konnotationerne af begrebsparret barn-voksen som beskyttelse, opdragelse og naturlig autoritet passede samtidig glimrende til legitimering af kolonialismen.⁸⁹ Grønlandshistorikeren Jens Chr. Manniche har påpeget, at begrebet »barnligt folk« og henvisninger netop til opdragelse og beskyttelse blev brugt som argumenter for kolonisering af Østgrønland i Folketingsdebatten i 1894.⁹⁰ Hansens fysisk antropologiske bedømmelse af grønlanderen som barnlig – i en periode, hvor videnskabsidealet var den positivistiske naturvidenskabs eksakte metode – er sandsynligvis ble-

84. Hansen 1886, s. 11-13 og 1893 s. 190-98.

85. Hansen 1886, s. 12 og 1893 s. 198-200.

86. Hansen 1893 s. 194, 224.

87. Rudyard Kipling 1899: »White Man's Burden«, *McClure's Magazine*, 12, February, 1899.

88. Høiris 1983b, s. 38.

89. Hanne Thomsen: »Ægte grønlandere og nye grønlandere – om forskellige opfattelser af grønlandskhed«, *Den jyske Historiker*, nr. 81, 1998, s. 21-55, s. 26.

90. Manniche 1998-99, s. 166.

vet opfattet som et troværdigt og vægtigt argument. Den fysiske antropologis udsagn kunne nemlig ikke, som de uvidenskabelige kulturantropologers, opfattes som en subjektiv værdidom, men fremstod som et sandt og ubestrideligt videnskabeligt faktum. Barnligheden var blevet målbar.

Rækken af menneskeracer

Søren Hansen nøjedes ikke med at udpege eskimoerne som barnlige, men opstillede en bredere forståelsesramme, nemlig idéen om en ubrudt 'række' af racer.⁹¹ Grønlændernes barnlighed, geografiske placering på det yderste af det nordamerikanske kontinent såvel som deres kranieform viste, at de indtog »en Særstilling som Endeledet i Rækken af Menneskeracer.«⁹² Tesen om eskimoerne, som det yderste led i rækken af menneskeracer, var tidligere blevet fremsat af den fysiske antropolog Hermann Welcker,⁹³ og af Hansens læremester Paul Topinard, der kædede yderpositionen sammen med evolutionen: »Peut-être représentent ils l'une des premières formations humaines.«⁹⁴

Hansens opstilling af menneskeracernes række tog udgangspunkt i barn-voksen dikotomien og var empirisk baseret på sessionsmålinger fra den amerikanske borgerkrig, der viste, at afroamerikanere havde længere arme end de øvrige rekrutter. Derfor fik 'negeren' pladsen i rækkens anden ende. Rigtigheden af dette spektrum af racer blev støttet af pigmenteringen og afrikanernes krusede hår, hvor europæernes bølgede hår fremstod som en mellemform mellem det krusede og eskimoernes helt glatte.⁹⁵ Han markerede tydeligt at rækken af racer ikke var neutral og sideordnede, men snarere skulle opfattes som en stige, hvor en ende vendte opad – der hvor de højt udviklede 'negre' stod – og den anden ende, eskimoernes ende, vendte ned mod aberne.⁹⁶ Hansen forsikrede ellers om, at »Svælget« mellem de laveste mennesker og højeste aber var så stort, at søgen efter en nulevende »missing link« var udsigtsløs. Alligevel bemærkede han flere gange anatomiske fællestræk mellem eskimoer og aber for der-

91. Se A. O. Lovejoy: *The Great Chain of Being: A Study of the History of an Idea*, Cambridge, Mass. 1936 for et studie af idéen om, at alle arter udgør en række eller kæde.

92. Søren Hansen: »Bidrag til Eskimoernes Kranologi«, *Meddelelser om Grønland*, bd. 17, 1895, s. 345-356, s. 353; Hansen 1886, s. 29.

93. Welcker 1866, s. 159.

94. Citeret hos Fürst & Hansen 1915, s. 43f.

95. Hansen 1893, s. 194f.

96. Hansen 1895, s. 353.

efter straks at afvise, at der med sikkerhed kunne udledes noget af det.⁹⁷ Men antydningen stod tilbage.

Når først hierarkiet var etableret kunne nogle tilsyneladende inkonsistenser i modellen forklares: Måleresultaterne fastslog, at grønlanderne havde de smalleste næser, der nogensinde var målt, mens negrene havde brede næser, ligesom børn. I Hansens øjne svækkede dette ikke tesen, men styrkede den derimod; negrenes bredere næser var et resultat af et langt bedre udviklet lugteapparat, hvilket naturligvis krævede mere plads end eskimoernes underlegne sanseorgan.⁹⁸ Et lignende problem stødte han på i analysen af eskimokraniernes tandsæt, da kun få havde visdomstænder. Manglende visdomstænder blev i den fysiske antropologi normalt anset for et højt udviklet træk, fordi det tydede på en kranie­mæssig udvikling af hjerne­kassen frem for underkæben. I modsætning til resten af undersøgelsen fandt han det i dette tilfælde ikke tilrådeligt »uden videre at blande Intelligensen ind i et rent anatomisk Spørgsmål.«⁹⁹

Rekapitulation – at kravle op ad sit stamtræ

Argumentationen om det laverestående barn og den højt udviklede voksne virkede på metaforplanet, men Hansen prøvede at give den videnskabelig legitimitet ved at støtte sig til rekapitulationstesen: »[...] der [er] al Grund til at antage, at [Rækken af racers] Udvikling i det hele og store er analog med Udviklingen af det enkelte Individ, saaledes at det laveste Led i Rækken svarer til et mere barnligt eller dog ungdommeligt Udviklingsstrin, og det øverste til det mest udviklede Stadium.«¹⁰⁰

Rekapitulation byggede på forestillingen om en direkte sammenhæng mellem ontogenese, det enkelte individs udvikling i et livsperspektiv, og fylogenese, hele artens udviklingshistorie. Tanken var, at hvert menneske gennem opvæksten så at sige kravlede op ad sit eget evolutionære stamtræ, og gennem fosterudviklingen antog forskellige former, der havde lighedstræk med stadig højere arters voksne former.¹⁰¹ Den evolutionære udvikling forårsagede en såkaldt »acceleration« i væksten, hvor tidligere udviklingsstadiers voksne karaktertræk blev tvunget længere og længere til-

97. Hansen 1893, s. 190, 233 og 1895, s. 353.

98. Hansen 1893, s. 227-233.

99. Hansen 1886, s. 26f.

100. Hansen 1893, s. 191.

101. Gould 1981, s. 113-16.

bage. Således kunne der påpeges lighed mellem menneskefosterets første stadier og 'tidlige' hvirveldyr som eksempelvis fisk, mens fosteret senere fik ligheder med 'lavere' pattedyr, og i de sidste uger før fødslen med menneskeaberne. Rekapitulationsteorien blev først fremsat af den tyske, Darwin-inspirerede naturhistoriker Ernst Haeckel, der brugte menneskets fosterudvikling til at rekonstruere dets evolutionære stamtræ.¹⁰²

Den amerikanske, fysiske antropolog Edwin D. Cope tilføjede i sine arbejder fra 1870'erne og 1880'erne rekapitulationen en racehierarkisk dimension, idet han hævdede, at de højstudviklede racer i barndommen gennemgik de laverestående racers voksenformer.¹⁰³ Rekapitulationstesens dannede dermed videnskabeligt fundament for, at den objektivt målte barnlighed hos den anden var ensbetydende med et lavere trin på den evolutionære stige, et trin som de højere racer allerede var avanceret fra.

Det er uklart, om Hansen blev inspireret af Cope, eller han uafhængigt drog den racemæssige konsekvens af Haeckels tankegang, men det er evident, at selvom de to antropometrikere analyserede deres materiale ud fra samme teori, kom de til vidt forskellige konklusioner. Copes udgangspunkt var det europæiske barn, og han fandt barnlige og dermed underlegne træk hos de ikke-hvide racer og dertil sydeuropæere, kvinder og de lavere samfundsklasser. I toppen af hierarkiet stod den nordeuropæiske, høje og blonde race.¹⁰⁴ Hansen tilskrev på sin side, som beskrevet ovenfor, den øverste plads til 'negeren', og den nederste til 'eskimoen.' På trods af uoverensstemmelsen om racernes rangfølge var de enige om, at kvinden hos alle racer stod på et væsentligt lavere udviklingstrin end manden.

Den kønnede barnlighed

Hansen fandt mange barnlige træk hos de kvindelige eskimoer, men det er tydeligt, at undersøgelsens resultater blev anset for almengyldige for forholdet mellem mand og kvinde. Øjets ydre form blev fremhævet som mere barnlig end hos de mandlige eskimoer, og de opfindsomme ansigtsmål »Index Fronto-facialis« (forholdet mellem pandens bredde og ansigtets længde) og »Index Fronto-zygomaticus« (forholdet mellem pandebredden og kindbuebredden) pegede også entydigt på en udpræget barn-

102. Stephen Jay Gould: *Ontogeny and Phylogeny*. Cambridge, Mass. 1977, s. 78-91.

103. Gould 1981, s. 115-16.

104. Gould 1981, s. 115.

lighed hos kvinden.¹⁰⁵ I vurderingen af hovedskallens form hedder det: »Kvinderne indtage ogsaa med Hensyn til dette Forhold et Standpunkt, der er nærmere ved Barnets, medens Mændene repræsenterer et højere Udviklingstrin [...].«¹⁰⁶ Sammenhængen mellem de enkelte kvindelige individers tilbageslåenhed og racens tilbageslåenhed blev bevist med en demografisk tabelopstilling over det numeriske forhold mellem kvinder og mænd i Danmark, Færøerne, Island og henholdsvis Vest- og Østgrønland. Det laveste andel af kvinder var i det civiliserede Danmark, mens Østgrønland havde den højeste.¹⁰⁷ Jo mere primitiv og tilbageslående en race var, jo større var overvægten af kvinder.

Nedvurdering af kvinder var udbredt i periodens forskning. Den fysiske antropolog E. W. Hawkes' evolutionære hierarki, der så noget anderledes ud end Hansens, havde ud over spektrummet mellem de højstudviklede og de mest primitive racer også en kønslig dimension. Hawkes fandt det bevist, at manden var mest ekstrem i udviklingen af racekarakteristiske træk, hvorimod kvinden var mindre differentieret og udviklet fra en urstamfaderlig 'missing link' mellem aber og mennesker.¹⁰⁸ I Hawkes øjne var den primitive kvinde dermed den mest primitive og fortidige af alle. Det naturvidenskabelige ikon Charles Darwin fremsatte i kapitlet »*The Difference in the Mental Powers of Man and Woman*« i kerneværket *Descent of Man* lignende synspunkter. Kvinden var omsorgsfuld, intuitiv, og god til at imitere. Værdifulde evner, men Darwin var ikke i tvivl om at »these faculties are characteristic of the lower races, and therefore of a past and lower state of civilisation.«¹⁰⁹ Kvinden var knyttet til det primitive og fortidige. Tidens videnskab, herunder den fysiske antropologi, var et mandligt domæne, der befæstedes ved, at videnskabsmændene forsikrede hinanden om kvindernes videnskabeligt beviste, naturgivne underlegenhed.

Det videnskabelige bevis kom dog af og til i fare hos Hansen. Eksempelvis havde de vestgrønlandske kvinder i modstrid med teorien om deres udprægede barnlighed i absolutte mål lige så store fødder som mændene. Dette kunne imidlertid forklares med en forskel i levevis, idet »Kvinderne gaa og staa langt mere end Mændene.«¹¹⁰ Ifølge Hansens data havde de

105. Hansen 1893, s. 225, 221.

106. Hansen 1893, s. 210.

107. Hansen 1886, s. 5.

108. Hawkes 1916, s. 206, 210.

109. Darwin 1913, s. 857f.

110. Hansen 1893, s. 199f.

vestgrønlandske kvinder også bredere underkæber end mændene, men det slog han hen som en tilfældighed, og i behandlingen af hårfarven hævdede han, at kvinder – grønlandske som generelt – havde mørkere hår end både mænd og børn, uden det fik ham til at overveje sin teori nærmere. At sådanne inkonsistenser og selvmodsigelser kunne overses, understreger i hvor høj grad konklusionerne om kvindens underlegenhed stemte overens med det forventede.

'Hvid, gul, sort' eller 'sort, hvid, gul'?

Næsten alle racehierarkier er etnocentriske. Det vil sige, at den øverste plads på rangstigen optages af den race den fysiske antropolog selv mener at tilhøre, og alle andre racer vurderes derudfra. På de nederste trin findes næsten altid 'negeren' og 'australnegeren.'¹¹¹ Helt anderledes forholder det sig med Hansens ovenfor fremlagte racehierarki; her er 'negeren' øverst, 'den hvide race', som han selv tilhørte, i midten og 'eskimoerne' nederst.

Læremesteren Paul Topinard havde, som Hansen refererede det, i sin opstilling af et racehierarki ordnet racerne efter den overordnede rangfølge 'hvid, gul, sort.'¹¹² Hansen mente at 'negerens' plads nederst i systemet skyldtes gammel sædvane, og at man måtte »komme bort fra alle saadanne forudfattede Meninger.«¹¹³ Selvom han prøvede at bagatellisere sin uoverensstemmelse med Topinard ved at påpege, at man blot skulle bytte om på 'hvid og 'gul',¹¹⁴ er det alligevel tydeligt, at Hansen stod meget isoleret i det fysisk antropologiske miljø med sin 'sort, hvid, gul' rangfølge. Den eneste støtte kom fra den danske grønlandsfarer Knud Poulsen, der i 1909 publicerede en engelsksproget artikel om østgrønlandernes antropologi, hvor han helt uselvstændigt og med direkte henvisning gentog Hansens rekapitulationstese.¹¹⁵ Mere betegnende for den generelle trend i tidens fysiske antropologi er det, at de sessionsmålinger Hansen brugte til at bevise 'negernes' overlegenhed, ifølge hvide, amerikanske, fysiske an-

111. Haller 1975; Lee D. Baker: *From Savage to Negro: Anthropology and the Construction of Race 1896-1954*, Berkeley 1998.

112. Hansen 1893, s. 233.

113. Hansen 1893, s. 233, 190f.

114. Hansen 1893, s. 233.

115. Knud Poulsen: »Contributions to the Anthropology and Nosology of the East-Greenlanders«, *Meddelelser om Grønland*, bd. 28, 1909, s. 131-150, s. 136f.

tropologers undersøgelser klart viste deres tilbageståenhed.¹¹⁶ I den positivistiske videnskabs kumulative ånd kunne Hansens måleresultater godt bruges i den fysisk antropologiske litteratur, men hans aparte racehierarki fandt ingen omtale.¹¹⁷

Inspiration til hierarkiet kan Hansen have fået fra det system den tyske anatom Johan Friedrich Blumenbach (1752-1840) opstillede i slutningen af 1700-tallet. Blumenbach, der i den fysisk antropologiske videnskabshistorie ofte fremhæves som disciplinens fader, opdelte menneskeheden i fem racer baseret på hår, pigmentering, kropsbygning og især kranieform.¹¹⁸ De fem racer, den mongolske, den amerikanske, den kaukasiske, den malaysiske og den afrikanske, udgjorde i nævnte orden en løbende række, der havde samme rækkefølge som Hansens.¹¹⁹ Racerne var opdelt efter æstetiske principper, og udgangspunktet var de smukke og harmoniske, hvide europæere, kaldet kaukasiere efter levestedet for den i Blumenbachs øjne smukkeste menneskerace.¹²⁰ Den mongolske og afrikanske race blev set som ekstreme og æstetisk uskønne, degenereret fra den perfekte kaukasiske form, mens de to øvrige racer udgjorde mellemformer.¹²¹ Blumenbachs system var dobbelttydigt, for selvom de andre racer var degenererede, understregede han alligevel menneskeracens åndelige lighed, og kaldte afrikanerne for »vore brødre«.¹²²

I det af Hansen forfattede opslag under »Antropologi« i *Salmonsens Konversationsleksikon* (1915-udgaven) beskrev han Blumenbachs system som »overmåde godt«, og videre hed det: »Hans karakteristik af de enkelte Racer er træffende.«¹²³ Blumenbachs æstetiske vurderinger genfindes hos Hansen i beskrivelsen af grønlandernes krop. Næseformen var »lige og velformet«, »krum« eller »med hængende Spids«, hænderne »velformede«, mens navlen var »stor og styg.«¹²⁴ Mest nedsættende blev kvindernes gang beskrevet: »vraltende, lidt foroverbøjet, stærkt hjulbenet, og

116. Haller 1975, s. 19-34.

117. Oetteking 1908; Hoessly 1916.

118. Harry L. Shapiro, 1959: »The History and Development of Physical Anthropology«, *American Anthropologist*, vol. 61 1959, s. 371-379, s. 372f; T. K. Penniman: *A Hundred Years of Anthropology*, London 2. udg. 1952 (opr. 1935), s. 55f.

119. Per Holck: *Den fysiske antropologi i Norge*, Oslo 1990, s. 19f.

120. Haller 1975, s. 5.

121. Gould 1981, s. 36-38

122. Stephen Jay Gould: »On Mental and Visual Geometry«, *Isis*, vol. 89, 1998, s. 502-506, s. 503f; Haller 1975, s. 5f.

123. Søren Hansen: »Antropologi«, *Salmonsens Konversationsleksikon*, bd. 1, København 2. udg. 1915.

124. Hansen 1893, s. 227; Hansen 1886, s. 12, 14.

Armene holdes med indadvendte Albuer stivt ud til Siden.«¹²⁵ Lighederne mellem Blumenbachs og Hansens systemer skal dog ikke overdrives. Hvor Blumenbach opererede med den midterste, hvide race som den fuldkomne og de øvrige racer som degenereret derfra, var Hansens system grundlæggende evolutionært, hvor rækkens ene ende, eskimoernes, er nederst eller ældst, og den anden ende, afrikanernes, øverst og mest udviklet.

Hansen kombinerede altså to i tidens videnskab anerkendte teorier, rekapitulationstesen med Blumenbachs gamle racerække og fik et nyt og særegent resultat: Et racehierarki med 'negeren' øverst, 'den hvide mand' i midten og 'eskimoen' allernederst. I lyset af ovenstående analyse ser det ikke ud til, at det entydigt kan forklares, hvorfor Hansen afveg så meget fra den øvrige fysiske antropologi og opstillede en ikke-etnocentrisk race-rangfølge, så det følgende kan kun blive mulige bud på en årsag.

Måske var det selve teorien og dens rene, indre logik, der havde en fascinerende kraft på den begejstrede, fysisk antropologiske videnskabsmand. Afstanden til vulgærracismens billede af 'negeren' kunne have styrket ham i troen på, at hans egen teori var udtryk for forudsætningsløs og objektiv videnskab. Rangordningen med 'negeren' øverst gør dog ikke Hansen til nogen stoisk helt, der gik imod den racistiske tidsånd, for hans racemæssige og tidslige nedvurdering var blot rettet mod andre, inuitterne og kvinderne.

En del af forklaringen skal måske søges i de koloniale forhold: For en videnskabsmand i Danmark, der som en af de få nationer i Europa ikke kastede sig ud i det afrikanske kolonieventyr i slutningen af 1800-tallet, kunne 'negerne' synes på så sikker afstand, at de kunne få den øverste plads uden konsekvenser. Danskerne mødte – privat som i embeds medfør – så godt som aldrig repræsentanter for den 'højtudviklede Negerrace.'¹²⁶ Anderledes forholdt det sig med grønlænderne, der som undersætter i en dansk koloni syntes en meget nærmere og mere truende anden, der var mere egnet til konstruktionen af 'os'. Til legitimering af 1800-tallets patriarkalske kolonipolitik var det vigtigt at få skabt tidlig afstand til grøn-

125. Hansen 1886, s. 12.

126. Danmark havde godt nok De vestindiske Øer, men de spillede i denne periode mentalt som økonomisk en meget lille rolle, og man forsøgte i flere omgange at sælge øerne, indtil det endelig lykkedes i 1917. En af salgsbetingelserne var betegnende nok for prioriteringen mellem Grønland og tropeøerne, at USA skulle anerkende Danmarks krav på Østgrønland. Claus Bjørn og Carsten Due-Nielsen: *Fra Helstat til Nationalstat: Dansk Udenrigspolitik Historie*, bd. 3. København 2003, s. 293-295, 344f, 432-34

lænderne i dobbelt forstand, tidsafstand som mellem barn og voksen, og tidsafstand som mellem den tidligste og mindst udviklede menneskeform og de øvrige racers nutid.

Da inuitterne blev nutidige

Efter i en årrække at have undersøgt danskernes, og her særligt de afvigende danskeres, fysiske antropologi vendte Hansen næsten tredive år efter sine første artikler om emnet tilbage til grønlændernes anatomi. Artiklen »Det eskimoiske Raceproblem« blev trykt i 1922, året efter tohundredårsjubilæet for Hans Egedes ankomst til Grønland, i det populære tidskrift *Norden*, men der var ikke tale om en bred og folkelig formidling af hans tidligere resultater – hans syn på ‘eskimoerne’ havde ændret sig fundamentalt.

Artiklen henvendte sig ikke som de tidligere til det fysisk antropologiske miljø, og derfor indeholdt den heller ikke de sædvanlige tabeller og gennemsnitsmål, men Hansen havde ikke ændret metode; han mente stadig, at legemsbygningen var nøglen til at forstå racernes indbyrdes forhold.¹²⁷ Imidlertid tolkede han data helt anderledes end tidligere, idet eskimoernes særtræk nu blev bagatelliseret som ubetydelige, sekundære træk. Derimod var lighederne med nordeuropæerne så store, at han konkluderede, at »Forskellen mellem Eskimoer og Nordeuropæere er i virkeligheden ikke større end fx mellem befolkningen i Skotland og Wales, eller i Nord- og Sydfrankrig«¹²⁸ Eskimoerne var altså blevet samtidige med europæerne. Fællestræk som det glatte og bølgede hår, bækkenknoglernes form og ikke mindst den store hjernemasse adskilte skarpt Europa, Asien og Amerikas racer fra Afrika og Australiens. De sidstnævnte racer stammede enten fra en anden abeart eller var blevet udskilt fra en fælles menneskelig stamform på et tidligt tidspunkt.¹²⁹ Hvor afrikanerne i Hansens tidlige arbejder havde indtaget den øverste plads i systemet, var de nu sammen med australierne blevet henvist til den nederste og rollen som ‘den anden’ i definitionen af ‘os.’ Hansen havde med andre ord overtaget den ‘vestlige normal’ i synet på afrikanere og australiere.

127. Søren Hansen: »Det eskimoiske Raceproblem«, *Nordisk tidskrift för vetenskap, konst och industri*, 1922, s. 132-144, s. 134f.

128. Hansen 1922, s. 141.

129. Hansen 1922, s. 141f, 144.

De politiske implikationer af den nye tolkning af raceforholdene blev understreget af Hansen: »Den for en umiddelbar betragtning store forskel mellem Grønlands indfødte befolkning og de Danske er ikke større, end at vi godt kan være bekendt at regne dem for landsmænd.« Han vurderede også, at grønlænderne var modne til et politisk selvstyre.¹³⁰ Artiklen blev udgivet samtidig med forarbejderne til og debatten om en ny styrelseslov for Grønland. Loven havde som overordnet mål at give grønlænderne mere indflydelse på egne forhold, og tilføre landet dansk civilisation og kultur herunder at sørge for, at alle børn lærte dansk i skolen.¹³¹ I »Det eskimoiske Raceproblem« leverede Hansen ved at understrege den race- og tidsmæssige enhed og ligeværdighed mellem danskere og grønlænderne en fysisk antropologisk legitimering af denne politik.

Det dramatiske skifte i opfattelse mellem artiklerne fra 1880'erne og 1890'erne og artiklen fra 1922 gør ikke Hansen og hans stilling i den fysiske antropologiske diskurs mindre gådefuld. En del af forklaringen på den ændrede holdning kan ligge i omsvinget i videnskabens opfattelse af forholdet mellem ontogenese og fylogenesese.

Rekapitulationstesens, der som vist ovenfor var den videnskabelige basis for Hansens tidlige konklusioner, var i begyndelsen af 1920'erne blevet forladt af næsten alle evolutions- og raceforskere, der nu vendte interessen mod den ny teori om *neoteni*, der nærmest var det modsatte standpunkt.¹³² Hvor voksne træk ifølge rekapitulationstesens var tegn på høj udvikling, lagde neoteni-teorien vægt på lighederne mellem de 'højere' arters voksne former og de 'lavere' arters barnlige former. Således blev ligheden mellem den nyfødte chimpanses kranieform samt ører og det voksne menneskes ditto fremhævet, og ifølge teorien var det fysiske set nærmest livslange menneskelige barnestadie årsagen til hjernens højere vægt og længere udviklingsperiode.¹³³

Der findes i »Det eskimoiske Raceproblem« ikke noget entydigt bevis for, at Hansen skulle have accepteret den nye teori om neoteni, men den positive vurdering af 'eskimoerne' – tidligere udpeget som barnlige – og negative holdning overfor de langlemmede og 'voksne' afrikanske folkeslag kunne tyde på det. Måske skyldes de manglende hentydninger til eskimoernes barnlige træk i 1922-artiklen, at Hansen følte, at budskabet om et folk parat til selvbestemmelse ville blive forplumret af begrebet

130. Hansen 1922, s. 143.

131. Axel Kjær Sørensen: *Grønlands historie i det 20. århundrede*, Århus 1983, s. 57-59.

132. Gould 1981, s. 119-21.

133. Gould 1977, s. 352-87.

‘barnlig’, der havde konnotationer til opdragelse etc., og i kulturanthropologisk sammenhæng stadig var negativt.

Selvom Hansen prøvede at iscenesætte sine konklusioner som forudsætningsløs videnskab, er relationen til de samtidige koloniale realiteter tydelig: Hans artikler leverede en fysisk antropologisk legitimering af den danske kolonipolitik. I de tidlige artikler blev grønlændernes barnlige stæde betonet i tråd med tidens patriarkalske koloniordning, mens artiklen fra 1922 derimod gav racemæssige argumenter for en ligeværdig stilling mellem danskere og grønlændere og Grønlands forbliven i Det danske Rigsfællesskab.

Sammenfatning

Undersøgelsens teoretiske udgangspunkt om skabelsen af afstand til ‘den anden’ ved hjælp af tid har vist sig meget frugtbar i analysen af den fysiske antropologiske diskurs om inuitterne.

Der var to vigtige forudsætninger for fortidiggørelsen af ‘den anden.’ For det første tanken om adskilte og væsensforskellige racer, der kunne identificeres ved måling. For det andet Darwins evolutionslære, der i samtidens læsning blev forstået som en tæt sammenhæng mellem *tid* på den ene side og ændringer, udvikling eller fremskridt på den anden. Denne opfattelse kunne gøre det meningsfyldt at opfatte nutidige mennesker som fortidige og dikterede samtidig fortidiggørelsens særdeles nedsættende betydning: evolutionær tilbagestående. Tiden blev med sine mange evolutionære medbetydninger, som det ses i den fysiske antropologi, en fremherskende måde at italesætte nedladende holdninger over for andre racer på.

Overordnet set kan der peges på to videnskabeligt artikulerede strategier til konstruktion af fortidighed: Den ene strategi var baseret på sammenligning med menneskeaber, arkæologiske fund samt andre primitive, og var i perioden den dominerende. Den anden strategi gik ud på ved hjælp af målinger at påvise barnlige træk, der blev taget som tegn på en lav og tidlig plads i racernes række, en argumentation, der for inuitternes vedkommende, kun blev fremført af danske Søren Hansen.

Fortidiggørelsen er ifølge Johannes Fabian afgørende for at omdanne ‘den anden’ til et koloniale objekt. Den rumlige forståelse af tiden giver plads til to legemer det samme sted, en fortidig, primitiv race og den nutidige, europæiske. Den tidsmæssige overlegenhed gav samtidig de vestlige koloniherrer en følelse af pligt til at udbrede civilisationen, frem-

skridtet og nutiden. En forpligtigelse der, i Søren Hansens tidlige repræsentationer af inuitterne, blev forstærket af den videnskabeligt beviste barnlighed og spillede godt sammen med den danske selvforståelse som godgørende, patriarkalske koloniherrer.

Summary

Jens Toftgaard Jensen: Measuring the Primitive. Physical Anthropology's Representation of the Inuit as Belonging to the Past, ca. 1880-1920.

During the period 1880-1920, the science of physical anthropology sought to divide the people of the world into distinct races by the statistical analysis of anatomical measurements. In the spirit of progress and evolution, the examination of the so-called 'primitive races' was conceived as a journey back in time, where these relics of the past could be studied in detail with the Vernier calliper gauge in hand. In the words of Johannes Fabian, the physical anthropologists created a distance to 'the other' by constructing a difference in time between the European's present and 'primitive' belonging to the past. The present study investigates the representations of the Inuit – the indigenous inhabitants of Greenland and Arctic North America – in the scientific discourse put forward in the journals and monographs of the physical anthropologists. Two different strategies for placing the Inuit in the past were employed; the first of these being widely accepted and applied in the international scientific community; the other was a rather peculiar theory propounded only by one Danish physical anthropologist.

In the international scientific discourse on the physical anthropology of the Inuit, emphasis was laid on certain anatomical features, which were considered 'primitive' because of their similarity to archaeological finds of fossilized human bones, to the anatomy of anthropoid apes or to other 'unquestionably' primitive races such as the Australian aboriginals or Africans. Further, cultural and material backwardness was also seen as a sign of a low evolutionary level. This line of thought culminated in a book, published in 1911 by W.J. Sollas, an Oxford palaeontologist. He saw the contemporary primitive races as emigrated remnants of races belonging to the prehistory of Europe. The Australian Aborigines, being the most primitive, were compared to Neanderthals, whilst the Inuit was equated with the 'Magdalenian Race' of the latest Ice Age.

Another strategy for a scientific location of the Inuit in the past was

advanced by Søren Hansen, a Danish physical anthropologist. He attached much importance to what he considered juvenile traits of the Inuit anatomy. The infantile characteristics of the race placed it in the evolutionary childhood or most ancient phase of human development. Based on the length of the limbs and supported by the texture of the hair and the pigmentation of the skin, Hansen arranged the human races on an evolutionary scale, where the Inuit was to be found at the bottom end of the chain of human races. Contrary to most racial hierarchies, which have the race of their inventors topping the list, in Hansen's hierarchy European man was in the middle. Curiously, he considered the 'Negro' – otherwise so despised by the physical anthropologists of the period – as the most highly developed human race.

»Koncentrationen gaar i vestlig Retning«

Herluf Zahles politiske indberetninger 1933-1940
– opfattelsen af Tysklands syn på Danmark
under en stormagtskrig og forholdet til
udenrigsminister P. Munch

Af Søren Helstrup

I debatten om den tyske besættelse af Danmark d. 9. april 1940 har gesandten i Berlin, Herluf Zahles advarsler fra d. 4. til 8. april spillet en væsentlig rolle. Hvad vidste regeringen og hvad kunne den have gjort? Imidlertid har man ikke trukket Herluf Zahles øvrige indberetningsvirksomhed ind i denne debat. Artiklen søger at råde bod på dette og påviser, hvorledes Zahle gennem flere år tegnede et billede af Danmarks sikkerhedspolitiske stilling, der fik afgørende betydning både for gesandtskabets formulering af advarslerne og for SR-regeringens tolkning af samme. I lyset heraf diskuteres Zahles forhold til udenrigsminister P. Munch (R), og hvorvidt indberetningerne overhovedet havde nogen betydning for beslutningsprocessen i København i april 1940.

Debatten om skyld og ansvar i forbindelse med den tyske besættelse af Danmark d. 9. april 1940 har trukket lange spor i både den videnskabelige og den offentlige debat om emnet. Allerede ved regeringsudvidelsen i timerne efter angrebet betingede Venstre og de Konservative sig, at ansvaret for kapitulationen og for de beslutninger, der førte frem til den, fremstod som den hidtidige regerings alene. Også i de militære kredse bredte behovet sig for at få placeret et ansvar, der kunne frikende værnernes indsats. I flåden gjorde man kort proces med viceadmiral Rechnitzer, der i maj blev tvunget til at træde tilbage efter mytterilignende tilstande i officerskorpset. En syndebuk var fundet. I hæren, hvor forbuddet mod at kæmpe havde virket stærkt ærekrænkende, vendte protesten sig mod regeringen og dens vidensniveau forud for begivenhederne. Inspireret af tilsvarende rygter i DNSAP, der nu stræbte aktivt efter at komme til magten, forfattedes pjecer som »9. april 1940«, hvori regeringen åbenlyst blev beskyldt for at have kendt til de tyske planer. Og generalerne Prior (chef for generalkommandoen) og Gørtz (generalstabschef) hævdede, at de ikke

var blevet underrettet om gesandten i Berlin, Herluf Zahles berømte indberetning d. 4. april, hvilket skulle have forhindret dem i at træffe de korrekte militære forholdsregler. Nu blev de faktisk underrettet, om end først d. 6. april, og i det hele taget havde deres budskab hovedsageligt karakter af ansvarsfralæggelse, hvilket regeringen da også var helt klar over. Derfor blev deres ønsker om at træde tilbage heller ikke imødekommet. Men der var kø ved håndvasken, og indberetningerne fra Berlin kom hurtigt til at spille en væsentlig rolle i debatten om beslutningstagernes viden og handlinger i apriildagene.

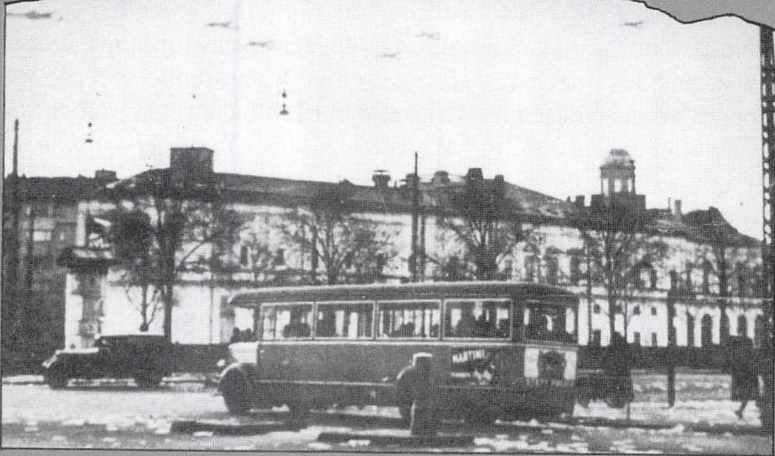
Diskussionen delte sig imidlertid i to spor. Det ene – forræderispetet – blev videreført af systemstormerne. I første omgang skulle det miskreditere regeringen og det parlamentariske system, men under retsopgøret efter besættelsen drejede det sig i form af den velkendte Rostockmyte (iflg. hvilken besættelsen af Danmark skulle være aftalt på et møde i Rostock marts 1940 mellem Himmler og Munch) i højere grad om at legitimere L.S., DNSAP og enkeltpersoners handlinger. Selv om det utallige gange er blevet afvist som det rene fantasteri, at tyskerne skulle have risikeret den tophemmelige operation »Weserübung« ved at informere den danske regering om planerne, har forestillingerne om dansk forræderi overlevet både den parlamentariske kommissions og seriøse historikers afvisning af tanken. Således fx Jon P. Galsters stædige fremturen i 1950'erne, den i 1967 anonymt udsendte, men i sidste øjeblik tilbagetrukne roman *Spil i mørke* og udgivelsen fra 1993 *Maskerne falder*. Og falder samtalen ved familiesammenkomster på emnet, kan man den dag i dag stadig støde på synspunktet.¹

Det andet spor drejer sig om informationsniveauet. Dette har i højere grad optaget forskningen, hvor tolkninger kan siges at dele sig i tre. Et synspunkt har været, at informationsniveauet ingen rolle spillede for den danske regering, der indrettede sin politik efter en overordnet opfattelse af forholdet til Tyskland og så at sige havde indstillet sig på ikke at gøre no-

1. Litteraturen herom er omfattende, og jeg skal blot fremhæve enkelte: Søren Helstrup: *Truslen mod Danmark*, Gylling 2000 s. 148ff og 171-176; Palle Roslyng-Jensen: *Værnenes politik – politikernes værn* Gyldendal 1980 s. 72-111; *Beretninger til Folketinget afgivet af de af tinget under 8. januar 1948 og 15. oktober 1950 nedsatte kommissioner i henhold til grundlovens § 45* Bind III s. 71-80; Claus Bryld og Anette Warring: *Besættelsestiden som kollektiv erindring* Roskilde Universitets Forlag 1999 s. 107-110; Jan Pieter Kardam (pseudonym): *Spil i mørke – en indsats som hemmelig dansk agent*, Chr. Erichsen 1967 (trukket tilbage før udg.), Ole Hans Jensen: *Maskerne falder* News-Pool International 1993.

KONFLIKT

En dansk agents eventyr kort før 9. april

Spændende roman om en påstået hemmelig aftale med Nazityskland

SPIL I MØRKE

Spil i Mørke – en indsats som hemmelig dansk agent. Romanen blev trukket tilbage to dage før sin udgivelse i 1967, da forlaget fik kolde fødder. I 1958 var Jon Galster blevet idømt 8 måneders fængsel for bagvaskelse efter i flere sammenhænge at have hævdet, at den tyske besættelse af Danmark var aftalt med den danske regering. Romanens tese er en variant over denne såkaldte Rostock-myte. Som roman er bogen en gennemført kliche af værste skuffe. Persongalleriet er forudsigeligt, og handlingen er skåret over krimi-læsten med lige dele spænding og vold, forræderi og kærlighed i et univers af traditionelle nationalromantiske værdier. Forfatternavnet var et pseudonym, og det vides ikke, hvem der stod bag. Galster var det næppe.

get.² Et andet synspunkt har været, at der faktisk var tilgået regeringen så mange korrekte informationer, at den burde have forudset en tysk besættelse af Danmark.³ Endelig har den opfattelse været forfægtet, at regeringens handlemåde også skal tolkes som en følge af mere eller mindre modstridende og misvisende informationer, den havde til rådighed.⁴ I denne tolkning åbnes der med andre ord for, at et andet begivenhedsforløb kunne være tænkeligt. Fælles for alle synspunkter har imidlertid været, at man nok har beskæftiget sig med Zahles indberetningsvirksomhed, men kun fra d. 4. til d. 8. april 1940 (med hovedvægten på d. 4. april). Et egentligt langstrakt informationsmønster har man ikke søgt at etablere.⁵

-
2. Fx Due-Nielsen: »Ene og svag« In: Hans Kirchhoff: *1940 Da Danmark blev besat*, Institut for Samtidshistorie ved Københavns Universitet København 1990, samme: »Socialdemokratiets udenrigspolitik 1924-1940«, In: »Arbejderbevægelsen og udenrigspolitikken 1924-1999«, Nr. 4 af: *Arbejderhistorie – tidsskrift for historie kultur og politik*, Viborg 1999, s. 7-21; Bo Lidegaard: *Overleveren 1914-1945, Dansk Udenrigspolitisk Historie 4*, Gyldendal 2003; Ole Karup Pedersen: *Udenrigsminister P. Munchs opfattelse af Danmarks stilling i international politik*, København 1970. Af samme grund beskæftiger de sig ikke synderligt med indberetningerne.
 3. Dette synspunkt ligger i forlængelse af hærledelsens og Kjølens synspunkter efter d. 9. april og bygger delvist herpå. Se bl.a. Vilh. la Cour: *Paa Vej mod Katastrofen* bd. III, Haase 1949 s. 209-300; Børge Outze: *Danmark under den anden verdenskrig*, København 1962 Bind 1 s. 170-278; Viggo Sjøqvist: *Besættelsen 1940. De danske forudsætninger for den 9. april* København 1978; Susan Seymour: *Anglo-Danish Relations and Germany 1933-1945*; Odense 1982 s. 145 og 164f; Sjøqvists argumenter er gennemgået og tilbagevist i Helstrup op. cit. bl.a. s. 65f og 122.
 4. Hans Kirchhoff i flere værker, bl.a. »Udenrigspolitik og rationalitet – kapitulationen den 9. april« In: *Vandkunsten* 1990 s. 16-41.; Helstrup op. cit.; Hans Branner: *Den 9. april – et politisk lærestykke?* København 1987.
 5. Litteraturen om sikkerhedspolitikken i perioden 1933-1940 er ligeledes mangfoldig. For en generel oversigt henvises bl.a. til Lidegaard op. cit.. Her skal blot omtales de vigtigste værker, der karakteriserer og debatterer Munchs syn på sagen: Helstrup op. cit.; Karup Pedersen op. cit.; Viggo Sjøqvist: *Peter Munch. Mennesket. Politikeren. Historikeren*, København 1976; samme: *Danmarks udenrigspolitik 1933-1940*, København 1966; Erik Rasmus-

Jeg vil imidlertid plædere for, at april-depecherne ikke bør tolkes alene, men skal ses i lyset af det generelle billede af Danmark, Tyskland og den storpolitiske udvikling, som beslutningstagerne (primært den radikale udenrigsminister P. Munch) modtog fra Berlin, der i mellemkrigstiden ubetinget var den vigtigste diplomatiske post i den danske udenrigstjeneste – og at dette billede kan have haft konsekvenser for beslutningerne i København i april 1940. I det følgende skal det derfor via en analyse af de politiske indberetninger fra 1933-1940 søges påvist, hvorledes Zahles oplysninger om og vurdering af Tysklands interesser i forhold til Danmark og overhovedet dets planer i forbindelse med stormagtsopgøret alle pegede i samme retning: at Tyskland ikke interesserede sig synderligt for de nordiske lande, men planlagde aktioner på vestfronten, og at dette billede havde betydning for regeringens opfattelse af 4. april-depechen. Artiklen tager udgangspunkt i en karakteristik af diplomatiets rolle i udenrigspolitikken med hovedvægt på forholdet mellem Herluf Zahle og P. Munch. Herefter følger en analyse af indberetningernes sikkerhedspolitiske grundstruktur. Afslutningsvis en diskussion af betydningen for beslutningsprocessen.⁶

Munch, Zahle og diplomatiet i dansk sikkerhedspolitik

På sin vis er diplomatiet et af historiefagets ældste genstandsområder, men alligevel er det på dansk grund et af de mere uopdyrkede felter. Viggo Sjøqvist disputerede ganske vist på en afhandling om den magtfulde direktør i udenrigsministeriet, Peter Vedel (1957 og 1962), og har derudover biograferet både Erik Scavenius og Nils Svenningsen. Synspunktet er dog især i de to sidstnævnte den politiserende og politiserede embeds-

sen: »P. Munch. Nogle bidrag til en foreløbig status«, In: *Nær og Fjern* s. 281-305, København 1980; Bo Lidegaard: »Systemet Munch – 50 år efter«, In: *Radikal Historie 1* tillæg til »Radikal Politik«, nr. 9, Skive 1998; Carsten Due-Nielsen: »Munch, P.« In: *Den Store Danske Encyklopædi*, bd. 13 s. 492, Haslev 1999; For en gennemgang af indberetningerne 4. – 8. april, se Hans Chr. Bjerg: *Ligaen. Den danske militære efterretningstjeneste 1940-1945*, bind 1, Viborg 1985 og Lidegaard op. cit. 2003.

6. Artiklen er en viderebearbejdning af en i min bog (Helstrup op. cit.) udkastet tese, som det af tidsmæssige grunde har knebet med at få gennemanalyseret. Arbejdet med at skrive biografien om Herluf Zahle til den kommende *Hvem var hvem under besættelsen* på Gads forlag har imidlertid aktualiseret og nødvendiggjort denne artikel. Jeg takker ph.d. Rasmus Mariager for gode råd og opmuntrende kommentarer undervejs og cand.mag. Jens Hadvig, der har bidraget til sproglige og strukturelle forbedringer.

mand i klassisk biografisk stil, hvorfor der ikke er egentlige principielle overvejelser om embedsværkets stilling. Sjøqvist fremkom i stedet i 1980 med en artikel, der afviste, at embedsværket generelt havde stor indflydelse i Danmark. Bo Lidegaards store disputats om Henrik Kauffmann fra 1996 var derfor ret beset den første større afhandling med egentlig fokus på danske embedsmænds indflydelse på udenrigspolitikken. Herudover har Lidegaard behandlet de øvrige gesandtskaber under 2. Verdenskrig i en mere oversigtspræget artikel i *Historisk Tidsskrift* (1997), og Hans Kirchhoff har i en artikel om Georg Duckwitz undersøgt en tysk diplomats indflydelse i Danmark under besættelsen (1999). Endelig bør fremhæves Steen Andersens undersøgelse fra 2003 af embedsværket under besættelsen. Emnet er her især den økonomiske tilpasning til den tyske nyordning af Europa, men konklusionerne er klare: embedsmændene var i kraft af deres ekspertise på det komplicerede handelspolitiske område særdeles indflydelsesrige og politiserende.⁷ Men ellers findes der kun spredte betragtninger over diplomatiet i dansk udenrigspolitik. Til gengæld har Erling Bjøl (1983) på baggrund dels af amerikanske undersøgelser, dels af konkrete analyser af moderne dansk udenrigspolitisk historie gjort sig en række principielle overvejelser, der sammen med den amerikanske perceptionsforsker, Robert Jervis' analyser fra 1976 af beslutningstageres informationstilegnelse er udgangspunkt for de følgende overvejelser.⁸ Det drejer sig om spørgsmålet om embedsmandens – her Zahles – muligheder og forudsætninger for at påvirke beslutningstagerens

-
7. Viggo Sjøqvist: *Peter Vedel – Udenrigsministeriets Direktør*, bd. 1 og 2 Århus 1957 og 1962; Viggo Sjøqvist: *Erik Scavenius. Danmarks udenrigsminister under to verdenskrige. Statsminister 1942-1945* Bd. 1: 1877-1920 og bd. 2: 1920-1962, København 1973; Viggo Sjøqvist: *Nils Svenningsen: embedsmanden og politikeren. En biografi*, København 1995; Viggo Sjøqvist: »Udenrigspolitik og parlamentarisme i Danmark«, In: *Nær og Fjern*, København, 1980; Bo Lidegaard: *I kongens navn*, København 1996; Bo Lidegaard: »Danmarks uafhængige udenrigstjeneste 1940-45«, In: *Historisk Tidsskrift*, bd. 97 hæfte 1 s. 41-79; Hans Kirchhoff: »Georg Ferdinand Duckwitz«, In: *Tyskere imod Hitler. Fem diplomater i København*, udgivet af den tyske ambassade i København, 1999; Steen Andersen: *Danmark i det tyske storrum*, Lindhardt og Ringhof 2003 s. 256ff – for en egentlig (men kortfattet) introduktion til litteraturen indtil 1995 henvises til Lidegaards fremstilling (1996) s. 32ff. Ingen af de her fremhævede værker ofrer synderlig plads på omtalen af gesandtskabet i Berlin trods det faktum, at der er generel enighed om at anse repræsentationen som den vigtigste i den danske udenrigstjeneste før 1945.
 8. Erling Bjøl: *Hvem bestemmer?*, København 1983 især kapitel V,X og XII; Robert Jervis: *Perception and misperception in International Politics*, Princeton 1976. Endv.: Morton Halperin: *Bureaucratic Politics and Foreign Policy*, 1974.

– her P. Munchs – situationsforståelse? Spørgsmålet er centralt for analysen af Zahles indberetninger.

For det første må det fastslås, at P. Munch var den afgørende skikkelse i dansk sikkerhedspolitik i 1930'erne. Han traf ofte alene selv meget væsentlige beslutninger og søgte først herefter politisk og departemental rygdækning.⁹ Men så meget vigtigere var blot karakteren af de informationer, Munch havde til rådighed. Indberetningerne fra Berlin var en vigtig del heraf.

Et nøglebegreb i forhold til rådgiverens mulighed for indflydelse er, som Bjøl har påpeget, *tillid*. Har man en politisk aktørs tillid, er der mulighed for indflydelse. Hvorledes kunne da en person som Zahle opnå denne tillid? Her kan der peges på en lang række faktorer, der i forskellige perioder og situationer kan have vekslende vægt: *Erfaring, evner, flid, personlig gennemslagskraft og formuleringsevner, tidligere bevist pålidelighed og loyalitet* og ikke mindst et grundlæggende fælles *anskuelsessæt*. Argumentet for sidstnævnte er, at beslutningstagere søger rådgivning og inspiration blandt folk, der formodes i det væsentlige at være enige i det basale syn på verden. Man lytter kort sagt sjældent til folk, hvis synspunkter man normalt vil anse for at være det rene vrøvl!¹⁰

Kammerherre Herluf Zahle var ved Hitlers magtovertagelse i 1933 en *erfaren* karrierediplomat. Han havde haft ledende poster i den danske udenrigstjeneste, siden han i 1909 blev kontorchef. Indtil 1918 var han primært i hjemmetjenesten, herefter gesandt i Stockholm til 1924, hvor han fik den vigtige gesandtpost i Berlin. Posten i Berlin beholdt han til sin død i 1941, men herudover var han formand for de danske delegationer til folkeforbundssamlingerne 1920-27, præsident for folkeforbundsforsamlingen og deltog som dansk repræsentant i forbindelse med voldgiftssagen i Haag angående Grønlandsstriden med Norge.¹¹ Zahle havde således en position i 1933 som en af de mest erfarne embedsmænd i P. Munchs stab. Den radikale udenrigsminister, der også selv havde deltaget i dansk udenrigs- og sikkerhedspolitik i mange år, tillagde uden tvivl en sådan baggrund betydning. Men dertil kommer, at Munch selv havde arbejdet ganske tæt sammen med Zahle. Som dansk delegeret ved Folkeforbundets

9. Bjøl: op. cit., bl.a. s. 338 og Helstrup, op. cit., bl.a. s. 10f og s. 57ff.

10. Jervis: op. cit.; Erik Rasmussen, op.cit. s. 291ff. Begrebet *anskuelsessæt* stammer fra Erik Rasmussen.

11. Viggo Sjøqvist: »Zahle, Herluf« In: Svend Cedergreen-Bech (red): *Dansk Biografisk Leksikon*, bd. 16 København 1984.

delegeretforsamling var Munch i 1920'erne årligt i Gèneve, og bedømt ud fra Munchs erindringer arbejdede de to ganske tæt sammen. Således bl.a. i 1924, hvor de i fællesskab udarbejdede taler, forslag og svarudkast i forbindelse med forhandlingerne om voldgiftstraktater og Tysklands optagelse i forbundet. Erindringerne indeholder ikke nogen egentlig bedømmelse af Zahle, men det generelle indtryk afspejler stor respekt for hans diplomatiske evner (fx at han »havde en overordentlig Evne til at vise taktfuld Maadehold«).¹²

Det er naturligvis svært at vurdere Herluf Zahles diplomatiske *evner* og *flid*. Men kammerherren var en relativt hyppig meddeler, der ofte over mange sider detaljeret berettede om møder med højtstående politikere og embedsmænd i det nazistiske regime, og han var ovenpå en vis forvirring i 1933-34 (se nedenfor) i stand til at sikre sig rimelige kontaktflader igen.¹³ I senere litteratur er Zahle bl.a. blevet fremhævet for sine evner udi selskabslivet, men det må ikke glemmes, at optræden på de bonede gulve var en væsentlig del af diplomatlivet.¹⁴ Ikke mindst i forhold til det nye styre og de nye magthaveres trang til selvhævdelse kunne elegance og evnen til forstillelse skabe kontakter og dermed informationer. Man kan drage en sammenligning med den amerikanske ambassadør i Berlin fra 1933-37, William E. Dodd, der tog så stor afstand fra det nazistiske styre, at han ikke deltog i sammenkomster, ikke skabte sig kontakter hverken i diplomatkorpsset eller hos det nye styre og på alle måder endte som en marginaliseret og derfor værdiløs udsending, hvorfor han også reelt blev fyret.¹⁵

Om Zahle besad tilstrækkelig *viden* til at opnå Munchs lydhørhed er et

12. P. Munch: *Erindringer 1924-1933. Afrustningsforhandlinger og verdenskrise*, København 1964, s. 70-74, 82 og 246. *Erindringer 1933-1939. Paa vej mod krigen*, København 1966.

13. Alene fra perioden 1933-34 rapporterer Zahle om møder med den preussiske ministerpræsident Göring, udenrigsminister von Neurath, den franske ambassadør François-Poncet, »chefideologen« Rosenberg, ministerialdirektør Köpke og mere overfladisk propagandaminister Goebbels samt Röhm og Hitler – jf. politiske depecher fra Berlin, bl.a. no. XXXIX, XLII, LVIII, LXIII fra 1933 og V, XXXIV, XXXVII, XLVIII, XLI fra 1934. Hertil kommer en del avisudklip, papirer om lovgivning, taler etc. og detaljerede og ofte præcise redegørelser for organisatoriske og politiske strukturer og den politiske og økonomiske udvikling. Se fx no. XL og LXII fra 1933 og no. XI og XXX fra 1934. Alt i alt tegner indberetningerne et billede af en velorienteret, analytisk klar og derfor for regeringen betydningsfuld dansk gesandt i Berlin.

14. Bjøl, op. cit. s. 93 og Sjøqvist, op. cit. 1984.

15. Franklin L. Ford: »Three observers in Berlin: Rumbold, Dodd, and François-Poncet«; In: Gordon A. Craig og Felix Gilbert (red): *The Diplomats 1919-1939*, Princeton, 1953 s. 437-476.

andet spørgsmål. En af pointerne i denne artikel vil være, at han netop ikke var på højde med udviklingen efter krigsudbruddet i 1939. Men her er det afgørende, hvorledes udenrigsministeren så herpå. At Munch ofte henviste til Zahles mening som ekspert er ikke i sig selv tilstrækkeligt. Dertil fungerede henvisningen primært som ekstra argument for Munchs egne synspunkter. Men Munch reagerede som regel hurtigt på Zahles indberetninger og forespørgsler og overlod vigtige forhandlinger til denne (fx i forbindelse med ikke-angrebspagten i 1939) og spurgte med jævne mellemrum til Zahles mening.¹⁶ Selv tvivlede Zahle omkring 1933-34 gevaldigt på sin viden. Han beklagede sig da jævnlige over sine arbejdsforhold under det nye nazistiske regime, hvor hans gamle kontakter forsvandt, og de nye magthavere handlede vilkårligt og irrationelt. Der var nu tale om et diktatur, hvor man ikke kunne stole på pressen, diplomat-korpset i Berlin havde sjældent heller noget håndfast at fortælle, og når de havde, kunne det lige så vel skyldes trangen til at gøre sig bedre og mere oplyst end kollegerne, indberettede han med ikke ringe kildekritisk sans.¹⁷ Men det var vilkår, der fra 1933 var generelle for hele Europa, hvor usikkerheden om Hitler og nazisterne var stor, og P. Munch har næppe ment at have mere vidende informanter til rådighed.

P. Munch var imidlertid også en selvbevidst herre, der i store træk havde dannet sig sine klare meninger om Danmarks udenrigspolitiske muligheder (sandsynligvis primært før og under 1. Verdenskrig). Det er velkendt, at han hellere docerede sine synspunkter end egentlig diskuterede endside var åben for andre holdninger i de centrale spørgsmål: Danmarks kurs overfor Tyskland, spørgsmålet om forsvarrets indretning, neutraliteten etc.¹⁸ Denne manglende vilje (evne?) til at lytte til sine modstandere var en afgørende faktor. Betydningen i forhold til rådgiverne kan illustreres ved forskellen mellem søværnets og hærens indflydelse. Hvor Rechner, der delte regeringens syn på neutralitetspolitikken (men ikke på forsvarspolitikken!), tidligt blev inddraget i beslutningsprocessen fra 4. til 8. april, blev ikke mindst Prior, der arbejdede aktivt for en ganske anderle-

16. Munch erklærede sig eksempelvis helt enig med Zahle, da man allerede i 1934 diskuterede en mulig dansk-tysk ikke-angrebspagt og refererede igen Zahle direkte, da diskussionen atter kom op i 1939. Sjøqvist, op. cit. (1966) s. 84, Helstrup op.cit., fx s. 71-81 og Munch, op. cit. 1966 s. 56 og 286.

17. RA, politiske depecher fra Berlin, bl.a no. XXXV og LXXIII fra 16. maj og 29. november 1933 og XVI og XLV fra 10. marts og 23. juli 1934.

18. Jf. litteraturen omtalt i note 5.

Herluf Zahle, her til venstre i samtale med sin franske kollega Francois-Poncet og Goebbels (th.), var gesandt i Berlin fra 1924-41. Det fremhæves ofte, at Zahle skulle have lagt for stor vægt på fine manerer og korrekt optræden. Men det var en del af jobbet og kunne skabe kontakter. I naziregimets første år var Zahle i stand til at levere præcise og nøjterne analyser og vurderinger, der for så vidt stadig står sig. Men efter krigsudbruddet var han så fokuseret på et kommende tysk vestfrontsangreb, at det gennemsyrede hele hans indberetningsvirksomhed og derved på afgørende vis påvirkede det trusselsbillede, den danske regering havde i tiden op til 9. april 1940. (Foto: Scanpix). (Kopien er hentet fra Bo Lidegaard: »Overleveren«, Dansk udenrigspolitik historie, bind 4, Gyldendal 2003, s. 313).

des neutralitetspolitik, helt koblet af processen.¹⁹ På den baggrund er det afgørende at undersøge i hvilket omfang Herluf Zahle delte P. Munchs *anskuelsessæt*? Til belysning heraf vil jeg henlede opmærksomheden på et par af Zahles indberetninger fra de første år efter Hitlers magtovertagelse, hvoraf det fremgår, hvorledes Zahle både principielt og i konkrete sager lå tæt op ad Munchs syn. Først det principielle: I juli 1934 skrev

19. Sammenlign fx med den åbenlyse mangel på indflydelse de militære chefer i generalkommandoen fik trods deres hyppige og detaljerede redegørelser, jf. Michael H. Clemmensen: *Jyllands landforsvar fra 1901 til 1940*, København 1982; Ole Isgaard Olsen: *Planlægningen af det sjællandske landforsvar 1922-1940*, København 1986 og Helstrup op. cit.

Zahle til Munch: »Det vil selvfølgelig vedblive at være min Opgave at staa paa en saa god Fod som muligt med den til enhver Tid værende Regering uden Hensyn til den menneskelige Sympati eller Antipati, jeg maatte have for samme. Den Taktik, jeg her maa anvende og har anvendt, har som eneste Formaal at beholde den Stilling, der muliggør mig at gribe ind til Fordel for Danske og danske Interesser under vekslende og yderst komplicerede Forhold. Hr Ministeren vil utvivlsom være enig med mig i, at dette er den eneste Linje, en fremmed Repræsentant her har at følge.« Og et par år senere udtrykte Zahle ønsket om en realpolitisk kurs med udgangspunkt i Slesvigsproblematikken. Danmark havde, skrev han, ingen muligheder for støtte fra nogen sider: »Vi har altsaa kun os selv at stole paa med hensyn til om muligt at undgaa større eller mindre Indgreb i den bestaaende Grænse og, hvis det er uundgåeligt, at lide et saa ringe Tab som muligt«. ²⁰ Citaterne lyder som et fuldstændigt ekko af Munchs generelle syn på en dansk regerings udenrigspolitiske kurs overfor Tyskland: Altid sikre venskabelige forhold uden hensyntagen til personlige og/eller politiske sym- og antipatier med det formål at sikre danske borgere og danske interesser og begrænse eventuelle skader mest muligt.

Nu kan vi ikke umiddelbart vide om Zahle reelt mente dette, men det er for så vidt også underordnet. Han kan umuligt have været uvidende om Munchs syn herpå, hvorfor indberetningen må tolkes som en tilslutning til den Munch'ske kurs. Men også i praksis advokerede Zahle for synspunkter tæt på Munchs, hvilket tyder på, at han mente, hvad han skrev. Med den nazistiske magtovertagelse i 1933 frygtede mange danskere, inkl. regeringen, at det skulle komme til tyske krav om grænseændringer ikke mindst, hvis nazi-grupperinger skulle få held til at destabilisere grænseregionen. Samtidig begyndte især den socialdemokratiske presse at kritisere det nazistiske regime og dets forfølgelse bl.a. af de tyske socialdemokrater. I begge tilfælde reagerede Zahle ganske skarpt. Han tilsluttede sig i november 1933 den danske regerings »forøgede Aarvaagenhed« overfor forholdene ved grænsen. Men samtidig advokerede han for, at man tilstræbte så vidt muligt at undgå en polemik, der blot kunne tjene til at rejse spørgsmålet på højere niveau. I den henseende anbefalede han ikke mindst en skarpere kontrol med pressen, der burde afstå fra angreb på Tyskland og tyskere. Han tog afsæt i situationen i Grænselandet, men efterhånden drejede hans indberetninger sig om det generelle forhold mellem Danmark og Tyskland og pressens rolle heri. Allerede d. 19. maj

20. RA, Um, politiske depecher fra Berlin, no. XLV fra 23. juli 1934 og no. LX fra 19. december 1936, orig. understregning.

1933 beklagede han, at »jeg ikke mener at kunne undlade i dette Tilfælde at henlede Hr. Ministerens Opmærksomhed paa, at den Ytringsfrihed, som jeg selv i allerhøjeste Grad er Tilhænger af, under alvorlige Forhold, naar det gælder et Naboland i en kritisk Situation, maa indskrænkes og uden Skade for den danske Offentlighed ogsaa kan indskrænkes« og d. 26. august konstaterede han atter, at »vi staar saavel politisk som økonomisk paa en anden maade overfor Tyskland, end maaske noget andet Land, og maa maaske derfor ogsaa anlægge andre Synspunkter end andetsteds«. Zahle pressede på for en eller anden form for presse censur, og selv om regeringen afviste dette med henvisning til pressefriheden, blev pressestyring et af Munchs hyppigst anvendte midler i forsøget på at opretholde dansk neutralitet overfor Tyskland.²¹ I det hele taget kan vi på baggrund af ovenstående gå ud fra, at Zahle kraftigt talte for og støttede den *lie-low*-politik, der kendetegnede Munchs sikkerhedspolitik.

Alt i alt er der al mulig grund til at tro, at Munch havde tillid til Zahle og derfor ville tillægge hans indberetninger stor betydning, ikke mindst i en situation, hvor det netop kunne være ganske svært at sikre sig andre troværdige oplysninger.²²

Zahle producerede årligt ca. 65-70 af de såkaldte politiske indberetninger, der med kurér kunne sikres fortrolig aflevering i København. De omhand-

21. RA, Um: Politiske depecher fra Berlin, no. LXXIII fra 29. november 1933, no. XXXVII fra 19. maj 1933 og no. LX fra 26. august 1933 – orig. understregninger. Endvidere no. LI fra d. 7. juli 1933, no. XXXIII fra 29. juni 1934, no. IV fra 13. januar 1937, no. XIV og XV fra d. 21. og 24. marts 1939. At anbefale en eller anden form for tæmning af presseytringerne blev således et tilbagevendende tema i indberetningerne op i gennem 1930'erne. RA; Um: 110. D. 11 og 110. D.15 – er journaler ang. møderne med pressen. Endv. Helstrup op.cit. især s. 58f, 72, 94f, 111f og 146f og Rasmus Kreth: *Pilestrade under pres*, Århus 1998 især s. 37-41.

22. Jf. også den danske efterretningstjenestes ringe kapacitet – og regeringens uvilje mod en sådan. Bjerg, op. cit. 58-67. Som modsætning til Zahles position i forhold til Munch kan man pege på gesandten i Norge og senere USA, Henrik Kauffmann. I mellemkrigstiden havde den senere så kendte Kauffmann ret beset ingen indflydelse på centrale forhold i udenrigspolitikken. Han havde nok erhvervet sig en vis erfaring bl.a. ved gesandtskabet i Berlin under 1. verdenskrig, men efter Landmandsbankskandalen, hvor han som så mange i udenrigsministeriet fik ridser i lakken, røg han til Kina i 1924 – en post, der næppe talte stort i Udenrigsministeriet, der fokuserede på Europa. Men afgørende for den manglende indflydelse var uden tvivl, at han ikke delte Munchs syn på Danmarks udenrigspolitiske kurs. Da han i 1939 blev gesandt i Washington, var det ikke en betydelig forfremmelse. Dertil var USA endnu for fjern i den danske regerings optik. Snarere var der tale om personlige hensyn og en almindelig udenrigsministeriel rokade, der ikke ændrede afgørende på de afgørende poster. Lidegaard: op. cit. 1996 del I, kap. 4.

lede dels konkrete spørgsmål af stort og småt, dels mere generelle betragtninger om tysk indenrigs- og udenrigspolitik og dansk-tyske forhold. For at undgå en alt for slavisk gennemgang kan det imidlertid have sin fordel at dele analysen af hans syn på Danmarks sikkerhedspolitiske stilling i forhold til Tyskland op i en række underpunkter: Østersøen, Norden, Vestfronten og april 1940. For hver enkelt vil jeg skitsere det billede af Tysklands politik, der måtte tegne sig for modtagerne – P. Munch primært.

Østersøen – og Danmark som »partner«

Beliggenheden ved indsejlingen til Østersøen havde siden Tysklands fremkomst som stormagt i slutningen af 1800-tallet været Danmarks største geostrategiske sikkerhedsproblem, accentueret under 1. Verdenskrig og konkretiseret ved mineudlægningen d. 5. august 1914 på tysk foranledning. Det var derfor logisk for beslutningstagere og rådgivere at tage udgangspunkt i udviklingen omkring Østersøen. Det gjorde Zahle da også – primært i et par principielle indberetninger. Jeg skal her kort skitsere hans grundsyn på denne udvikling.

Essensen for Zahle var Englands og Tysklands syn på de strategiske muligheder i Østersøen. Derfor kunne man forvente, at den tysk-engelske flådetraktat fra 1935 (hvor England i praksis opgav Østersøen, der herefter blev betragtet som tysk interessesfære) ville spille en særlig rolle for Zahle. Dette var overraskende nok ikke tilfældet i 1935, og først i løbet af 1936 inddrog han traktaten i sine overvejelser. Disse drejede sig i december 1936 om det primære problem i det dansk-tyske forhold: Sønderjylland, men der blev altså også plads til følgende om den nye strategiske situation: Danmark kunne ikke forvente engelsk hjælp, skrev han, nu hvor »de danske Gennemfartsfarvande i høj Grad har tabt deres politiske og strategiske Betydning for den britiske Regering. England er ikke længere en Østersømagt som før, den britisk-tyske Flaadeoverenskomst af 1935 beviser fuldt ud dette.«²³ Dette var kernen i Zahles budskab. England var ikke længere interesseret i Østersøen, hvilket for så vidt måtte være til Danmarks fordel, hvis det betød, at området ikke blev krigsskueplads. Det afhang dog af de tyske planer. Herom udarbejdede Zahle i oktober 1938 et udførligt memorandum, der skal refereres i det følgende:²⁴

23. RA, Um: Politiske depecher fra Berlin, no. LX fra d. 19. december 1936.

24. RA, Um: Politiske depecher fra Berlin, no. LVI fra d. 4. oktober 1938.

I den tyske marine opererede man i årene før krigsudbruddet med forskellige strategier af mere eller mindre offensiv art. Den mest diskuterede og offensive var den tankegang, man normalt tillægger den tidligere admiral Wolfgang Wegener, der i tyverne argumenterede for nødvendigheden af en stærk tysk flåde, der langt ude i Atlanten kunne bekæmpe en engelsk blokade og selv forsøge at hindre forsyninger i at nå de britiske øer. Grundideerne, der hovedsageligt byggede på en kritik af den tyske flådes defensive strategi under 1. Verdenskrig, offentliggjordes i 1929 og spillede en væsentlig rolle også i udlandets vurdering af de tyske planer.²⁵ Det var disse tanker, Zahle med reference til et memorandum fra en »nærstaaende Missionschef« og dennes afgående marineattaché tog op til diskussion. Efter en gennemgang af hovedtrækkene i den mulige strategi var Zahles vurdering ganske entydig: »[F]orudsætningerne for en Søkrigsførelse efter saadanne Linjer findes imidlertid for nuværende ikke«. I stedet mente han, at den tyske marine ville koncentrere sig om at forsvare den tyske nordsø- og østersøkyst og neutralisere Sovjetunionens forsøg på at øge sin indflydelse i Østersøregionen. Og her ville Østersøen og forholdet til USSR (se nedenfor) blive prioriteret: »Efter erfaringerne fra Verdenskrigen tør man paa den anden Side vove at paastaa, at den tyske Flaade paa Grund af sit ringe Fartøjsmateriel kommer til at faa en temmelig begrænset Operationsfrihed paa Nordsøfronten« Derfor måtte det samlede billede til København være, at foreløbig kunne man pga. den tyske marines beskedne størrelse og kampkraft ikke forvente tysk-engelske konflikter i Danmarks maritime nærhed. Det kunne dog forventes, at Tyskland ville rejse krav om fri passage via Store Bælt og i en konfliktsituation ville sikre sig kontrol med hele trafikken til og fra Østersøen. Men Zahle følte sig overbevist af en samtale med storadmiral Raeder, der forsikrede, at de tyske forsvarsforanstaltninger ikke ville krænke den danske neutralitet med den tydelige undtagelse »at vestmagterne allerede har truffet tydelige Forberedelser til selv at krænke denne Neutralitet«. I så fald ville der være en ny situation, men selv her mente Zahle, at mulighederne for et tysk forsvar af Store Bælt uden at involvere dansk landterritorium ville være gode. Da Berlin i april 1939 tilbød de nordiske lande en ikke-angrebstraktat, fremførte Zahle, at henvendelsen var et tegn på, at

25. Jf. bl.a. den danske marinechef, viceadmiral Hjalmar Rechnitzer, hvis trusselsperception var bygget helt op om Wegeners strategi. Hans Chr. Bjerg: »»Das gibt's nur einmal...« Synspunkter på den danske flådeledelses strategiopfattelse 1938-40« In: *Festskrift til Johan Hvidtfeldt*, s. 23-38, Tønder 1978; Helstrup op. cit.; Carl-Axel Gemzell: *Raeder, Hitler und Skandinavien*, Lund 1965.

Tyskland ikke ville bruge dansk territorium til flyve- og flådebaser og ikke ville besætte de danske Storebæltskyster.²⁶ M.a.o. en gentagelse af de her skitserede synspunkter.

I månederne efter den krigstruende Sudeterkonflikts foreløbigt fredelige løsning i München i september 1938 aftvang den danske opposition regeringen oprettelse af et 21-mands udvalg til diskussion af den danske udenrigs- og forsvarspolitiske stilling. På disse møder gav P. Munch nogle (meget lange) redegørelser for sine synspunkter. Disse var ganske i overensstemmelse med hovedlinjerne i Zahles indberetning.²⁷ Det var de naturligvis, fordi gesandens budskab svarede til udenrigsministerens grundsyn og derfor kunne anvendes argumentatorisk, men der er også grund til at tro, at Munch af samme årsag netop læste indberetningerne grundigt.

Snarere end en tysk-engelsk konflikt omkring Østersøen bed Zahle mærke i det scenarium, der omhandlede risikoen for en tysk konflikt med Sovjetunionen: »Naar den tyske Marineledelse manøvrerer med Planer om en Angrebs- eller Forsvarskrig i Østersøen, kan dette kun tænkes i Forbindelse med en Angrebs- eller Forsvarskrig til Lands imellem Tyskland og Rusland«. Dette kunne til gengæld få farlige konsekvenser for de nordiske lande: Bliver »Østersøen ... eventuel tysk-russisk maritim Krigsskueplads, [er det] en Situation, som er farlig for Finlands, ja selv for Sveriges Neutralitet, men det bliver ikke den engelske Flaade, som vil hjælpe eller gribe ind, hvis Danzigproblemet skulde komme først paa Dagsordenen«. I forbindelse med Norden var det især Gotland og Ålandsøerne, der kunne give anledning til ballade.²⁸ Tankevækkende er det imidlertid også at konstatere, at Zahle også opererede med muligheden af et sovjetrussisk angreb, hvor Sverige og Finland måtte frygte »russiske Flyverfremstød i den botniske Bugt til eventuel Hindring af Malmeksporten til Tyskland«. ²⁹ I en krig mellem Tyskland og USSR ville Østersøen under alle omstændigheder kunne blive inddraget, iflg. Zahle.

Derfor måtte han naturligvis også vurdere Stalin-Ribbentroppagten i august 1939 i et positivt lys: Situationen var nu at betragte som endnu mere gunstig. Han gentog sine vurderinger af den manglende tyske evne til en offensiv mod Nordsøen og Atlanterhavet og fastholdt, at Tyskland

26. RA, Um: Politiske depecher fra Berlin, no. XXXIV fra d. 28. april 1939.

27. RA, Um, ad 5. D.74.1: 21-mandsudvalget: referater 15.11.1938-12.5.1939.

28. RA, Um: Politiske depecher fra Berlin, no. VI fra d. 2. februar 1937 og no. LX fra d. 19. december 1936.

29. RA, Um: Fortroligt bilag til politiske depecher fra Berlin, no. XXVIII fra d. 20. maj 1938.

ville holde sig til at beskytte sine kyster imod engelske angreb. Og som følge af pagten kunne man nu forvente, at »Østersøen ikke tilnærmelsesvis i samme Grad kommer i Betragtning som Krigsskueplads«. Zahle konkluderede derfor, at for »et eksklusivt nordisk Synspunkt« havde »Situationen for saa vidt ... forandret sig i gunstig Retning«. Så selv om Zahle i de samme dage ikke lagde skjul på sin bekymring for verdensfreden, mente han, at situationen for Danmark og Norden i forhold til Østersøen var ganske god!³⁰

Danmark og de nordiske lande

Udviklingen omkring Østersøen hang naturligvis tæt sammen med stormagternes syn på Norden og de nordiske landes neutralitet. Imidlertid var det sjældent, at Zahle beskæftigede sig detaljeret med dette emne. Oftest kom spørgsmålet kun indirekte til udtryk, fx i den positive omtale af de mindre, neutrale lande, som Zahle kunne henvise til. Hertil hørte naturligvis de nordiske (foruden især Holland og Schweiz), som bl.a. Hitler generelt udtrykte stor agtelse for pga. den omlægning af neutralitetspolitikken, der efter 1935 efterhånden havde løsrevet landene fra folkeforbundslinjen i retning af den klassiske neutralitetspolitik. Den slags tyske tilkendegivelser fremhævede Zahle gerne som betydningsfulde,³¹ og trods deres lidt troværdige karakter per se har de bl.a. som følge af gesandten positive omtale heraf nok kunnet bekræfte det billede, der generelt var fremherskende i udenrigsministeriet og regeringen: At Tyskland var interesseret i et neutralt Norden og kun ville angribe de nordiske lande, hvis England var på vej til at gøre det samme.³²

Zahle talte derfor også varmt for indgåelsen af ikke-angrebspagten i foråret 1939. Det tyske tilbud til bl.a. de nordiske lande kunne således iflg. Zahle tolkes som et »Indicium, at de mulige Planer, som man i de seneste Maaneder paa visse Hold, særlig i Danmark og Sverige, har forudsat hos den tyske Regering, ikke findes. Tyskland har altsaa ikke til Hen-

30. RA, Um: Politiske depecher fra Berlin, no. LVII fra d. 24. august 1939.

31. RA, Um: Politiske depecher fra Berlin, no. VIII, XV og LXX fra d. 31. januar, 24. marts og 6. oktober 1939.

32. Fx kort før krigsudbruddet, hvor Tyskland via såvel Zahle som den tyske gesandt i København, Cecil v. Renthe-Fink, meddelte, at man ville respektere dansk neutralitet, hvis Danmark kunne opretholde neutraliteten og forhindre allierede krænkelser heraf. Helstrup, op. cit. s. 89.

sigt at skabe Flyvebasis i Nordjylland eller befæste Storebæltskysterne, ej heller at besætte Skaane.«³³ Bemærk den kategoriske tone i sidste del af citatet. Nok var det et argument til støtte for hans ønske om at få regeringen til at acceptere det tyske tilbud hurtigst muligt, men det blev samtidig et led i regeringens samlede informationer om Tysklands hensigter. Forløbet omkring pagten bekræftede i det hele taget, hvad Zahle havde gjort opmærksom på et halvt år før: »Udsigterne for de mindre Stater er ikke lyse. Foreløbig gaar dog Interessen ikke i vor Kompasretning.«³⁴

I en periode efter det tyske angreb på Polen og især den russiske indmarch i det østlige Polen skiftede Zahle godt nok delvist mening. I hvert fald var indberetningen fra d. 23. september yderst mistrøstig: »der er fuldgod grund til den sorteste Pessimisme ogsaa for de neutrale Staters Vedkommende. De Krigsførende vil utvivlsomt mene, at neutralitet betyder mindst velvillig Neutralitet, og i Tyskland er man allerede nu ikke fremmed for den Betragtning, at de nordiske Stater bør strække sig meget langt, hvis man ikke vil risikere, at der her vil blive talt et mindre elskværdigt Sprog end de Sirenetoner, der nu lyder.«³⁵ Karakteristisk nok var det dog ikke så meget Tyskland som Sovjetunionen, der vakte bekymring i det danske Berlingesandskab. På et tidspunkt, hvor han ellers så småt begyndte sin intense indberetningsvirksomhed ang. vestfronten (se nedenfor), fandt aristokraten og kammerherren Zahle det på lige fod med mange andre i vesten urovækkende at se, hvorledes det bolsjevikiske Sovjetrusland rykkede vestover: Bekymringen gjaldt især de nordiske lande: »Man maa sige, at Sovjetrusland uden større Ofre har udvidet sit Territorium og sin Magtsfære paa en meget betydelig Maade, der ganske ændrer Forholdene i den østlige Del af Østersøen« – en analyse, som førte til følgende kontante prognose: »Russerne faar frie Hænder i Østersøen«. Derfor, skrev Zahle, kunne man afskrive Finland som liggende under russisk magtsfære, og ville Sverige og Norge søge at hjælpe finnerne i en evt. kommende konflikt ville det også gå dem ilde.³⁶ I stedet burde de nordi-

33. RA, Um: Politiske depecher fra Berlin, no. XXXV fra d. 1. maj 1939.

34. RA, Um: Politiske depecher fra Berlin, no. LIX, d. 21. oktober 1938.

35. RA, Um: Politiske depecher fra Berlin, no. LXVI fra d. 23. september 1939.

36. RA, Um: Politiske depecher fra Berlin, no. LXXI fra d. 9.-12. oktober 1939 og no. LXXII fra d. 13. oktober 1939. Da de nordiske stats- og udenrigsministre mødtes i Stockholm i midten af oktober, udtalte Munch sin bekymring for Finland og Sveriges og Norges stilling i tilfælde af, at de ville forsøge at hjælpe, på en måde og med et ordvalg, der lå så tæt op ad Zahles, at det er utænkeligt, at han ikke blot havde læst indberetningerne, men også annammet budskabet. RA, Um 5. F. 86: De nordiske Statscheferes Møde i Stockholm 1939. 18.-19. okt. 1939 (Kongemøde).

ske lande netop søge at udvise den strengeste neutralitet for at balancere mellem stormagterne.

Denne bekymring taget i betragtning er det yderst bemærkelsesværdigt at notere sig, hvorledes Norden i vinterens løb fades ud af indberetningerne på trods af, at netop Finland, Norge og Sverige for alvor kom i begivenhedernes centrum.

D. 30. november 1939 angreb Sovjetunionen Finland og indledte dermed det begivenhedsforløb, der rettede de krigsførendes søgelys imod nord og førte til det tyske angreb på Norge (og derved Danmark) d. 9. april 1940. Men Zahle rettede sit søgelys i anden retning (se nedenfor) og skænkede efterfølgende ikke Norden megen opmærksomhed, bortset fra en bemærkelsesværdig kritik af svenskernes tydelige sympati for finnerne!³⁷ Selv ikke da engelske skibe i februar angreb det tyske fangetransportskib »Altmark« langt inde på norsk territorium reagerede Zahle syndeligt. Ganske vist havde han i januar meddelt sin bekymring for følgende scenarium: »Hvis England paatænker paa norsk Søterritorium at angribe de tyske Malmskibe – eventuelt under norsk eller tysk Konvoj – forekommer der mig her at være et Fareelement, som maaske er det i Øjeblikket stærkeste«. Det kan efter så profetiske ord kun undre, at han om »Altmark«-affæren blot kortfattet meddelte den tyske presses positive omtale af Danmark. Herefter ofrede han ikke Norden opmærksomhed før han i marts kunne glæde sig over freden i Finland, hvilket Zahle vurderede ville betyde, at en udvidelse af krigen i Norden var undgået.³⁸

Hovedindtrykket ved læsningen af Zahles noget spredte betragtninger om Nordens stilling overfor Tyskland og stormagterne er, at det var et område, der ikke havde særlig interesse fra tysk side, så længe de andre stormagter holdt sig væk. Kompasset pegede som citeret i anden retning. Kun under Vinterkrigen – eller rettere forspillet hertil – var de nordiske lande direkte truet, hvilket dog karakteristisk nok var fra russisk side.

En del af Norden var og er naturligvis Sønderjylland. Den manglende tyske anerkendelse af grænseændringen fra 1920 var egentlig Danmarks største sikkerhedspolitiske problem i mellemkrigstiden. Men spørgsmålet opfattedes bilateralt i både København og Berlin, og det er betegnende, at emnet forsvinder fra både Zahles indberetninger og trusselsperspektiver-

37. RA, Um: Politiske depecher fra Berlin, no. LXXXIII og LXXXIV fra d. 9. og 13. december 1939.

38. RA, Um: Politiske depecher fra Berlin, no. II, XIII og XVIII fra d. 17. januar, 20. februar og 13. marts 1940.

ne i det danske udenrigsministerium efter september 1939. Det havde derfor ikke betydning i forbindelse med april 1940, hvorfor det ikke skal behandles nærmere her.³⁹

Vestfronten

Derimod er der grund til at opholde sig ved Zahles opfattelse af Tysklands intentioner i forhold til vestfronten (dvs. et angreb til lands mod Holland, Belgien og Frankrig med det formål at sætte sidstnævnte ud af spillet og sikre sig gode positioner forud for et endeligt opgør med England). Det var nemlig i forhold til dette spørgsmål, Zahle lagde hovedparten af sin indberetningsvirksomhed.

Det begyndte allerede i februar 1937, hvor Zahle i en længere indberetning gav et overslag over de forskellige tyske militære enheders størrelse og opbygning og om hæren mente, at »Koncentrationen gaar i vestlig Retning«. ⁴⁰ Det gjorde i hvert fald Zahles koncentration i vinteren 1939-40. Hvor Finland, »Altmark« og andre ellers højaktuelle emner kun fik begrænset plads i hans depecher, var der god plads til allehånde rygter om tyske planer af den ene eller anden art i forhold til et angreb på vestfronten. Straks i september 1939 drejede indberetningerne sig om allierede angreb på Tyskland, men da intet skete, indledte Zahle sine overvejelser om de tyske planer: I begyndelsen af oktober var han »af den Formening, at et kraftigt Fremstød vil blive gjort. Jeg tror mindre paa et Forsøg paa et Gennembrud paa Vestfronten end paa et raid af tyske Flyvevæsen«, hvorimod det kort efter hed, at en »Afgørelse kan næppe hidføres hverken af Sø- eller Luftstridskræfter. Kun Arméerne kan hidføre denne. Et Gennembrud paa Vestfronten maa for at have Udsigt til et resultat af Betydning selvfølgelig finde Sted over en temmelig bred Front« men »Opmar-

39. Se bl.a. Helstrup, op. cit. for en analyse heraf. Det kan dog konstateres, at Zahles synspunkt omkring 1933-34 og igen i årene umiddelbart før krigsudbruddet var ganske alarmistisk: Han mente ikke, at faren lå i grænseregionen som sådan, slet ikke efter de danske foranstaltninger i forbindelse med Påskeblæsten. Men risikoen var, at tilfældige hændelser i området skulle henlede den tyske regerings opmærksomhed på problemet. Herved kunne man frygte, at Berlin for at score billige indenrigs- eller udenrigspolitiske points ville rette en henvendelse til den danske regering med henblik på en grænseregulering. Se fx no. LX fra 19. december 1936, no. XIII fra d. 9. februar 1938, no. XVIII fra d. 22. februar 1938, no. XXIII fra d. 16. marts 1938.

40. RA, Um: Politiske depecher fra Berlin, no. VI fra d. 2. februar 1937.

chen mod Vest er endnu ikke fuldført«. ⁴¹ I krigens første måneder fik Zahle således etableret en fast ramme for de kommende begivenheder. Krigens ville foregå på vestfronten – spørgsmålet var blot hvornår, om der ville blive tale om større eller mindre fremstød, om det var fly- eller hærheder, der skulle være hovedkræfterne etc.

I november fortsatte han nogle gange ganske konkret, andre gange temmeligt vagt: »Paa Vestfronten har der ikke fundet Begivenheder Sted af nogen større Rækkevidde. Om hvorvidt den Passivitet betyder, at Tanken om offensiv til Lands, i Luften eller paa Søen foreløbig er blevet indstillet, er det ikke muligt at vinde nogen Klarhed.« Denne klarhed havde Zahle tilsyneladende vundet 14 dage senere: »Rigskanslerens Beslutning om Foretagelsen af en stor Offensiv paa Vestfronten forelaa antagelig Torsdag i forrige Uge« – med det klare formål: »Nordsøkysten som nærmere Basis mod England«. Selvom det ikke blev til noget, specificerede Zahle yderligere ugen efter: »At der var givet Ordre til en Indmarching gennem Holland den 11 ds., maa anses for sikkert, men den blev tilbagekaldt«. ⁴² Hermed havde han yderligere præciseret og fastlagt det mønster, der skulle præge hovedparten af vinterens indberetninger fra Berlin: Aflyste og udsatte planer en masse, der alle havde det til fælles, at de involverede Holland/Belgien som base for angreb på først og fremmest England.

Ganske vist advarede Zahle dagen efter det russiske overfald på Finland profetisk mod at stole for meget på rygterne: »Hvis der skulde ske noget alvorligt, vil det antageligt komme som et Lyn og ikke i Forvejen versere som Rygter sigtende paa bestemte Dage eller bestemte Begivenheder«. Men selv var han åbenbart immun over for advarslen, så han fortsatte med at viderebringe rygter d. 9. og 20. december, selv om han begge gange tog en slags forbehold. ⁴³

I januar og februar 1940 tiltog rygterne i den hektiske tyske hovedstad, og spekulationerne hobede sig op i depecherne: »Den Plan, som almindelig vinder Tiltro, er et tilsigtet gigantisk Flyverangreb paa England i Marts Maaned« – en vurdering, der en uge senere var afløst af muligheden af, at en »tysk Offensiv paa Vestfronten« kunne finde sted d. 8/2.

41. RA, Um: Politiske depecher fra Berlin, no. LXII fra d. 4. september, no. LXIII fra d. 8. september, no. LXII fra d. 9-12. oktober og no. LXXIII fra d. 21. oktober 1939.

42. RA, Um: Politiske depecher fra Berlin, no. LXXVI fra d. 4. november, no. LXXIX fra d. 18. november og no. LXXX fra d. 23. november 1939.

43. RA, Um: Politiske depecher fra Berlin, no. LXXXI fra d. 1. december, no. LXXXIII fra d. 9. december og no. LXXXVI fra d. 20. december 1939.

Godt nok spåede Hitler i sin årlige tale i slutningen af januar »ikke noget bestemt Angreb endsiges Tidspunktet for et saadant, men [han] udtalte sig saaledes, at man i Løbet af Marts-April maa vente en stærk tysk offensiv, om ikke paa Vestfronten, saa i hvert Fald til Søs og i Luften«, så Zahle fortsatte troligt sine overvejelser. D. 7. februar: »Rygterne om en eventuel Gennemmarch gennem hollandsk eller belgisk Territorium holder sig stadig ... Stadig ventes den førnævnte Offensiv at skulle finde Sted i Løbet af 6 Uger«. Dette blev præciseret ugen efter: »Rygterne om en Offensiv af Flyvevaabnet – i Slutningen af den kommende Marts Maaned – holder sig ... dette Angreb formenes finde Sted fra den hollandsk-belgiske Nordsø- og Kanalkyst, og forudsætter altsaa først et Angreb paa disse Lande«. ⁴⁴ Trods udviklingen i Norden og den påbegyndte planlægning af »Weserübung«, afveg mønsteret ikke meget i det billede, den danske regering modtog fra Berlin.

Zahle var godt klar over, at de gentagne rygter kunne forekomme usikre, men understregede deres troværdighed d. 30. januar: »Syv Gange har, efter til en vis Grad begrundede Rygter, et angreb paa Holland og (eller) Belgien været planlagt«. Ligeledes fremhævede han 9. marts, at der var tale om aflyste planer og ikke løs snak: »Rygterne om Storoffensiven har atter taget Fart. Den Dato, der nu angives er den 15^e Marts. Om denne historiske Dato fastholdes, eller om Angrebet for 8^e Gang afblæses, vil tiden vise. Offensiven skulde vel finde Sted med en hidtil uset Anvendelse af Flyvevaabnet, men først efter Fremstød mod den hollandske Nordsøkyst«. Dette var dog få dage senere netop d. 15. marts blevet til, at »Rygterne om den store Offensiv – direkte mod Maginotlinjen – holder sig. Samtidig skulde et Masseluftangreb paa England finde Sted. Tidspunktet menes at være mellem 20.-31. d.M., hvis ikke den nye Kuldebølge ændrer Planerne«. Mht. tidspunktet trak Zahle dog i land i et tilføjlet P.S., der understreger, hvor hurtigt rygterne gik, og hvor svært Zahle havde ved selv at forholde sig til sine kilder og oplysningernes grad af troværdighed. ⁴⁵

Problemet for tyskerne såvel som for Zahle var den hårde vinter, der jævnlige betød ændrede og udskudte planer. Det var i det mindste således han opfattede det. Så tidligt som i oktober 1939 måtte Zahle tage klimaet med i sine betragtninger: »Hvis der virkelig er Planer oppe om et Hoved-

44. RA, Um: Politiske depecher fra Berlin, no. IV fra 19. januar, no. VI fra 27. januar, no. VIII fra 31. januar, no. X fra 7. februar og no. XI fra 14. februar 1940.

45. RA, Um: Politiske depecher fra Berlin, no. VII fra 30. januar, no. XVII fra 9. marts og no. XIX fra 15. marts 1940.

angreb ved Vestfronten fra tysk Side i Løbet af indeværende Aar, kan et saadant af Hensyn til de klimatiske Forhold vel ikke opsættes ret længe«, og midt i den hårde vinter var det også en naturlig forklaring på de mange udsættelser: »Rygterne om en kraftig Offensiv holder sig, dog siges den nu udsat til April. Dette skyldes vel for en Del den haarde Vinter«, og i citatet ovenfor fra d. 15. marts medregnede Zahle ligeledes Kong Vinter.⁴⁶ Der er imidlertid grund til at tro, at netop klimaet var en medvirkende årsag til, at Zahle blev ved at fæste lid til de mange forskellige rygter. Hver gang de viste sig ikke at holde stik, kunne det jo forklares med vintervejret i Europa, hvorfor Zahle kunne blive ved at vente den tyske offensiv imod vest.

Det ventede tyske fremstød ville, som det er fremgået, kunne få vidt forskellige forløb, men et par fællestræk går dog igen i hovedparten af indberetningerne. Angrebet ville være massivt, det ville involvere flere stridskræfter og formålet ville bl.a. være at opnå positioner ved Atlanterhavs- og kanalkysten for den tyske marine og sikre flybaser til brug for Luftwaffe i kampen mod England. Og det ville ikke skåne de neutrale lande Holland og Belgien, der både skulle fungere som transit for tyske tropper og som baser for fly og skibe. Endelig kan man fremhæve endnu en slags fællestræk – alle disse planer var ikke blevet til noget. De havde vist sig enten at være rygter, eller de var blevet udsat eller aflyst af forskellige årsager – hovedsageligt pga. den usædvanligt hårde vinter.

April 1940

Kort efter den tyske besættelse af Danmark d. 9. april 1940 udarbejdede det danske gesandtskab i Berlin et memorandum indeholdende et referat af de anstrengelser, man havde gjort sig for at advare den danske regering. Det kortfattede skrift var forfattet af marineattachéen, Frits H. Kjølshen og attesteret af legationsråd Vincens Steensen-Leth og legationssekretær Frode Schøn. Heri hed det bl.a. om d. 4. april 1940, at Kjølshen havde modtaget en »Meddelelse, hvis Paalidelighed ikke kunde betvivles, fra to

46. RA, Um: Politiske depecher fra Berlin, no. LXXV fra 28. oktober 1939 og no. XIII fra 20. februar 1940.

47. Memoet (der blot er dateret april 1940) findes i en mappe i Udenrigsministeriets Arkiv (Um) i Rigsarkivet (RA). Journalen har ikke noget nummer, men hedder: Indberetninger fra gesandtskabet i Berlin, april 1940, læg IV, 2, pk. 20.

forskellige Sider om, at der forestod en Aggression mod Danmark og Syd-Norge, hvilken skulde finde Sted i næste Uge, samt at Operationerne skulde kombineres med et Indbrud i Holland.⁴⁷ Citatet er interessant, fordi det ikke er i overensstemmelse med den berømte advarsel fra Zahle samme dag. Denne havde følgende ordlyd, hvor man især skal lægge mærke til de forventelige begivenheders rækkefølge: »1) Der forestaar en »Aggression« mod Danmark, som skal finde Sted i næste Uge. 2) samtidig eller muligvis lidt senere forberedes et Indbrud i Holland, muligvis ogsaa Belgien. 3) det er sandsynligt, at Operationerne dernæst fortsættes mod Syd-Norge.« Som man kan se, er der tale om en mindre, men ikke uvæsentlig forskel. Beskeden til Danmark fra Zahle kadede et kommende angreb på landet sammen med Holland og Belgien før angrebet på Norge, som endda var behæftet med forbeholdet »sandsynligvis«. Den ekspliciterede endvidere formålet: »at skaffe Støttepunkter for Undervandsbaade og Luftbaser på Jyllands Vestkyst«. Samtidig tilføjedes oplysninger fra det norske gesandtskab angående »et snarligt Angreb paa Holland for at skaffe Basis for Angreb paa den franske Nordfront.«⁴⁸ I Kjølens referat opgives der intet formål, mens Danmark og Syd-Norge var sat i umiddelbar sammenhæng og forbeholdet ang. Norge var forsvundet.

Hvorfor nu denne tilsyneladende petitesseagtige forskel? Der er reelt to muligheder. Den første er, at Zahle skulle have ændret Kjølens oplysninger! Det er dog næppe sandsynligt, ikke mindst fordi indberetningen blev konciperet af Kjølens selv!⁴⁹ Derimod er det nok mere tilforladeligt at mene, at Kjølens har ordnet sin redegørelse efter de faktiske hændelser, ifølge hvilke Danmark og (Syd-)Norge jo havde vist sig at høre tæt sammen. Da kampen om fortolkningen af og ansvaret for begivenhederne d. 9. april 1940 som nævnt var gået i gang, er Kjølens version ikke uforståelig. Ændringen skulle være med til entydigt at placere et ansvar i København og i al fald ikke i gesandtskabet i Berlin. Men den er samtidig med til at sandsynliggøre, at Kjølens erkendte, at 4-april indberetningen ikke var så præcis, som han ønskede at fremstille det efter d. 9. april.

Betragter vi nu indberetningen af 4. april i lyset af den ovenfor gennemførte analyse af Zahles samlede indberetningsvirksomhed, kan vi dertil konkludere, at den ikke bare var en enkeltstående oplysning, men at den faldt ind i et samlet mønster af oplysninger og synspunkter fra det

48. RA, Um, politiske depecher fra Berlin, no. XXII d. 4. april 1940.

49. la Cour op. cit. s. 228.

danske Berlin-gesandtskab. Man kan lidt firkantet hævde, at operation »Weserübung« var blevet blandet godt op med forestillingerne om, at det næste tyske træk ville koncentrere sig om vestfronten.⁵⁰ Det var dette scenarium, beslutningstagerne skulle forholde sig til – og som Zahle selv kommenterede de næste dage.

I rapporter fra 5. og 6. april skulle Zahle balancere mellem på den ene side ikke at svække sin advarsel og på den anden side udtrykke, at han selv havde svært ved at tro den. Dette lykkedes ved hjælp af en masse forbehold for oplysningernes troværdighed, overvejelser ang. Danmarks strategiske beliggenhed i forhold til England og Norge (herunder atter Wegener-planen) og betragtninger over mulige tyske formål ved en bevidst lækage. Det hele afsluttet med kraftige udsagn om, det kunne være et spørgsmål om dage eller timer. Det efterlader unægtelig indtrykket af en helgarderende gesandt!

Essensen i indberetningerne er, udover forvirring, at der primært kunne være tale om forberedelse til aktion, *hvis* England skulle forsøge at sætte sig fast i Sverige eller Norge eller på anden måde udføre en nordfrontsaktion (altså lig det generelle billede af Tysklands interesse i forhold til Norden som skitseret ovenfor). Men disse planer kunne dog være stillet i bero igen, for »vi har, som Hr. Ministeren vil vide, i de forløbne Krigsmaander set en Række tyske Planer mod Vest lagt og foreløbig ikke udførte«. Skulle rygterne have noget på sig, mente Zahle dog, at dansk territorium ville være lidet egnet i sig selv og kun som »Støttepunkter for Flyvere og Undervandsbaade, aktivt som nærmere Udfaldsbasis, passivt som Havne og Ankerpladser for maritime Stridskræfter«. Formålet var altså i første omgang Norge, men forbindelsen til angrebet imod vest/England var ikke opgivet. Tværtimod spøjte vestfronten stadig så sent som d. 6. april: »Jeg har ogsaa hørt sige, at den tyske Generalstab ikke særlig gerne ser en Udvidelse af Fronterne under Hensyn til den ønskelige Koncentration paa Vestfronten.« Selv d. 8. april, hvor Zahle og gesandtskabet i Berlin syntes helt klar over, at nu var det oppe over, hed det fremdeles, at »de nordlige Vestkyster kan frembyde direkte Udfaldspunkter mod den britiske Øst-

50. Oplysningerne om operationen stammede fra oberst Hans Oster fra Abwehr. Han fortalte om dem til sin ven, den hollandske major Sas, der videregav informationerne bl.a. til Kjølsen. At denne hollandske »omvej« kan have drejet advarslen, ændrer ikke på det trusselsbillede, den danske regering skulle forholde sig til. Tværtimod er det jo her klarlagt, hvorledes Zahle i høj grad var disponeret for at reagere på og tolke krigsudviklingen i vestlig retning.

kyst. Den norske Vestkyst synes dog hertil at egne sig i højere Grad end Jyllandskysten med dens Mangel paa Havne og Læ.«⁵¹

Perception og handling

Når vi betragter regeringens trusselsvurderinger og forholdsregler i perioden fra d. 4.- 8. april bør man for god ordens skyld indlede med informationsbilledet.⁵² Zahle var hovedleverandør af oplysninger om Tysklands planer og overvejelser. Derfor var det naturligt for Munch og Stauning at tage 4.-aprildepechen særdeles alvorligt.⁵³ Vi kan således formode, at de læste den grundigt. Derfor har de givetvis vurderet situationen i lyset af de iflg. Zahle mange tidligere aflyste angrebsplaner, taget stilling til dansk (vestjysk) territoriums anvendelighed i forbindelse med det forventede tyske vestfrontsangreb og de efterfølgende dage reflekteret over Zahles forbehold. Dette bør sammenholdes med, at regeringen var indstillet på for enhver pris at undgå konflikt med Tyskland og nærrede stor uvilje mod foranstaltninger, der kunne opskræmme befolkningen og føre til en situation, hvor man følte sig tvunget til at forsøge et egentligt militært forsvar. Resultatet heraf er klart: man tog Zahles indberetninger alvorligt, ikke mindst fordi han igennem mange år havde afsløret strategiske og udenrigspolitiske synspunkter, der lå tæt op ad Munchs. Men man kunne som følge af både gesandtens og egen generelle opfattelse ikke tro, at Danmark kunne bruges i vestfrontsaktionen, eller at der var tale om den Wegener'ske strategi, der nu kom til udførelse. Og var der andet undervejs, talte meget for, at Danmark først for alvor kunne vente problemer, hvis vi stillede os på bagbenene. Det var dette perceptionsmønster, der betingede regeringens handlinger (og mangel på samme) fra d. 4.-8. april 1940.

51. RA, Um: Politiske depecher fra Berlin, no. XXIII, fra 5. april, XXIV fra 6. april og XXV fra 8. april 1940.

52. Jeg skal ikke komme med en egentlig analyse af perceptionen i København 4.-8. april. Her må jeg henvise til min egen analyse i Helstrup, op. cit. især s. 142-170, foruden Bjørn Svensson: *Derfor gik det sådan 9. april*, København, 1965; Sjøqvist: op. cit. 1978; Hans Kirchhoff: »Optakten til 9. april« In: *Besættelsen 1940-45. Politik, modstand, befrielse*, København 1979; Branner: op. cit.; og Kirchhoff: op. cit. 1990 s. 16-41.

53. De drøftede med kongen bl.a. Munchs forslag om at indkalde ekstra tropper, sammenkaldte det udenrigspolitiske nævn og udvide regeringen, men enedes om at søge yderligere informationer for ikke at handle overilet. Dagen efter afholdtes flere ministermøder og man søgte yderligere informationer fra Norge og Sverige.

Kan man således gøre Zahle til hovedansvarlig for denne fejlagtige trusselsperception i København? Næppe. For det første er gesandtindberetninger ikke den eneste kilde til oplysninger, men uden et velfungerende efterretningsvæsen og overfor et diktatur uden en fri presse og almindelig ytringsfrihed indsnævres mulighederne for at hente supplerende oplysninger. Og netop i sådanne situationer er de til rådighed værende informanternes oplysninger endnu vigtigere – på trods af, at de er underlagt samme begrænsninger i mulighederne for at indhente troværdig information, jf. Zahles beklagelser i 1933-34. Ikke mindst efter krigsudbruddet i september 1939 lagde sløret sig over de krigsførende landes (og især Tysklands) militære og politiske dispositioner. Berlin blev en heksekedel af mere eller mindre troværdige rygter, planerne blev rent faktisk hyppigt ændret – ofte af den enerådige Hitler selv – og Tyskland havde jo planer om et angreb på vestfronten allerede fra november 1939.⁵⁴ Dernæst, og vigtigere, kan vi naturligvis ikke endegyldigt vide, om Munch og den danske regering ville have handlet anderledes med et mere korrekt trusselsbillede og opdateret informationsniveau. Som tidligere anført mener flere forskere, at Zahles indberetninger ingen rolle spillede for handlingsmønstret i København: Regeringen og ikke mindst P. Munch ville under ingen omstændigheder gøre noget andet.⁵⁵ Men selv småstater har et vist råderum, indenfor hvilket de kan påvirke den storpolitiske udvikling (hvad der naturligvis ikke er uenighed om). Politologen Hans Branner har

54. Angrebet på Danmark var vel nærmest en tilfældighed, der kun blev til virkelighed pga. det særlige tyske beslutningssystem (med én enerådig leder og indbyrdes konkurrerende værn), USSR's angreb på Finland og forholdene i Norge og det nordlige Sverige. Både Hitler og den tyske overkommando var i vinterens løb indstillet på at gennemføre et angreb mod vest. Men vejret og en uheldig afsløring af angrebsplanerne førte til idelige udsettelse. I mellemtiden havde Quisling henledt den hensygnende tyske flådeledelse på mulighederne ved et nazistisk kup i Norge. Hitler var ikke afvisende – ikke mindst da fransk-engelske planer om at komme Finland til hjælp og samtidig snøre sækken til om den tyske nordfront (herunder malmforsyninger fra Nordsverige) blev kendte. Flåden var naturligvis positiv overfor et angreb, hvori den skulle spille den afgørende rolle og kunne få opfyldt sin gamle drøm om baser i Nordatlanten, mens både hæren og *Luftwaffe* var skeptiske, og sidstnævnte forlangte, at Danmark blev inddraget for at deltage i det risikable angreb på Norge. Da England i februar 1940 angreb det tyske fangetransportskib *Altmark* langt inde på norsk territorium, traf Hitler sin beslutning og beordrede planlægning af en invasion af Norge. Den 1. marts blev Danmark endegyldigt inddraget. Henning Poulsen: *Hitlers krig. Den 2. Verdenskrig 1939-1941*, København 1995 s. 153ff og Gerhard L. Weinberg: *A World at Arms* Cambridge 1994 s. 107-112.

55. Carsten Due-Nielsen op. cit. 1999 har især s. 18 argumenteret for, at ingen informationer kunne have fået Munch til at handle anderledes. Bo Lidegaard op. cit. 2003 s. 376 tilslutter sig dette synspunkt.

i en specifik 9. april-kontekst diskuteret dette råderum og opererer således med tre niveauer af handlefrihed og fire mulige strategier (en ikke helt klar opdeling, desværre). De fleste af disse inkluderer et element af en militær anvendelse, der måtte forekomme SR-regeringen urealistisk, men han peger også på forhandlinger ad diplomatiets veje som et alternativt handlemønster, der imidlertid pga. netop informationsniveauet ikke blev afprøvet. Jeg har selv argumenteret videre i samme baner og bl.a. fremhævet mæglingsinitiativer og forsøg på mobilisering af den såkaldte nordiske illusion (hvilket netop ikke indebærer militære midler, men snarere fælles nordiske signaler), hvis formål set fra København kunne være at fortælle Berlin, at overraskelsesmomentet var forsvundet. At det ikke havde hjulpet er en anden sag, der hænger sammen med Weserübungs særlige karakter og Hitlers risikovillighed. Man kan heller ikke afvise de diplomatiske forhandlinger. Den 5. april 1940 foreslog Munch at sende den i Tyskland kendte og vellidte Scavenius til Berlin for at undersøge rygterne om et tysk angreb. Bo Lidegaard tolker det som en desavouering af Zahle. Men Munch var ikke uvidende om Scavenius' forhandlings-evner og vilje til at opnå fordele for Danmark ved at tilbyde tyskerne det, de alligevel selv kunne tage. Spørgsmålet er, om man ikke snarere skal se det som en føler. Skulle der være hold i rygterne, kunne Scavenius måske opnå resultater. Beslutningen om ikke at sende den tidligere minister af sted skal derfor ses som en konsekvens af de beroligende meddelelser, der indløb i løbet af den 5. og 6. april – samt naturligtvis hans blanke afvisning af noget sådant.⁵⁶

I sagens natur er der tale om gisninger, men selv hvis vi afviser de ovenfor skitserede alternative handlingsmønstre, turde det være givet, at regeringens ligge-død politik havde fået et lidt anderledes forløb: Regeringen havde næppe vovet at stå alene med aben, så partierne ville være blevet informeret (jf. overvejelserne d. 4. april og beslutningen d. 8. april). Hvad der ville være kommet ud af det, kan man kun gisne om, men et vist pres for at foretage sig yderligere kan ikke afvises. Hvorvidt det ville have kunnet lade sig gøre at undgå lækager er et andet spørgsmål, men det er klart, at regeringen ville have gjort alt for ikke at skabe ny forsvarsdebat, uro blandt soldater og måske endog panik. En intensivering af pressekontrol og andre initiativer til sikring af ro og orden er derfor ligeledes tænkelige handlinger, der ikke strider mod regeringens grund-

56. Patrick Salmon: *Scandinavia and the great powers 1890-1940*. Cambridge 1997; Branner op. cit. bl.a. s. 241 og 248; Helstrup op. cit. s. 165-170; Lidegaard op. cit. 2003 s. 371f.

læggende sikkerhedspolitiske koncept. Og hvad der ville være kommet ud af dette fortaber sig i spekulationens tåger.

Under alle omstændigheder bør det slås fast, at en væsentlig forudsætning for et andet handlingsmønster måtte være en anden trusselsperception, og at informationsniveauet selvfølgelig har betydning for dannelsen heraf.

Sammenfatning

Kammerherre Herluf Zahle var en af udenrigsminister P. Munchs væsentligste rådgivere, som der derfor er grund til at opholde sig ved. Hans indberetninger bar præg af generel tilslutning til den udenrigs- og sikkerhedspolitiske kurs i København, selvom de hektiske aktiviteter i gesandtskabet i Berlin i april 1940 tyder på en mere positiv indstilling til brugen af militære midler i forbindelse med et tysk angreb på Danmark. Spørgsmålet er imidlertid, om det ikke snarere var militærattachéen, Kjøl-sen, der overtog dele af styringen. Det forklarer i hvert fald til dels de modsatrettede depecher d. 4.-6. april.

At Kjøl-sen udarbejdede en delvist, men uden tvivl bevidst, misvisende beretning efter d. 9. april afspejler naturligvis ønsket om selv at have rene hænder. Men der ligger måske også en erkendelse af gesandtskabets medansvar for den fejlagtige trusselsperception i Danmark. For indtil d. 4. april 1940 havde Zahles indberetninger angående Tysklands strategiske interesser et overraskende konsistent indhold. Det kan kort sammenfattes som følger: Østersøen var Tysklands maritime kerneområde, som man primært ville beskytte og dermed hindre især britisk indtrængen. Admiral Wegener havde ganske vist advokeret for en mere offensiv atlantehavsstrategi, men dertil var den tyske flåde endnu alt for svag. Dermed havde Tyskland også primært defensive interesser i forhold til Norden. Kun i tilfælde af egentlige engelske aktioner, der for alvor kunne true Tysklands nordflanke, ville Berlin reagere. Ikke en gang i forbindelse med den overvejede og heftigt diskuterede allierede aktion imod Nordkalotten under Vinterkrigen afspejlede Zahles indberetninger egentlig tysk opmærksomhed omkring de nordiske landes neutralitet. I stedet drejede alt sig tilsyneladende om det forestående tyske angreb på vestfronten, som næppe ville involvere dansk territorium.

Dermed var det billede, Munch måtte få fra Berlin, at Tyskland var reaktivt og defensivt indstillet overfor Norden/Danmark. Et billede, der uden tvivl passede godt ind i hans egen konception og kunne begrunde

den Tysklandsvenlige neutralitet. Derfor er der også grund til at tro, at Munch vurderede Zahles informationer meget højt.

Den berømte 4. april-depeche brød imidlertid med dette billede, for så vidt der pludselig omtales en direkte trussel imod Danmark. Men bruddet var kun delvist. For det punkt to, der i den senere Kjølens-beretning blev flyttet ned, indeholdt jo rester af vestfrontstanken, mens de for Norden afgørende punkter primært afspejlede den Wegener'ske flådestrategi, Zahle ikke selv mente, Tyskland havde flåde til. Det vakte naturligvis bekymring i København, hvor man dog valgte at fastholde det oprindelige billede. Medvirkende hertil var Zahles efterfølgende indberetninger, der afspejlede hans egen mistillid til det nye trusselsscenarium. Først d. 7./8. april gik sandheden (muligvis) op for Zahle, og da var det for sent.

Kammerherre Zahles indberetninger er blot en brik i det generelle mønster bag de fejlagtige perceptioner i sikkerhedspolitikken før 9. april 1940. Men den er ikke uvæsentlig, og det er måske den erkendelse, Kjølens referat afslører?

Summary

*Søren Helstrup: »The Concentration is Directed Towards the West«.
Herluf Zahle's Political Reports 1933-1940 – his Perception of the
German View of Denmark in the Event of a Major War and his Relations
with P. Munch, the Danish Foreign Secretary.*

On April 4th, 1940, Herluf Zahle, Danish ambassador in Berlin from 1924 until his death in 1941, warned the Danish government that a German attack on Denmark was imminent. On April 9th, Denmark was in fact attacked and occupied. Ever since, Zahle's warning has been among the main focal points in the discussions about guilt and responsibility for the Danish surrender without fighting.

However, the analysis presented here shows for the first time that in the years preceding the outbreak of the Second World War and during its first winter Zahle, in whom P. Munch, the Danish foreign secretary, had great confidence, had been outlining a non-alarming picture of the German interests. The ambassador interpreted the German views on Denmark and the Nordic countries in such a way as to believe that Germany did not pose an immediate threat to the Danish policy of neutrality. On the contrary, Zahle argued, it was to be assumed that Germany would concentrate on the Western Front. With hindsight, we can see how this interpretation affected the April 4th-warning to such a degree that it was not believed,

either in Copenhagen or indeed by Zahle himself, who was unable to fit a German attack on Denmark into the plans for a major German offensive on the Western Front.

It is impossible to say, of course, that a more correct warning would have produced a different pattern of action in Copenhagen prior to the German occupation on April 9th; but it might be argued, for instance, that diplomatic action might have been among the few options remaining to the Danish government, which was eager to avoid war with Germany. And in any case, the fact cannot be ignored that the embassy in Berlin, in its account of the events (written shortly after the occupation), restructured the warning of April 4th in such a way that it came to reflect what actually happened rather than the erroneous perception of an ambassador who had concentrated too much on the West.

Litteraturnyt

SAMLEDE FREMSTILLINGER OG STØRRE TIDSPERIODER

Lars Bisgaard et al. (red.): *Navne i Danmarkshistorien*. (Gyldendal, 2004). 299 kr.

Signalforvirring: Navne i Danmarkshistorien – hvorfor og for hvem? Gyldendal har udsendt et indbydende værk med titlen: *Navne i Danmarkshistorien*, udarbejdet af en række kendte og respekterede historikere. Omslaget prydes flot af Jens Otto Krag, Christian 3, Mary Donaldson (som skiftede titel ved bogens udgivelsestidspunkt og derfor meget forudseende findes under Mary inde i bogen), Christian 10, Margrethe 1, Stauning og Tordenskjold.

Bogens artikler er skrevet i et kortfattet og præcist sprog, som pladshensyne kræver det, men der er blevet plads til personlige vurderinger af personerne. Alting kan jo diskuteres, også om karakteristikkene er korrekte, men de hjælper i høj grad på bogens læselighed. Ligeledes gode illustrationer og et glimrende tospaltet layout. De signerede artikler borger for seriøsiteten, men bibliotekaren kunne godt tænke sig lidt litteraturhenvisninger.

Fejl? En oplagt måde at vurdere et værks lødighed på er naturligvis at jagte efter fejl, en meget almindelig hobby blandt anmeldere. Men undertegnede er bibliotekar og ikke faghistoriker, og vælger derfor at stole på sin almindelige opfattelse af forfatterne, nemlig at de er af troværdig kaliber, og at kun et minimum af fejl kan være sluppet gennem deres hænder. Stod jeg og skulle bruge bogen som basis for nogle fakta, jeg selv skulle formidle videre, ville jeg

nødvendigvis alligevel skulle checke oplysningerne andre steder.

Den medfølgende CDROM giver umiddelbart ikke mere, end at man kan arbejde med den samme tekst og de samme billeder direkte på sin skærm. Smag og behag kan jo være forskellig, men jeg kan godt lide at have en bog at slå op i, og jeg har sjældent lyst til at læse en tekst, hvor kort den end måtte være, færdig på en skærm. Men de to Google-knapper er nu alligevel sjove: et klik åbner direkte og uden mellemstationer for, hvad der ellers kan findes på nettet af tekst eller billeder. Og hermed er min indvending mod de manglende litteraturhenvisninger i bogen gjort til skamme på en meget overbevisende måde. Men samtidig demonstrerer de lige så overbevisende, at bogen måske ikke er så nødvendig endda, for intet forhindrer jo én selv i at gå på nettet og finde de samme svar.

Første spørgsmål er, hvad formålet med udgivelsen er: En del af biografibølgen? En regulær håndbog, et hjælpeværktøj til Danmarkshistorien? Og dertil spørger man sig selv, hvordan det er muligt at opstille kriterier for at udvælge ca. 1000 personer, der har haft en afgørende indflydelse på historien. Bibliotekarer og sikkert også historikere ved, at den slags spørgsmål skal findes besvaret i forordet: »artiklerne omfatter bl.a. alle danske konger og dronninger« (ligestilling i praksis eller en forklaring på, at Mary er med på omslaget?). Desuden militærpersoner og politikere samt udlændinge med betydning for Danmarks historie. »Kriterierne for udvæl-

gelsen af de personer, der er blevet biograferet i *Navne i Danmarkshistorien* kan naturligvis diskuteres« står der endvidere. Og det er selvfølgelig rigtig. For brugeren vil der altid være navne, man selv finder uvæsentlige og andre navne, man ikke fatter, at redaktionen kunne overse. Der må være råderum til den slags skøn, og udvalget af biografier viser da også klart, at redaktionen ikke har haft noget nemt job. Et kriterium er vel, at listen over biografier skal rettes ind efter dem, redaktionen skønner væsentlige for emnet, et andet lige så løst kriterium kunne være, hvem brugeren kan finde på at slå op.

Ingen alvorlig tvivl: redaktionen har valgt det sidste som udgangspunkt. Mange af biografierne handler om nulevende, og selvom deres indflydelse på rigets aktuelle tilstand er uomtvistelig, kan man godt tænke, at det er meget fremsynet allerede nu at anbringe dem i en gruppe der »hver på deres måde har spillet en rolle i Danmarkshistorien«. Naser Khader og Mogens Camre er vigtige aktører på scenen nu – men hvor længe bliver de husket? Uden på nogen måde at nedgøre det arbejde, de udfører i dag. Og uden på nogen måde at ville nedgøre, at bogens forfattere hermed har sigtet den mod en bruger, der ønsker viden om personer både fra Danmarks fortid og nutid. Reaktionen er gået behageligt uden om det helt populære og har sigtet rent mod den politiske og økonomiske historie, så man leder forgæves efter artikler om H.C. Andersen, Niels Bohr, Søren Kierkegaard og H.C. Ørsted – mens A.S. Ørsted helt korrekt er medtaget. Hvilken gruppe Niels Bukh og Saxo (»Danmarks største historiker« lyder karakteristikken) falder ind i, står åbent for mig.

Næste spørgsmål: kan man finde oplysningerne et andet sted? Vi har gode værker at konsultere i dette land, jeg kan nævne *Dansk Biografisk Leksikon*,

Den Store Danske Encyklopædi og *Blå Bog*.

Blå Bog rejser til debat hvert år ved udgivelsen: hvem er optaget, og hvorfor dog det? Hvorfor kan man i den aktuelle udgave finde Kim Larsen og Erik Clausen, der jo kom med mod sin vilje, men ikke Thomas Helmig og Steffen Brandt? Man kan undre sig, men redaktionen har sine helt faste regler, og resultatet er i det store og hele, at de fleste nulevende danskere med betydning for landet er med. Med knastørre facts og helt uden de vurderinger eller karakteristikker, som afslutter artiklerne i *Navne i Danmarkshistorien*.

Encyklopædien er tilsvarende et bundsolidt værk, som flere af nærværende bogs skribenter også leveret bidrag til. Uden at have kontrolleret i detaljer tror jeg, man kan finde samtlige personer, bortset fra de nyeste, fra *Navne i Danmarkshistorien* i Encyklopædien også, og som regel med noget længere artikler.

Hovedkilden over alle til personoplysninger er 3. udgaven af *Dansk Biografisk Leksikon*, der med sine lange, udtømmende artikler og med sine gode litteraturhenvisninger er et imponerende opslagsværk. Også hér kan forfatterne sikkert gribes i fejl – hvilket værk har ingen? – men i det store og hele må leksikonet betragtes som et autoritativt værk. I mit daglige arbejde som bibliotekar henviser jeg til dette værk med den ro, det giver, at man kan stole på oplysningerne, og med den glæde, at mine brugere hér får fyldige oplysninger, som oven i købet hjælper dem videre. Også hér findes der korte karakteristikker som afslutning af biografierne. Det må være uhyggeligt svært at beskrive et menneske så kort, men det fremmer læseligheden væsentligt, at nogen vover pelsen og prøver.

Men ak: *Blå Bog* er dyr, hvis man skal have den hvert år, og ikke specielt

underholdende, så den findes næppe andre steder end på bibliotekerne. Tilsvarende kan der ikke være mange danske, der har råd og plads til at have *Dansk Biografisk Leksikon* stående på deres private reoler, mens *Den Store Danske Encyklopædi* jo fik en betydelig udbredelse, som nok gør nærværende bog mindre nødvendig i mange hjem.

Derudover er Benito Scocozzas og Grethe Jensens: *Danmarkshistorien Hvem Hvad og Hvornår* fra 1994 er heldigvis stadig i handlen og kan købes gennem en bogklub for 249 kr. Sidst i bogen har den et leksikalsk kapitel: »1200 års kendte danskere«. Personudvalget er ikke det samme som i *Navne i Danmarkshistorien*, bl.a. mangler kongerne og dronningerne (der beskrives i bogens kronologiske hoveddel) samt de dagsaktuelle (som slet ikke er med: »kun personer, der var afdøde d. 1.5. 1994 er omtalt«), men til gengæld er kulturlivet rigt repræsenteret, og da bogen har så mange andre kvaliteter som håndbog for den, der seriøst interesserer sig for Danmarkshistorien, ville jeg ikke tøve med at anbefale den til reolen derhjemme, ligesom den givetvis står i mange bibliotekers samlinger af opslagsbøger.

Tredje store spørgsmål er, hvem værket henvender sig til. Nok ikke til faghistorikeren, der i sit arbejde sikkert har god adgang til de øvrige værker, og som behøver helt anderledes bid i sine facts. Nok heller ikke til bibliotekaren, der måske ikke selv skal vurdere og bruge oplysningerne, men alligevel godt vil kunne levere sin bruger noget kvalitet, og som næppe behøver den, fordi hun eller han i forvejen kender alle mulige indgange til at finde de ting, der står i denne bog. Men den, der sætter pris på at have en velfungerende samling håndbøger hjemme, kan have stor glæde af den. Det er noget hurtigere at slå op i en bog end at starte hele internettet for at

finde en fødselsdag, og den er meget læseværdig.

Alt i alt er *Navne i Danmarkshistorien* en håndbog, som jeg næppe selv vil sætte hylderne i det bibliotek, jeg driver, men som sagtens kunne finde plads på de private hylder derhjemme, hvor man ikke har den store samling af opslagsværker, men gerne vil kunne slå op og finde sine svar omgående. Den nutidsorienterede side af bogen gør den ikke mindre interessant.

Men omslaget sender et signal, som ikke er heldigt: flere må som jeg have automatpiloten indstillet på at styre udenom bøger med kronprinsesse Mary på omslaget. Hun bliver uden nogen tvivl en glimrende dronning, men lige nu sender hun et signal ud, som selv i disse royale tider næppe kan være et godt salgargument for målgruppen. De, der virkelig interesserer sig for de kongelige finder helt sikkert flere og mere udfyldende informationer andetsteds, og har nok for længst gjort det. Lidt synd, at første signal risikerer at sende den seriøse amatør, som bogen sigter på, videre uden at se nærmere på bogen.

Bo Mønsted

Charlotte Appel, Peter Henningsen & Nils Hybel (red.): *Mentalitet og historie. Om fortidige forestillingsverdenen*. (Forlaget Skippershoved, 2002). 370 s., 248 kr.

19. juni 2002 fyldte historikeren Alex Wittendorff 70 år, og i den anledning hædrede en kreds af elever og kolleger fødselaren med et mere end velfortjent festskrift. For et festskrift er det, endskønt redaktørerne har valgt ikke at lade det betitle som sådan – vel ud fra en principielt set sympatisk anti-elitær tankegang, der da også synes at passe godt til Wittendorff. Her præsenteres i hvert fald på bedste festskriftmanér en række artikler om vidt forskellige historiske

emner fra middelalder til besættelsestid, hvoraf nogle tager afsæt i den fejredes forsknings- og virkefelter, det vil især sige mentalitetshistorie og 1500-tallets Danmark, mens andre næsten eller slet ikke gør det. Resultatet er 15 artikler, der stikker i mange og forskellige retninger, uden den stringens i tematikken, som i antologisammenhæng ofte kan virke befordrende, men som i festskriftsammenhæng er mere eller mindre underordnet. Da der imidlertid officielt ikke er tale om et festskrift, som uden videre ville have legitimeret den store variation i emner og tilgange, men om en antologi (som ganske vist ifølge indledningsafsnit og bagsidetekst er tilegnet Wittendorff), har redaktørerne forsøgt at postulere netop en tematisk stringens eller uniformitet, som kun få af bidragene kan eller vil leve op til, nemlig mentalitetshistorien.

I indledningsafsnittet munder dette postulat ud i en forhåbning om, at »bogen kan bruges i universiteternes undervisning og på den måde være med til at sikre, at også kommende historikere vil interessere sig for mennesker og mentaliteter i historien«. Naturligvis vil samtlige bogens bidrag med største fordel kunne bruges i universitetsundervisning hver for sig, og der er heldigvis næppe fare for, at fremtidens historikere helt vil miste interessen for mennesker. Men bogen vil ikke som helhed kunne bruges som lærebog eller grundbog i mentalitetshistorie, hvis det da ellers er, hvad det citerede lægger op til. For det første indeholder den kun en meget begrænset indføring i, hvad mentalitetshistorie er for noget: Nogle få linjer i indledningen samt på sin vis det interview med Alex Wittendorff (ved Peter Henningsen), som er anbragt efter artikelbidragene (og som i øvrigt tidligere er publiceret i *Fortid og Nutid*, 2000:2). For det andet falder mange af artiklerne helt udenfor temaet mentalitetshistorie. Flere af ar-

tiklerne er nemlig idéhistoriske, og udtaler sig således – i noget nær diametral modsætning til mentalitetshistorien – om tanker og forestillinger indenfor en snæver intellektuel elite. Johan R.M. Jensen skriver således om teologen Christiern Pedersens jærtegnspostil (prædikensamling, evangelie- og epistelkommentar i ét), Kaare Rübner Jørgensen om teologen Poul Helgesens kirkeopfattelse, Jes Fabricius Møller om forskellige (men i artiklen sindrigt sammenvævede) anvendelser af begrebet Guds død hos 1800-talsfilosoffer som Hegel, Feuerbach (hos hvem forfatteren dog ifølge en fodnote »ikke med sikkerhed« har fundet udtrykket brugt) og Nietzsche, mens Hans Vammen engageret beretter om anarkismens filosof, Max Stirner.

Disse bidrag undersøger vel at mærke ikke i nævneværdig grad, i hvilket omfang de omhandlede teologers og filosoffers tanker og skrifter reciperedes af bredere befolkningsgrupper eller hvordan de indgik i, inspireredes af eller forholdt sig til en fælles forestillingsverden eller mentalitet. Benito Scocozzas indlæg om det skandinaviske jubilæum for Tycho Brahe på Hven 1846 placerer sig på grænsen mellem mentalitets- og idéhistorie, men er snarest hverken eller, og mest blot en underholdende festskriftartikel foranlediget af Wittendorffs bog om samme astronom.

Endelig er en lille håndfuld af artiklerne hverken mentalitets- eller idéhistoriske. Til gengæld er de relevante indenfor hver sit felt og uhyre velskrevne. Her tænkes på Henrik Lundbaks artikel om motorfabrikken Nordværk, der udførte reparationer for tyskerne under besættelsen, Niels Finn Christiansens artikel om mennesket Thorvald Stauning, samt Karl-Erik Frandsens artikel om et fornemt dansk damebesøg i Gdansk på reformationstiden, en af Wittendorffs absolutte yndlingsepoker.

Tilbage er en række artikler, som ganske vist ikke i ret høj grad definerer sig som mentalitetshistoriske eller giver dybere indblik i de teorier og metoder, der ligger bag denne historievidenskabelige retning, men som kan læses som gode eksempler på praktiseret mentalitetshistorie. Anders Bøgh tilnærmer sig en tilsyneladende teologisk uskolet senmiddelalderlig forestillingsverden via den højadelige Erik Ottesen Rosenkrantz' stærkt personlige gengivelse af de 10 bud, som findes nedskrevet i fortalen til et Saxohåndskrift fra 1476. Her byttes frit om på budenes rækkefølge, og der føjes til og trækkes fra deres indhold. Fx bliver det 5. bud (»Du må ikke slå ihjel!«) i Erik Ottesens udgave til: »Gør ej manddrab uden om loven med råd eller gerning«. Manddrab må man altså gerne begå, når blot det ikke sker uden om loven. Denne tilføjelse relaterer Bøgh til den i Erik Ottesens samtid udbredte accept af manddrab begået i retfærdig krig og fejde, samt drab begået af øvrigheden i forbindelse med eksekvering af dødsstraffe. Der er altså tale om, at det 5. bud begrænses eller betinges af tidens magt- og retsforhold og sociale realiteter, og sådanne forhold og realiteter udgør i det hele taget ifølge Bøgh forklaringen på de fleste af de mærkelige afvigelser fra gængs »børnelærdom« i Erik Ottesens vistnok egenhændigt affattede tekst.

Religiøse idealers (u)forenelighed med den barske virkelighed er også temaet for Hans Henrik Appels artikel om gudfrygtighed, krigshåndværk og militær disciplin under trediveårskrigen. Appel tager udgangspunkt i Luthers skrift »Ob Kriegsleute auch in seligem Stande sein können«, som fritager soldater i krig for skyld såfremt de under iagttagelse af inderlig gudfrygtighed kæmper for en retfærdig (/evangelisk) sag og ikke af begær efter penge eller ære. Derefter behandler Appel Christian

d. 4's krigs- og skibsartikler, dvs. militærlove gældende for den danske hær og flåde. Gudfrygtighed og lydighed er centrale temaer i den militære disciplin, og hermed sikres ikke blot orden i geledderne, men også opfyldelse af Luthers krav til den retfærdigt krigende hær. Dog ville krigsartiklernes henvisninger til soldaternes ære ifølge Appel have faldet Luther for brystet. Her måtte den teologiske diskurs altså vige for en udbredt krigermentalitet, hvor æren endnu var en vigtig drivkraft. At det ifølge Appel ikke er muligt at tale om én militær forestillingsverden – hvilket kan tolkes som en kritik af den tidlige mentalitetshistories søgen efter én mentalitet delt af alle samfundets medlemmer – kommer også til syne ved Appels sluttelige behandling af to meget forskellige beretninger forfattet af deltagere i trediveårskrigen, den ene general, den anden fodtude.

Hvor Appel eftersporer tilstedeværelsen af samtidigt eksisterende, divergerende, konfliktende mentaliteter, forsøger Jens Chr. V. Johansen med sin artikel om kriminalitet og kvinder 1550-1700 at identificere et mentalitetsskifte over tid. Nærmere bestemt spørges der til, om en øget kriminalisering af kvinder fandt sted i Helsingør og på Falster indenfor denne periode, og i givet fald om dette var resultatet af et mentalitetsskifte. Johansen besvarer begge spørgsmål bekræftende. Fx finder gennem perioden et markant fald i voldsforbrydelser sted i hele Vesteuropa (og højst sandsynligt i Danmark), men i samme periode stiger kvindernes andel i retsforfulgte voldsforbrydelser, også i retsprotokollerne fra Helsingør og Falster. Da kvinderne næppe blev mere voldelige fra midten af 1500-tallet frem til begyndelsen af 1700-tallet, konkluderer forfatteren, at »forestillingen om, at kvinder var lige så kriminelle som mænd« er taget til efter reformationen.

Artiklen synliggør, hvordan kriminalitetshistorien og dens kilder og metoder med fordel kan bruges som en del af mentalitetshistorien.

Med Søren Mentz' artikel om gentlemankultur i den engelske handelsverden 1600-1750 er vi tilbage ved forestillingen om én fælles mentalitet (dog her bundet til en bestemt social-økonomisk klasse), som forfatteren beskriver synkront (uden dog at hævde at den er uforanderlig). Her viser det sig relevant at fastholde dette autentiske mentalitetshistoriske perspektiv: Det synes netop at være gentlemankulturens globale ensartethed, der garanterer kontinuitet og sikkerhed i forbindelse med økonomiske transaktioner indenfor det geografisk spredte britiske imperium. Mentz' bidrag demonstrerer, hvordan en historisk skrivning alene fokuseret på statslige og retlige institutioner ikke ville kunne forklare, hvordan det under de givne forhold kunne lade sig gøre at skabe profit og sikre imperiets sammenhæng og fortsatte ekspansion. Her må tillidsforhold, identitet, samhørighedsfølelse og andre mentale størrelser tages i betragtning.

Det »magisk-religiøse« har stået centralt i den danske udgave af mentalitetshistorien, ikke mindst hos Wittendorff. Denne bog mangler da heller ikke indlæg herom. Tyge Krogh analyserer således en sjællandsk troldsag fra 1756 for at afklare forholdet mellem elitens og den brede befolknings opfattelse af magi og overnaturlige kræfter. Sagens forløb fremviser en række tvetydigheder og intrikate sammenhænge, som forfatteren bruger til at nuancere Peter Burkes billede af et stigende skel mellem elitær rationalitet og folkelig irrationalitet og overtro i 1700-tallet. For elitens vedkommende viser sagen, at man for at undgå undergravning af den statsbærende religion endnu officielt fastholdt djævletroen, og at dette gav

mulighed for, at lokale præster fortsat kunne integrere folkelig overtro om trolde i en kirkelig forståelsesramme. Sligt troldtøj kunne her tolkes som smådjævla, som sognepræsten så kunne uddrive og dermed demonstrere Guds sejr over det Onde. For folkets vedkommende påpeger Krogh, at det ikke er sikkert, at samtlige de mange bønder, der stimlede sammen omkring Stenstrup Lillevang for at opleve den troldefamilie, der her plagede en landbofamilie, virkelig har troet på trolde. Sagen viste sig at være den hjemsogte families bedrageriske opspind, hvormed familiens medlemmer selv »demonstrerede en stor respektløshed overfor den overnaturlige verden. Dette taler for en betydelig frigjorthed fra overtroiske forestillinger«. Eliten havde i vidt omfang forladt overtroen, men det samme var muligvis tilfældet for almenen, på trods af, at elitens tvetydige indstilling tilsyneladende bidrog til at holde den levende en tid endnu.

Krogh tager udgangspunkt i »1600-tallets magisk-religiøse verdensbillede« som et givet faktum. Her er han på linje med Wittendorff, hvis opfattelse af en dominerende magisk-religiøs forestillingsverden i 15-1600-tallet, også indenfor »naturvidenskaben«, i nærværende bog repræsenteres af Morten Fink-Jensens artikel om paracelsiske idéers udbredelse i Danmark i denne periode. Fink-Jensen påviser, at bøger om Paracelsus' medicinske teorier – som var forbundet med et verdenssyn, der stødte kraftigt imod det lutherske – var vidt udbredte i Danmark i 1600-tallet, ligesom paracelsiske lægemidler var det. Når paracelsismen tolereredes i ortodoksiens tidsalder, skyldtes det, at »store dele af den paracelsiske verdensforståelse har været helt i tråd med den magisk-religiøse mentalitet, som var fælles gods på den tid«.

Heroverfor slår Trine Lassens bidrag

om Hans Nansens kosmografi fra 1633 sprækker i den magisk-religiøse totalitet. Handelsmanden Nansens bog indeholder en kosmologi, en topografi samt en praktisk søfartsmanual. Det var formentlig den sidstnævnte del, kosmogرافien blev solgt på, mens det er den førstnævnte, Lassen analyserer for at kunne beskrive Nansens forestillingsverden. Kosmologien fremstår med sine forklaringer på naturfænomener som »religiøst nedtonet og afmystificeret«. Nansen overlader beskrivelsen af Guds verden til teologerne og koncentrerer sig om den fysiske verden, men det betyder ifølge Lassen ikke nødvendigvis, at »Nansens religiøst afmystificerede naturerkendelse hang sammen med et generelt sekulariseret eller mere 'moderne' livssyn«. Alligevel viser Nansens kosmografi, »hvordan en lægmand kunne formulere en naturerkendelse, som i vidt omfang udnyttede tidens viden-skab, men som var blevet tilegnet og udformet uafhængigt af de elitære kredse og den luthersk-ortodokse diskurs. Nansens kosmografi bidrager hermed til at nuancere vores forståelse af naturerkendelse i 1630ernes Danmark«. Man fristes til at gætte på, at Hans Nansen faktisk har været ganske sekulariseret og »moderne«, og at opfattelsen af en fuldstændig magisk-religiøs mentalitet i hans samtid ikke blot må nuanceres, men betvivles. I modsat fald må man spørge sig, hvordan det var muligt for en mentalitet fuldt ud gennemsyret af det magisk-religiøse at producere en afmystificeret, ikke-magisk og religiøst nedtonet naturforklaring. Den skepsis overfor en nærmest enerådende folkelig magisk-religiøs mentalitet, som er indbygget i Kroghs komplekse analyse af de magiske forestillingers udbredelse i 1750'erne, kunne måske tages i anvendelse også på tidligere tider – både hvad angår folkelige og elitære verdensopfattelser.

Meget kan endnu undersøges og diskuteres indenfor mentalitetshistorien, og denne bog viser, at det fortsat er yderst væsentligt at beskæftige sig med de spørgsmål, som Wittendorff har stillet og forsøgt at besvare gennem mange års frugtbar virke. Festskriftet afrundes, vanen tro, med en bibliografi over Alex Wittendorffs forfatterskab.

Jeppé Büchert Netterstrøm

Inge Adriansen & Palle Ove Christiansen (red.): *Forskellige mennesker? Regionale forskelle og kulturelle særtræk*. (Forlaget Skippershoved, 2003). 254 s., 248 kr.

Set udefra fremtræder danskerne som en ensartet homogen gruppe, men ved nærmere eftersyn bliver forskellighederne fra landsdel til landsdel iøjnefaldende, og der er som bekendt forskel på jyder og københavnere. Den foreliggende bog rummer i alt 11 artikler, hvoraf hovedparten blev holdt som foredrag på Dansk Folkemindesamlings temadag den 23. november 2002 i København i anledning af dansk etnologis nestor, professor Bjarne Stoklunds forestående 75-årsdag. Bogen er tilegnet ham som en post festum hyldest (et af bidragene er forfattet af fødselaren selv) og indeholder tillige en omfattende fortegnelse over Bjarne Stoklunds trykte skrifter gennem mere end et halvt århundrede (1951-2003).

Bogen sætter fokus på emnerne regionalitet og kulturalitet, hvilke i øvrigt fra grundlæggelsen af Dansk Folkemindesamling i 1904 og nogle årtier frem havde nydt stor interesse i form af studier i folkelivs- og folkemindestudier. Forfatteren Thorkild Gravlunds studier i dansk folkekarakter havde stor offentlig bevågenhed, og der var i Mellemligstiden en udbredt forestilling om danske folkekarakterer som konkrete, næsten uforanderlige begreber. Gravlunds idea-

lisering af bondestanden og hans forestillinger om eksistensen af et reelt dansk folkefællesskab kastede en skygge over hans forfatterskab i årene op mod Anden verdenskrig, og i de følgende årtier stod disse temaer ikke i centrum i forskningen. De regionale kulturelle og mentale forskelle og særtræk blev i stedet underlagt de fremherskende forskningsretninger. I 1980'erne blev regionalitet, som Inge Adriansen indledningsvis slående konstaterer, eksempelvis tolket som en variant af den nationale identifikation, mens den sociale konstruktion i 1990'erne placerede eventuelle egnsforskelle i folks tanker og ikke i deres måde at handle på. Den gamle problemstilling, hvorvidt forskellene skal søges i geografiske, lokaliseringsmæssige eller klimatiske forhold, i folkepsykologiske eller subjektive identiteter m.v., er imidlertid vendt tilbage med fornyet aktualitet.

Fænomener inden for bondekulturen er gennem årene minutøst blevet analyseret af folkelivsforskere ved hjælp af udbredelseskort i bestræbelser på at afdække kulturgrænser på landet. I sit i forskningshistorisk sammenhæng værdifulde bidrag om kulturgrænser og økotyper beretter Bjarne Stoklund indledningsvis om sit arbejde fra 1949 i Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser, hvor bondekulturen via spørgelistebesvarelser blev kortlagt som en mosaik af enkeltfænomener med henblik på at afdække ældre og yngre lag i kulturhistorien og kortlægge kulturelementernes spredningsveje. Troen på muligheden for at opstille store synteser veg imidlertid i 1960'erne under inspiration fra svenske etnologer og en orientering fra central-europæisk tradition mod angelsaksisk socialantropologi fandt sted. Resultatet blev mange nutidsstudier af lokalsamfund som kulturelle enheder i 1970'erne, og økologiske synsvinkler blev dominerende.

De nye studier førte imidlertid ikke til overblik, endsiige synteser over de kulturhistoriske forskelle. Bjarne Stoklund bringer velgørende og ifølge anmelderen med rette ældre forskningsbidrag om kulturgrænser tilbage i centrum af den etnologiske forskning. Således bl.a. Svend Jespersens betoning 1939 af den kulturhistoriske todeling af Danmark mellem en vestlig del, som fik sine kulturelle impulser fra Nordsøen, og en østlig, hvor påvirkningerne kom over Østersøen fra Centraleuropa. Stoklund diskuterer i forlængelse heraf fastlæggelsen af kulturelle grænser, og efterlyser bl.a. forskning i, hvordan disse grænser blev oplevet. Endelig behandler han idealøkotyper i det danske landbosamfund på baggrund af sin opdeling fra 1975 for studiet af den rolle, som økologisk tilpasning spiller i kulturel variation og forandring. Den økologiske forklaringsmodel vandt ikke frem i skandinavisk etnologi, sandsynligvis fordi de fleste etnologer søgte deres emner i arbejderkultur, borgerlig kultur og de oven anførte nutidsstudier, men virkede i stedet inspirerende på yngre historikere med interesse for kulturlandskaber og de ældste former for landbrug.

Det er naturligvis kun visse sider af det samlede kulturmønster, som kan tolkes i en økologisk sammenhæng. I sit bidrag om folkelig kultur og social struktur på landet i Sverige understreger Nils-Arvid Bringeús kompleksiteten ved kultur som begreb, og at det næppe er muligt at forklare alting ud fra kun én enkelt tolkningsmodel. I Peter Dragsbo's og Helle Ravns bidrag om levende egnsforskelle i det 20. århundrede analyseres eksempler fra byggeskik og havekultur i Nørrejylland, på Fyn og Als. Undersøgelsen dokumenterer ikke helt uventet, at der også i vor egen tids danske landbokultur findes tydelige egnsmæssige forskelle, som hverken la-

der sig forklare ud fra livsformer, økologisk tilpasning eller aktuelle økonomiske vilkår. De regionale normer ser til en vis grad ud til at hænge sammen med, at der selv i vore dage findes grupper i landbosamfundet med forholdsvis ringe mobilitet. Samtidig synes egnsforskellene især at blive opretholdt på områder, hvor praksis og erfaring tæller mere end national eller international kommunikation af normer.

Historisk set har hovedparten af den danske befolkning levet på landet. Peter Henningsen undersøger sammenhængen mellem folkekarakter og godssystem i det 18. århundrede. På grundlag af kvantitative undersøgelser over godsstrukturer på Sjælland, Fyn og Jylland peger han på, at de økologiske vilkår tilsyneladende ikke har haft så stor betydning, som det godssystem bønderne var underlagt. Bidraget er interessant som ét af de første i en mulig påvisning af, at godsejernes ledelsesstrategier tilsyneladende har haft indflydelse på udformningen af folkekarakter. Det skal blive spændende at følge udviklingen på dette forskningsfelt fremover.

Det særlige vestjyske er undersøgt af Ellen Damgård fra Lemvig Museum på grundlag af befolkningens egne kommentarer i en undersøgelse fra 1999. Ikke overraskende viser svarene, at der eksisterer en særlig vestjysk selvopfattelse med mulige karaktertræk tilbage til det 18. århundrede. Samtidig fremgår det, at disse forestillinger løbende justeres og påvirkes af mødet med omverdenen. Det samme gælder for Sønderjylland. Inge Adriansen når i sin undersøgelse frem til, at de regionale særtræk i Sønderjylland ikke (kun) er befolkningens egne rekonstruktioner. Begge undersøgelser viser det ønskelige i kommende større komparative undersøgelser, hvilke vil gøre det muligt at foretage sammenligninger mellem selvforståelser i de forskellige landsdele.

Hvornår nutidens regionale identitet begyndte at tage form, er det straks vanskeligere at svare på. Udvikledes hhv. regionen eller dens befolkning først som begreb? I et interesse-vækkende bidrag om Henrik Rantzaus skaberen af Jyllands identitet stiller Kenneth Olwig spørgsmålet, om det er jyderne, der definerer halvøen, eller om halvøen bestemmer, hvem der er jyder. Som udgangspunkt lægger han Marcus Jordans landkort over Jylland og Danmark fra 1585 udgivet på initiativ af den lærde Henrik Rantzaus. Dennes kartografiske indsats indgik som redskab i pågående identitetsprocesser og medvirkede til at Jyllands indbyggere med tiden kom til at opfatte halvøen som en enhed og ikke blot som en række afgrænsede landskaber.

Grundbegreberne køn, nation og danskhed er behandlet af Michael Harbsmeier, som redegør for bl.a. det forhold, at national (og regional) identitetsdannelse i princippet er gensidige og rummer en anerkendelse af andres »anderledeshed.« Danskhed – og for den sags skyld vestjyskhed er, hvad man kan få andre til at tro, at den er. I begge identiteter indgår illusionen om, at de andres billede af én selv har større tyngde end de egne billeder af de andre. Grundtvigs betydning for udformningen af danskhed behøver her næppe større omtale.

Nationale og transnationale perspektiver er tydelige i Anders Linde-Laursens bidrag om regionaliseringen i Øresundsområdet. Han diskuterer aktuelle regionale kulturelle processer og paradokser. Vigtig er hans understregning af, at det er for tidligt at afskrive nationalstaterne som aktive aktører i den europæiske udvikling. Øresundsgrænsen hviler trygt på den naturlige forskellighed, danskere og svenskere forventer som en materialisering af deres fælles adskillelse. Om integrationen i Øre-

sundsområdet med tiden, som et paradoksal spil med kræfter, der både trækker danskere og svenskere nærmere til hinanden og evt. støder dem bort fra hinanden, afgørende vil ændre opfattelsen af, at danskere og svenskere er forskellige, kan kun fremtiden vise.

I sit bidrag om identiteter over Øresundsbroen fortsætter Orvar Löfgren analysen af kulturmødet og understreger, at den nationale identitet fortsat er præget af livskraft på trods af statslige grænseoverskridende bestræbelser på at opmuntre og skabe ny regional identitet. Samtlige af bogens artikler rummer perspektivrige bidrag til en udvidet forståelse af konkrete og metodiske problemer med at dokumentere og analysere regionale forskelle og kulturelle særtræk. Derimod hersker der ikke enighed om endegyldige løsninger eller bestemte modeller for fremtidige undersøgelser. I et afsluttende slutord af Palle Ove Christiansen argumenterer denne velgørende for at forskyde fokus fra forskernes mere eller mindre autoritative opfattelser af, hvordan folk er, til hvordan mennesker samtidig opfatter sig selv og deres naboer. For historikere og kulturhistorisk interesserede er der megen inspiration og nye tanker og problemstillinger at hente i dette vellykkede festskrift til professor Bjarne Stoklund.

Jens E. Olesen

Birgitte Kragh: *Til jord skal du blive... Dødens og begravelsens kulturhistorie i Danmark 1780-1990*. (Museumsrådet for Sønderjyllands Amt, 2003). 335 s., 360 kr.

Forholdet til døden er et lidet behandlet emne i dansk forskning. Om end omgangen med og placeringen af døden i samfundet er at betragte som et væsentligt mentalitetshistorisk spejl, som under overfladen beretter om samfunds-

strukturer og menneskesyn, er det få forsøg, der er begået på en samlet indskrivning af døden i den danske kulturhistorie. Med *Til jord skal du blive...* gør Birgitte Kragh det indledende grundarbejde for videre forskning indenfor emnet; og med et værk, som både er velskrevet, empirisk rigt og kvalitativt gennemarbejdet.

Med afsæt i den franske mentalitetshistoriker Philippe Ariès' redegørelse for dødens kulturhistorie i den vestlige verden og englænderen Geoffrey Gowers beskrivelse af den som et pornografisk tabu, sammendraget med ophavsmanden til den moderne sociologi og fransk antropologi Arnold van Genneps studier i moderne individualisme og hans tilhører Emile Durkheims begreb om overgangsritualer, fører Kragh den danske dødekultur ind i en vestlig kulturteoretisk historietilgang. De rituelle handlinger omkring døden – fra den indtræffer og til de afpillede knogler definitivt er indgået i naturens cyklus – sættes på dette grundlag i et dansk, samfundsstrukturelt relief. Med oplysningstidens ændrede verdenssyn in mente holdes egnspecifikke riter konsekvent i kontrast til en generel vestlig individualitetsforståelse under konstant udvikling, og de behandlede lokale traditioners udvikling inkorporeres dermed ikke alene i et overordnet dansk døds-syn, men sættes i forhold til et overvejende vestligt verdensbillede under forandring. Trods det protestantisk og overvejende sønderjysk funderede empiriske materiale, grundende i mere end 50 års forskning, formår Kragh at danne et troværdigt billede af dødens historiske placering i det danske samfund, uden at falde for meget i generaliseringer. *Til jord skal du blive...* giver et fylde indblik i et begrænset område af den danske dødekultur, og placerer sig hermed som et essentielt værk i den danske thanatoli-forskning.

Hvis værket er begrænset i sit brug af kildereferencer, kompenserer det for dette i sit brede dækningsområde. Første halvdel er således tilegnet selve begravelsesskikken i de danske landbosa-
samfund, overvejende ved den jyske vestkyst og gerne i Sønderjylland, og andel halvdel er centreret omkring de mere æstetiske forhold ved bevarelsen af de døde minde.

Hvad begravelsesskikken gennem de sidste godt to århundreder angår, gives således et detaljeret indblik i »forløbet hos 'almindelige mennesker'«. Fra begyndelsen af den diskuterede periode, godt 1790, og op til ca. 1850 er forløbet omkring dødsfald og begravelse skitseret som overvejende en begivenhed, der i bondesamfundene involverede hele nærmiljøet; familie, naboer – alle personer, med hvem man havde omgang og til hvem man levede i et gensidigt socialt afhængighedsforhold – var delagtiggjorte i processen. Tro og overtro var dominerende faktorer hvad angik omgangen med lig. Forestillinger om det urene og det hellige påvirkede ikke mindst selve omgangen med det døde legeme, hvor rengøring af liget, udsyngning, ligtog og nedsætning havde salvende konnotationer. Det hørte folketroen til, at frygten for gengangeri bl.a. kunne afvejes ved brug af naturlige midler, hvormed alnaturens præmisser kunne imødekommes og fred og ro etableres for de efterlevende. Risikoen for at en afdød ville hjemsoge de efterladte kunne således formindskes hvis man stak nåle i ligets fødder, kastede ligvandet, som det var blevet rengjort i, efter kisten når den fulgtes fra gårde, eller strøede hørfør ved dørtærsklen eller på graven. Gengangeren ville i givet fald være nødsaget til at tælle frøene, før han eller hun kunne begive sig videre, hvilket – hvis frøene var i rigelige nok mængder – sjældent kunne nås før solopgang. Spøgelser af urene lig som

forbrydere og selvmordere kunne holdes fra de retroende godtfolk, hvis deres jordiske rester begravedes ved en korsvej eller blev smidt i en mose. De skulle ikke mænge sig med de frelste salige, som hvilede på kirkegårdene. Som en ekstra foranstaltning kunne lys i vinduerne og ved kisten holde de onde ånder fra døren, og fungere som en yderligere renselse af kroppen, mens den afsjæledes. Således blandede den landlige protestantiske begravelsesskik sig med efterlevn fra katolicismen såvel som den tidligere naturtro, og skabte en dobbelt sikkerhedsfølelse i samfund, som levede med døden i rigelig udstrækning – ikke mindst i følge med en høj børnedødelighed og ringe sanitære og medicinske kår. Perioden 1790 til 1850 er hermed i hovedtræk betegnet som en tid præget af romantikkens panteistiske tro på alnaturen, hvor en kødelig nærhed i omgangen med døden påbød respekt for de overleverede tilgange til dens konsekvenser – jordiske såvel som overjordiske.

Fra 1850'erne til ca. 1920 bliver tilgangen til døden mere oplyst, og gengangerfrygten og helvedesangsten for-tager sig gradvist. Riterne omkring omgangen med liget begrænses; det tredelte overgangsritual, som har været praktiseret, udtyndes, og afviklingen af begravelsen bliver i tiltagende grad en sag for familierne alene. I takt med, at det naturvidenskabelige verdensbillede vin-der indpas, og industrialiseringen og forestillingen om nationalstaten slår igennem, rationaliseres dødsbegrebet, og sorg og mindevirksomhed er starten på en individualisering, som ikke mindst ses i den borgerlige patriarkal-ske kernefamilies private forestilling om efterlevn og individets personlige og nationalhistoriske betydning.

Fra 1920 til 1990 sker en videre indi-vidualisering, som understøttes af ver-denskrigenes fordring af nihilisme kom-

bineret med en personlig positivisme. Overtro og tro kultiveres måske i det private, men udadtil fører utopiernes sammenbrud til en fremmedgørelse fra det døde legeme. Døden flyttes til institutionerne – og bliver som resultat heraf en tabuiseret institution i sig selv, som giver grobund for en ny type sorgarbejde: terapi og psykologisering. Håndteringen af døden i det nære forsvinder som professionaliseringen af de fysiske arbejder med den døde krop tager over. Sygeplejersker står nu for ligvask og påklædning, gravere for nedsætningen, og bedemænd for alt det mellemliggende. Fra godt 1980 og frem finder behovet for personlige gravminder nyt udtryk på bl.a. internettet, og i den fysiske verden sker et tiltag i gravudsmykningen. Barnegrave bliver fx i de senere år hjemsted for diskutabile mængder af bamser, legetøj og lysdekorationer, som vækker debat omkring den frie udfoldelse af den private mindevirksomhed i det offentlige rum. De dødes efterliv i det hinsides er rykket til en mental beståen i mindet hos de efterlevende, som følgelig prioriterer den 'passende ihukommelse' af de dødes minde i en grad, som viser tilbage til de fysiske strabadser, man i starten af perioden undergik for at sikre den dødes retsmæssige færd til 'den anden side'. Hvor gravgaver tidligere havde overtroiske motivationer – en pipe tobak i kisten kunne adspredde på turen til 'den anden side', en skilling betale for overfarten – er der dog nu nærmere tale om en privat anstændighedsmoral hos de efterladede, med mistænkelig genklang af velfærdssamfundets forbrugsorienterede konsumerisme-prioriteter. Den symbolske statusdemonstration i begravelses- og mindeceremonierne er hermed overgået i en ny modernistisk tradition, som ikke giver lovning om transcendens, men retter sig fladt mod en personlig tilfredshedsfølelse hos de efterladede.

Hvor første del af *Til jord skal du blive ...* markerer sig ved at kortlægge de mere antropologiske aspekter af begravelsesskikken, fokuserer anden del på en nærmest topografisk redegørelse for de fysiske rammer for de døde – kirkegården. Som i første halvdel følges udviklingen her kronologisk; fra 1780'ernes umærkede naturgrunde, over 1800-tallets nostalgiske, let barokke mindehaver, til vor tids retlinede liguster-minimalisme. I den første periode, fra 1780 til 1850, bliver de personlige gravminder mere og mere udbredte. Med udskillelsen af begravelse fra de overfyldte kirker til de mere hygiejnisk bevidste mindehaver, afløses de tidligere liggende gravsten og gravtuer med opretstående sten i romantikkens pompøse stil. Gravtræer – liggende eller stående udskårne stammer, eller stenmonumenter i træ-form – og smedjernskors er blandt de typer gravmonumenter, som især kommer til syne i landsbysovnene. Fra 1850 til 1920 bliver familiegravstedet, med klare patriarkalske træk, normen. Fra 1920 til 1990'erne undergår gravstederne en demokratisering, til dels som følge af de to verdenskriges ændring i henholdsvis livssyn og dødsopfattelse, og skovkirkegårde og anonyme fællesgrave bliver det konsekvente udtryk for en fortrængning af døden – i vals med en søgen efter legemets frihed i retræten til ikkeeksistens. Ligbrænding er imod slutningen af perioden blevet normen frem for undtagelsen – ligeledes en konsekvens af den tiltagende rationalisering og kliniskgørelse af den fremmedgjorte død.

Til jord skal du blive ... er et banebrydende værk, som både oplyser og åbner for emner for videre tværfaglig forskning – ikke kun indenfor dødens og begravelsens kulturhistorie, men alle grene af mentalitetshistorien, kunsthistorien, samfundshistorien, litteraturhistorien, etc. Den danner rammen for en ud-

gangspunktlig forståelse af dødens ritualer i det danske samfund igennem de seneste århundreder, og på en måde, som forholder sig på én gang sagligt og dog fortællerisk forførende til sin læser. Det er ikke kun en grundbog for thanatologi-forskere, men en kløgtig investering for alle som kunne begære en indsigtsberigende, men forholdsvis ufarlig

lille flirt med døden, som den manifesterer sig i den danske protestantiske rite-kultur. Om noget inspirerer den til udflugter udi det ganske land, til alle de mange og varierede kirkegårde, som med lidt historisk dimensionering kan afdække en forholdsvis uberørt side af den danske kulturhistorie: døden.

Jannie Uhre Mogensen

HISTORIOGRAFI, HISTORIETEORI OG METODE

Jon A. P. Gissel: *Den indtrængende forståelse. Johannes Steenstrups historiesyn.* (Museum Tusulanums Forlag, 2003). 464 s., 398 kr.

I en slags indledning til sin disputats begrunder Jon A. P. Gissel sin interesse for Johannes Steenstrup, der var professor i historie fra 1882 til 1916, og hvorfor Steenstrups forfatterskab er relevant for os i dag. Gissels begrundelse for at skrive bogen er at »tildele ham den plads i dansk historievidenskab, som hans format og indsats berettigede til, men som omstændighederne nægtede ham« (s. 9). Hvad angår relevansen, foregriber Steenstrups klassiske hermeneutik ifølge Gissel de sprogligt-litterære problemstillinger, som postmoderne 'guruer' og 'profeter' i de seneste årtier har givet ringere svar på. Sidst, men ikke mindst, kan Steenstrup hjælpe os med at få sammenhæng ind i historiefaget igen.

Meget sammenhæng er der ikke i den efterfølgende fremstilling med titlen personlighed. Sine steder er der tale om kildeophobning, der viderebringer oplysninger om stort og en hel del småt fundet i kildematerialet om den pietetsfulde, hjælpsomme og medfølelse professor, cyklisten, roeren, friluftsmennesket, der 'skam også havde influenza og

tandpine'. Mere kød er der på redegørelsen for Steenstrups virke på universitetet og i andre videnskabsrelaterede sammenhænge. Ikke at dette kapitel systematisk søger at påvise den del af fremstillingens tese, der omhandler, hvorledes omstændighederne nægtede Steenstrup indflydelse og plads i dansk historievidenskab. Tesen er, at Steenstrup som nationalkonservativ var på det tabende hold i den almindelige kulturkamp med radikalismen. I den særlige universitære magtkamp var resultatet det samme i den kamp, der i sidste ende handlede om retten til at definere, hvad historievidenskab skulle være. Det er fremstillingens fortjeneste at udbygge kendskabet til modsætningen mellem konservative og radikale i det Filosofiske Fakultet, og hvordan den tog sig ud fra konservativt perspektiv, hvilket sandsynliggør en defensiv-opgivende holdning blandt flere konservative. Modsatningen mellem Steenstrup og Erslev især i 1890erne tilføjes nye dimensioner, ligesom den meget skarpe modsætning til Erik Arup efter dennes ansættelse ved universitetet 1915 og især som redaktør af Historisk Tidsskrift 1917 tilføjes nye elementer. Men godtgør tesen gør Gissel ikke.

Tesen kunne være undersøgt – men efter min mening ikke underbygget –

ved at analysere de sammenhænge, hvor akademisk magt udøves og kriterier for videnskab sættes, dvs. studiereformer, ansættelser, tildeling af videnskabelige grader og stipendier samt optagelse af artikler i videnskabelige tidskrifter, dvs. *Historisk Tidsskrift*. Gissel er omkring noget af dette. Flere ansættelsessager berøres fx Var dette gjort systematisk, ville det have vist sig, at det historistisk-hermeneutiske historie- og videnskabssyn, som Steenstrup repræsenterede, aldrig ekskluderedes som uvidenskabeligt. Fx var 1901-reformen af skoleembedssekssamen i historie afgjort mere et produkt af Erslev end af Steenstrup, men den institutionaliserede ikke det erslevske metodesyn eller hindrede Steenstrups pragmatiske metodeøvelser. Som det fremgår af Gissels egen gennemgang af Steenstrup og Historismen (s. 234f) er Ellen Jørgensens disputats fra 1909 om helgendyrkelsen i Danmark ifølge citat af Steenstrup selv beslægtet med Steenstrups egen stræben, og den blev hun dr. phil. på, anerkendt for sin videnskabelighed af såvel Steenstrup, Erslev og Fridericia. Alle er i øvrigt enige om Fridericias værkers høje videnskabelige standard og Troels-Lunds værkers lave. Selv om Gissel i forbifarten nævner, at Erslev ikke altid fik sin vilje, og at alt ikke lader sig sætte på en konservatisme/radikalisme-formel, ændrer det ikke ved, at billedet der tegnes, er et med en vinder og en taber udregnet efter netop denne formel. Den rykker dog ikke ved korrektheden af Jens Chr. Manniches påpegning af, at der var to traditioner i dansk historievidenskab mellem 1880 og 1960, nemlig en positivistisk og en historistisk-hermeneutisk, den første i hovedsagen knyttet til radikal-socialliberal ideologi, den anden i hovedsagen til konservativ ideologi (*Den radikale historikertradition* 1981, 314ff).

Næste skridt er at placere Steenstrup i

forhold til kristendommen, romantikken og historismen. Hvad det første angår, var Steenstrup ubetvivleligt kristen. Men ikke desto mindre må Gissel lidt opgivende spørge, hvorfor kristendommen ikke kommer stærkere frem i Steenstrups historiesyn (s. 202, 283). Det er nemlig et særligt problem for forfatteren, fordi han gerne ville have kunnet underbygge sin »påstand, at det sammenføjende element i Steenstrups på så mange felter adspredte forfatterskab er en meningsskabende religiøs livstolkning« (s. 197). Trods en række sammenstillinger og sammenligninger lykkes det ikke rigtigt, men afvises kan det heller ikke. I de to efterfølgende kapitler behandles romantikken og historismen – organismetanken og individualitetsopfattelsen – og i et vist omfang Steenstrup, i et blandingsforhold jeg kunne have ønsket var omvendt. Steenstrups historiesyn har ret åbenbare rødder i romantik og historisme, der hverken er ukendte eller ubeskrevne, hvorfor inddragelsen af Oehlenschläger, Steffens, A. D. Jørgensen og Michelet mere er omveje end genveje.

Fokus på Steenstrup og sider af hans værk er der til gengæld i de næste kapitler. Først gennemgås Steenstrups syn på historieskrivningens historie, hans indlæg i striden om Kong Valdemars Jordebog med Caspar Paludan-Müller og hvilken metode det hviler på. Derpå følger en meget oplysende analyse af den kildekritiske praksis i *Normandiets Historie* fra 1925, med særlig vægt på Steenstrups positive syn på og brug af traditionskilder, der tænkes at have rod i mundtlige overleveringer. Hermed peges der på, at Steenstrups tilgang især er betingningskritisk. Grundsynspunktet, som i øvrigt er det samme som Paludan-Müllers, er, at overleveringen står til troende, hvis ikke den kan modbevises, og at fejltagtheder i det enkelte ikke betyder, at overleveringen ikke har en

sand kerne. Endvidere er Steenstrups omgang med kilderne ikke præget af rigide kildekategoriseringer, hvilket han var modstander af, men af en realkritik, der bygger på et helhedsbillede, som han oparbejder, og som de enkelte kilders udsagn vurderes i forhold til. Steenstrups Saxokritik, der nok i høj grad har været med til at befæste hans status som en relativt ukritisk historiker, behandles og afslutningsvis tages Steenstrups ideer om kulturhistorie op til behandling. Ind imellem er der en oplysende sammenligning af Steenstrups og Arups modsatte fremstillinger af den tidlige middelalder.

Denne bog har sine lyspunkter, men der er langt imellem. For Steenstrup var upartiskhed og tilstræbt retfærdighed over for modstandernes synspunkter centrale idealer. Disse idealer kan eller vil Gissel ikke leve op til. Behandlingen af Erslevs videnskabssyn er gennemgående usaglig. Hvad angår Steenstrup er alt positivt. Steenstrup er en hædersmand, har en avanceret og korrekt historisk metodeopfattelse og laver historisk forskning af høj kvalitet. Når dette ikke har fået lov til at komme eftertiden til gode, er det fordi de radikale sejrherter har skrevet historien, og den Erslevmyte de har skabt, er blevet videreført af 1970ernes historiografer. Men sammensværgelsen er faktisk videre end som så, for det er et faktum, at selv om man kan skimte konturerne af en konservativ linie i dansk middelalderforskning med Steenstrup, Ellen Jørgensen og Vilhelm la Cour som repræsentanter, har en sådan aldrig opnået status som alternativ forskningstradition og har ikke sat sig mange spor i nutidig dansk middelalderforskning (Per Ingesman i *Den jyske Historiker* 75/76, 1997, 27). Hvad angår 70er-historiografien kunne en alternativ forklaring på, at man ikke beskæftigede sig synderligt med Steenstrup, være, at man ganske enkelt ikke

opfattede ham som en særlig avanceret historiker målt på de samfunds- og socialhistoriske interesser man havde. Den konklusion er mindst lige så plausibel i forhold til Manniches artikel om tysk-kritisk og fransk-kritisk skole (*Historisk Tidsskrift* bd. 75, 39-59) som Gissel bruger til at underbygge sin sejrherrete med (s. 369). Om Steenstrups forfatterskab vil tiltrække sig mere opmærksomhed i fremtiden, ja så kan man allerede spore en vis stigende interesse for de kulturhistoriske dele fx i Palle O. Christiansens glimrende bog om *Kulturhistorien som opposition* (2000). Spørgsmålet er dog, om ikke Gissels apologetiske tilgang og den deraf følgende ukritiske og unuancerede lovsang faktisk har gjort interessen for Steenstrup en bjørnetjeneste.

Claus Møller Jørgensen

Gabriella Bjarne Larsson (red.): *Forma Historia. Metodövningar*. (Studentlitteratur, 2002). 304 s., 278 kr.

Det svenske forlag Studentlitteratur har det seneste tiår udgivet historiske metodebøger til strengt taget alle undervisningsniveauer, hvor sådanne bruges. Denne er til brug for universitetsstuderende, som flere af de øvrige. Bogen er bygget op af en række kapitler, der behandler forskellige sider af den historiske forskningsproces, hver især udstyret med en række udvalgte tekster, som skal bruges til at besvare spørgsmål med. I første kapitel handler det om at forholde sig kritisk til afsenderen. Kapitlet indledes med en introduktion til forskellige faktorer, der kan have indflydelse på afsenderens tekst og tekstuddragene skal bruges til at besvare spørgsmål om afsenderens historiesyn. Kapitel 2 ser på læseren i et 'selvkritisk', hermeneutisk lys. Hensigten med indledning og tekstudvalg er at gøre opmærksom på forforståelsens og fordom-

mens betydning, hvorledes den hermeneutiske cirkel eller 'tolkningsspiralen' fungerer, og hvorledes kontekstualisering kan åbne en tekst. Derefter følger en gennemgang af kildekritik med vægt på spørgsmålets styrende funktion i forskningsprocessen og levns- og beretningsudnyttelse, men tillige med en oversigt over de mere eller mindre brugbare kildekritiske inddelinger som talende-stum, officiel-privat etc. I forlængelse af dette ville et kildesæt have været at foretrække frem for den stribe enkeltkilder man har valgt at optrykke. Kapitel 4 omhandler ifølge overskriften problemstillingens operationalisering ved hjælp af metode, men broderparten

af kapitlet er faktisk et kort statistikkursus. I afslutningskapitlet gives der (en noget skematisk) gennemgang af, hvordan man samler trådene og de delelementer, der er behandlet i det foregående.

Det er en absolut kompetent undervisningsbog, de tre forfattere har fået skruet sammen. Forfatterne formår meget mere direkte at knytte videnskabs-teoretisk overvejelse og historisk forskningsproces sammen, end det sker i danske bøger i samme genre. I dansk sammenhæng mindskes dens tiltrækningskraft som undervisningsbog dog af, at den er svensksproget.

Claus Møller Jørgensen

HERALDIK

Erling Svane: *I Skjoldet springe Løver. Afledninger af Kongevåbnet*. University of Southern Denmark Studies in History and Social Sciences vol. 255. (Syddansk Universitetsforlag, 2002). 188 s. 275. kr.

Blandt alle de historiske hjælpediscipliner er ingen så æstetisk smuk som heraldikken. Det kan derfor ikke undre, at den af mange dyrkes for sin egen skyld. I Norden har heraldikerne deres eget forum i Heraldisk Selskab med *Heraldisk Tidsskrift* som organ, hvori der publiceres mange bidrag af høj kunstnerisk standard. Den foreliggende bog lever til fulde op til denne standard. Det er dog ikke det æstetiske aspekt, som skal anmeldes her, men bogens værdi som bidrag til den almindelige historieviden-skab.

Fhv. toldinspektør, nu registrator ved Told & Skat Museet Erling Svane udgav i 1994 *Det danske Rigsvåben og Kongevåben*. Nu er turen kommet til af-

ledninger af kongevåbnet, dvs. variationer af våbnet med de tre løver og ni søblade. Emnet er velvalgt, for det har længe savnet en behandling. Det kan undre, for danske middelalderforskere er ellers ikke ubekendte med heraldikkens nytte. Fx har Troels Dahlerup, Per Ingeman og Knud Prange oftere vist, hvor nødvendigt et kildemateriale heraldikken leverer. Tilmed er det netop ved studier af variationer, at de vundet nogle af deres mest opsigtsvækkende resultater. Deres arbejder har dog også ved deres tekniske karakter gjort det klart, at heraldiske studier kræver forkundskaber, som ikke alle faghistorikere har til-egnet sig i studietiden. Dette kan forklare, hvorfor der ikke er flere, som har fulgt deres eksempel. Nu har en øvet heraldiker taget opgaven på sig.

I ti kapitler behandler Svane de ældste afledninger (Knud Prislavsens, greverne af Orlamünde, hertugerne af Estland, greverne af Halland, hertugerne af Lüneburg, hertugerne af Sønderjylland

m.fl.); diverse efterkommere af de danske konger (fra greverne af Gleichen til prins Philip af Grækenland og Danmark); de danske dronninger & maitresser; kabinetsvåbnet (en formindsket form, som ofte brugtes på mønter); fantasivåbner og misforståede våbner (bl.a. Kronborgtapeterne og Bjørn Nørgaards gobeliner); byvåbner; amtsvåbner; kongehuset og statsinstitutioner; diverse andre anvendelser; samt varianter. Bogen har fire stamtavler, noter, en litteraturoversigt og et register.

Bogen er pænt trykt og de fleste illustrationer står klart og tydeligt, hvilket er et must, når det gælder de ofte meget små heraldiske motiver. Stamtavlerne er overskueligt opstillet og letter forståelsen af middelalderstoffet. Desværre har forfatteren valgt at anbringe oversigten over anvendte forkortelser (det drejer sig udelukkende om bogtitler) først i bogen, mens noter og litteraturoversigt findes sidst. Litteraturoversigten er ikke fuldstændig; de i forkortelseslisten optagne titler findes kun dér, og flere af de i noterne omtalte værker er heller ikke anført.

De heraldiske problemer er behandlet kyndigt og overbevisende, men snævert heraldisk. De mange spændende iagttagelser sættes ikke ind i en almindelig historisk kontekst, hvad navnlig de mange afledninger fra Valdemarstiden ville være tjent med. For 20 år siden argumenterede Nils G. Bartholdy i *Heral-*

disk Tidsskrift for, at løvevåbnet var et antikejserligt symbol. Valdemarernes antagelse af dette våben markerede dynastiet som Frederik Barbarossas og kejsermagtens fjende. Bartholdys artikel optræder hverken i forkortelseslisten, noterne eller litteraturoversigten, men må være Erling Svane bekendt, da dennes argumentation for Valdemar den Stores brug af løvevåbnet følger Bartholdys. Det ville have været spændende med en tilsvarende analyse af de middelalderlige afledningers ophavssituation. Når nabofyrster anvendte afledninger af det danske løvevåben, skønt de kunne have anvendt et andet, allerede eksisterende eller nykomponeret, var det en demonstration af de danske kongers magt og indflydelse i hele regionen. Denne vigtige, symbolske side af Valdemarernes Østersøimperium lader sig ikke beskrive uden anvendelse af heraldikken, men læseren må selv gøre arbejdet.

Trods den fremførte kritik skal bogens fortjenester ikke forties. Det er i sig selv positivt, at der gives en samlet behandling af et emne, som tidligere kun har været behandlet i spredte bidrag. Forfatterens heraldiske kvalifikationer er ubestridelige og bogens billedmateriale af den fornødne kvalitet. Det gør den ikke ringere, at den er fyldt med spor, der lokker læseren til at anstille egne undersøgelser.

Anders Leegaard Knudsen

OLDTID OG MIDDELALDER

Nils Hybel: *Danmark i Europa 750-1300*. (Museum Tusulanums Forlag, 2003). 286 s., 250 kr.

Med sin nye bog fortsætter Nils Hybel en efterhånden ganske rodfæstet tradi-

tion for at skrive danmarkshistorie ved at inddrage europæisk historie og gennemføre komparationer mellem Danmark og Europa, både hvad angår overordnede samfundsmæssige udviklingsstræk og betydende samfundsmæssige

institutioner, men også de tankemønstre, der har ligget bag udviklingen af sådanne institutioner og deres udvikling i Danmark.

Nu kan der jo være meget forskellige opfattelser af, hvornår en tradition sådan kan kaldes 'rodfæstet'. Museum Tusulanums forlag opfatter således Nils Hybels bog som udtryk for en ny måde at skrive danmarkshistorie på. Til det er at sige, at der i de senere år har været adskillige forsøg på – også hvad angår Danmarks middelalder – at inddrage den europæiske historie i (re)konstruktionen af den nationale historie. En kultursammenlignende tilgang til Danmarks historie er ingenlunde nogen uprøvet disciplin, selvom der kan være uenigheder om, hvordan opgaven hidtil er blevet løst. Hybel henviser selv i sin indledning til *Gyldendals Danmarks Historie, Gyldendals og Politikkens Danmarks Historie*, og man kunne supplere med yderligere henvisninger til temanumre af *Den jyske Historiker* (nr. 42 og 89 fra hhv. 1987 og 2000) og til *Danmark og Europa i senmiddelalderen* (red. Per Ingesman & Bjørn Poulsen, 2000), som direkte tematiserer forholdet mellem Danmark og Europa på forskellig vis. Herudover findes der efterhånden en del monografier og artikler, der inddrager 'det europæiske': I disputatsform således både Niels Lunds *Lid, Leding og landeværn* fra 1996 og Annette Hoffs *Lov og Landskab* fra 1998; derudover kunne man pege på Helge Paludans *Familie og familia i dansk middelalder* fra 1995, Brian McGuires (red.) *The Birth of Identities. Denmark and Europe in the Middle Ages* fra 1996 og indflydelsesrige artikler fra eksempelvis Michael Gelting fra 1980'erne til i dag. Ingen af de anførte titler optræder i øvrigt i Nils Hybels litteraturliste.

Det være som det være vil. Nils Hybel annoncerer i sin indledning, at histo-

riografiske betragtninger bevidst er udeladt fra bogen. En besynderlig bemærkning, når bogen samtidig vil opfattes som en ny måde at bedrive danmarkshistorie på. Ikke desto mindre er bogens hele indledning i realiteten en historiografisk betragtning. Nils Hybel gør hér rede for de metodiske overvejelser han har gjort sig, da bogen konciperedes. Og det er overraskende sager, vi præsenteres for. Bogen bygger således ikke »på den historiske forsknings seneste landvindinger andet end i den udrækning forfatteren i almindelighed er påvirket af andres forskning.« (s. 17) Hvordan denne sætning helt præcist skal forstås, unddrager sig denne anmelders forstand. Nuvel, det ville imidlertid have været svært interessant at få at vide, hvori den historiske forsknings seneste landvindinger (et stort ord – og vigtigt) bestod, og hvori disse kunne have påvirket forfatteren i hans udvikling af sin syntese. Hvis der er tale om forskningsmæssige landvindinger, så er det da forkert ikke at anvende dem, eller hur? Grunden til dette besynderlige fravalg forsøger Hybel at fremstille i samme indledning. Han ønsker nemlig at skrive en syntese »fortrinsvis på grundlag af historisk samtidige skrifter og arkæologiske kilder.« (s. 17) Denne arbejdsmetodes fordele – åbenbart i stedet for og i hvert fald frem for en inddragelse af forskningsmæssige landvindinger – argumenteres der imidlertid ikke for. I stedet får vi at vide, at Hybel mener, at det »ville have været ønskeligt, men i praksis uoverkommeligt, slet ikke at benytte historisk litteratur.« (s. 17) Dette er i sandhed et både historiografisk og metodisk (ny)brud. I det hele taget opererer Hybel i sin indledning med nogle forbavsende modstillinger af ellers ganske almindelige elementer i en forskningsproces. Således mener Hybel, at »da hovedparten af bogen er skrevet på de historiske kilder, bygger den ikke så

meget på, hvad forskningen mener at vide, men i høj grad på mine valg og fortolkning af kilder til belysning af de emner og problemer, jeg finder relevante til belysning af periodens historie.« (s. 17) Men hvori modsætningen egentlig består, mellem hvad forskningen mener at vide, og Hybels egne indsigter, får vi ikke noget at vide om. Det forbliver således aldeles uklart, hvordan en inddragelse af forskningens landvindinger ville have umuliggjort Hybels projekt. Selvfølgelig fordi den af Hybel opstillede modstilling ikke er reel.

Men hvad er så Hybels projekt? Hvilken syntese kan skrives på grundlag af de historisk samtidige skrifter og arkæologiske kilder? Denne syntese fremlægges ligeledes i bogens start. Her opstilles to hypoteser om det danske middelaldersamfund: Dels, at det var koncentrationen af store jordbesiddelser fra slutningen af 11. årh. og op gennem 12. og 13. årh., der, sammen med »tilegnelsesformens fredeliggørelse« (s. 18) under ledelse af en styrket kongemagt, udgjorde de vægtigste faktorer bag skabelsen af det danske middelaldersamfund. Og dels, at dette udviklingstræk faldt sammen med og understøttedes af udviklingen af en kongelig beskatning og en række øvrige (stats-)institutioner. Således nævner Hybel stordrift, teknologispredning, produktivitetsstigning og befolkningsudvikling som de afgørende faktorer, uden hvilke samfundet ville have udviklet sig markant anderledes. Det er Hybels pointe, en pointe han i øvrigt deler med andre forskere, at Danmark på samtlige disse områder følger en udvikling, som også kan genfindes i resten af (Vest)Europa. Forstået i sammenhæng følger Danmarks skabelse som middelalderlig nation altså den øvrige skabelse af et middelalderligt Europa bestående af afgrænsede nationer/riger og holdt sammen af kristendommens bevidst uniformitetsskabende og

dermed tendentielt kulturudlignende karakter. Det »middelalderlige danske kongerige var den konstituerende institutionelle og geografiske ramme for skabelsen af folket og samfundet« (s. 17) – på samme sæt og vis, som det var tilfældet i det øvrige Europa. Dette er en tilgang til stoffet, som man også kan finde hos en historiker som eksempelvis Robert Bartlett i hans inciterende bog fra 1993: *The Making of Europe*. Således opfatter både Bartlett og Hybel eksempelvis spredningen af bispedømmerne i det nord- og østeuropæiske område fra ca. 950 som et vigtigt udtryk for europæisering (s. 171). Også et vigtigt fokus på den bevidste 'import' af vesteuropæiske bønder til de nyligt kristianiserede områder i nord-østeuropa har Hybel til fælles med Bartletts bog. Det havde været interessant at læse, hvordan – og om – denne bogs opfattelser af disse afgørende europæiseringsprocesser har inspireret Hybel.

Bogen er inddelt i tre overordnede dele: Første del, »I periferien«, er viet perioden ca. 700 til et stykke ind i 1000-tallet. Samtidig med, at fremstillingen er løseligt kronologisk organiseret og fører læseren overordnet gennem danernes kontakter med både det geografisk nære, som det mere fjerne, frankerne, orienten og det engelske område, indeholder fremstillingen imidlertid også flere spændende tematiske afsnit, hvor kronologien opløses en smule, og læseren indføres i afgørende, konstitutive samfundsmæssige institutioner og fænomener. Det er godt set af Nils Hybel at placere sådanne nærmest definatoriske afsnit om vikingetidens tributære høvdinge- og kongedømmer, om feudallisme, og om den europæiske kirke- og kongemagt i denne sammenhæng. Dermed kommer disse afsnit nemlig til at understrege den fundamentalt europæiske fælleskarakter, der rummes i disse begreber og institutioner, ligesom

de tolkes til at pege frem mod institutionernes og fænomenernes reelle virkeliggørelse i Danmark i den efterfølgende højmiddelalderlige periode.

Den højmiddelalderlige periode omfattes af bogens to resterende dele, »Mod Europa« og »I Europa«. Som titlerne antyder, fortælles heri historien om det danske samfunds bevægelse frem mod selvstændighed og autoritet, frem mod et stærkt kongedømme under Valdemarerne, der kunne øve dominans og ekspansion i områderne omkring Østersøen. Pointen er at understrege, at dette forløb ligeledes er et fælleseuropæisk træk, og at det medvirker til, at der også i Danmark efterhånden skabes en egentlig europæisk identitet med fokus på kongemagt og kristendom.

Bogen er klart bedst på de områder, hvor Hybel tidligere har demonstreret sit mesterskab, nemlig de socialhistoriske, økonomiske og produktionsmæssige områder. Som et velkomment supplement til de seneste års fokus på religion og mentalitet, som væsentlige historiske drivkræfter, henviser Hybel dygtigt på ny til de danske landskabers sammensætning og de heraf udviklede produktionsvilkår. Han redegør for landbrugsproduktionens organiseringsformer og udbytningsforholdenes udvikling i retning af først stordriftskoncentration og forpagtning, dernæst tenderende mod opløsning af storgårdene og godsejernes fokus på indtjening via jordrente i slutningen af perioden; han erindrer igen og igen om de materielle forholds betydning for udviklingen af politiske strukturer, fra *allodium* til *beneficium* kan man sige. Undervejs udpeger han konsekvent de fælleseuropæiske træk i denne udvikling. Velgørende er det således i denne sammenhæng at få inddraget engelske landbrugsmanualer og deres meget bevidste tilgang til, hvordan en landbrugsproduktion organiseredes bedst muligt. Desværre findes

der ikke danske kilder hertil, men det gør ikke så meget: Læst i sammenhængen er det meget svært at tro på, at de danske godsejere ikke skulle have haft ganske tilsvarende overvejelser.

I det hele taget forsøger Hybel som nævnt konsekvent at finde europæiske paralleller til de danske udviklingstræk. Dette gælder således landskabslovenes nedskrivning og karakter, selvom man savner inddragelsen af mulige europæiske paralleller til ledningsbestemmelserne og organiseringen af (den kongeligt ledede) militærpligt. Dette kunne være fundet i de militære organisationsformer, som de udvikledes på den iberiske halvø. Havde Hybel inddraget de seneste års forskning i middelalderlige grænsesamfund, hvorunder Danmark med lethed kunne være passet ind, havde også denne parallel været ganske åbenlys.

Jagten på paralleller gælder især udviklingen af de politiske institutioner omkring den over tid styrkede kongemagt. Således argumenterer Hybel følgerigtigt for, at Danmark i middelalderen udviklede sig til et fuldt feudalt organiseret samfund, på linie med resten af Europa. På et politisk plan kan Danmark omkring midten af 12. årh. således karakteriseres som et feudalt samfund på den måde, at den danske konge reelt var vasal under den tysk-romerske kejser, og Danmark dermed et len under den tyske stormagt, ligesom det danske område selv ligeledes var opsplittet i len.

For en sjælden gangs skyld – i hvert fald i bredere fremstillinger af Danmarks middelalderhistorie – inddrages ekspansionen i Østersøområdet som et generelt europæisk træk ved perioden. Således anskues ekspeditionerne mod venderne på den sydlige Østersøkyst og togterne til Estland i 1200-tallet som dele af den europæiske korstogsbevægelse, understøttet som disse togter var

af pavelige sanktioner og løfter om aflad. Der er dog adskilligt i disse afsnit om korstog og kolonisering, der kunne have fortjent en ekstra gennemtænkning. Således hævder Hybel, at man under korstog kunne »få lov til at slå ihjel og mishandle, uden det fik sjælelige omkostninger«, hvilket er decideret forkert: Der var altid en sjælelig omkostning ved at slå ihjel, og af samme grund var netop krigsførelsen underlagt ganske særlige bestemmelser og reguleringer af den kristne kirke, som ikke kun stod »til rådighed med psykisk terapi« (s. 166). Også de egentlige begivenheder omkring den kongelige magtudfoldelse i Estland kunne have fortjent en nøjere gennemarbejdelse. Selvom det var et speget spil, er det ikke umuligt at nå til vigtige indsigter ved hjælp af den forhåndenværende litteratur og det rige udvalg af skriftlige kilder både i form af diplomer og krøniker. Herved kunne Hybel have påvist, hvordan Valdemar Sejrs ganske aktivt udnyttede sin status som St. Peters vasal til at opnå pavelig beskyttelse i kampen om magten i området. Således kom kongens endelige gennemførelse af et seriøst erobningsforsøg i 1219 ikke alene i stand på kongens eget ønske om ekspansion, som ellers hævdede af Hybel (s. 174), men nok så meget efter direkte paveligt pres, for at kongen endelig skulle indløse et korstogslofte, han havde aflagt år forinden.

Selvom den danske kongemagts ekspansion i højmiddelalderen er en væsentlig faktor, så savner denne anmelder dog stadig en behandling af vigtige dele af det middelalderlige danske rige. Hybel kunne således have udnyttet Danmarks beherskelse af det estiske område mere intensivt. Kilderne findes til en sådan undersøgelse. Kong Valdemars Jordebog, som Hybel anvender i andre sammenhænge, rummer lister over vassallerne i området, som jo var under fastere kongelig dansk kontrol i hvert fald

i perioden fra Stensbyforliget 1238 til salget til Den tyske Orden i 1346. Den såkaldte Valdemar-Erikske lensret blev nedskrevet 1315 under Erik Menved og givet til vassallerne i Estland, bl.a. med henvisning til en ældre lensret fra Valdemar Sejrs tid (heraf navnet); derudover findes i øvrigt kong Kristoffer 1's overgivelse af den tyske arveret til vassallerne i Estland fra 1252. Disse kilder ville givetvis yderligere have bestyrket Hybels antagelser om Danmark som et gennemfeudaliseret samfund.

Bogen er slapt redigeret af forlaget. Der er alt for mange korrektur- og tekstbehandlingsfejl af den slags, der opstår, når tekst redigeres og gennemskrives af flere omgange. Dette fører således både til forkerte årstal (etableringen af ærkebispesædet i Lund benævnes for eksempel til at være sket i 1304, s. 108, ligesom vi oplyses om, at fortalen til Jyske Lov er skrevet i 1254, s. 229) og til syntaksfejl, forkerte endelser, koks i anvendelsen af bestemt og ubestemt form, og i det hele taget almindelige slåfejl. Det er synd for forfatteren, irriterende for læseren, og der er alt, alt for mange af dem.

Torben K. Nielsen

Thomas Riis: *Studien zur Geschichte des Ostseeraumes IV – Das mittelalterliche Dänische Ostseeimperium*. Odense. (Syddansk Universitetsforlag, 2003). 110 sider, 175 kr.

Bevares, der har været korstog i dansk historieskrivning om middelalderen, og der har også været Østersøhistorie. Men i de fleste tilfælde har det været påklisterede tilfældigheder, illustrationsmateriale som i Niels Skyum-Nielsens *Kvinde og Slave* fra 1971 og flere senere generelle oversigtsværker. Den ene store undtagelse er Thomas Riis' disputats fra 1977, *Les Institutions politiques centrales du Danemark 1100-1332*. Det er en

af 1900-tallets mest spændende disputater inden for dansk middelalderhistorie netop på grund af sit brede Østersøperspektiv og på grund af sit forsøg på at inddrage den fælleseuropæiske korstogsbevægelse som en integreret forklaringsfaktor til at forstå dansk historie i en vigtig periode. Den er stadig en af den internationale forskningsverdens eneste indgange til dansk middelalderhistorie og citeres ofte, fordi den blev skrevet på fransk, men den fik aldrig den indflydelse blandt danske historikere, som den egentlig fortjener. Måske af samme grund. De professionelle historikere har selvfølgelig kunnet læse fransk, men har nok været utilbøjelige til at bruge den i undervisning og rigtig fået gennemdiskuteret dens teser og bearbejdet dem og optaget dem.

Nu har Thomas Riis, der er professor ved universitetet i Kiel, skrevet en væsentlig kortere bog på tysk, som på flere måder er en selvstændig og spændende videreudvikling af hans disputats. Det er blevet en glimrende bog, fordi den kombinerer et eminent kendskab til kilder og forskningsdiskussion med et bredt perspektiv og en sikker fortællestil, der følsomt leder læseren igennem stort og småt, fra delikate kilderoverleveringsproblemer til grundlæggende spørgsmål, som hvad begrebet Danmark egentlig dækkede til skiftende tider.

Bogen handler først og fremmest om dét danske Østersøimperium, som blev opbygget i løbet af bare tres år, fra Valdemar den Stores første krige mod venderne i 1159 til erobringen af Tallinn i 1219. En indledning ridser baggrunden op fra de slaviske indvandringer i 600-tallet, og et sidste kapitel forfølger de danske kongers krav på Estland op til de første årtier af 1400-tallet. Kravet blev opretholdt, endda med nogen juridisk ret, selv om Valdemar Atterdag havde solgt Estland til den Tyske Orden i 1346.

Bogens hovedkapitler handler om

vendertogterne indtil 1169, togterne mod Pommern efter 1170, den endelige erobring af Holsten og Mecklenburg under Knud 6. og Valdemar Sejr, og Estlandsmissionen indtil erobringen af Tallinn i 1219 og de estiske oprør i de umiddelbart følgende år, hvor esterne rev det bankende hjerte ud af brystet på den danske høvedsmand Ebbe og spiste det. Ekspansionen stoppede brat, da Valdemar Sejr blev taget til fange af sin vasal, greven af Schwerin, Sorte Henrik, men trods dette og trods besværligheder med andre magter i Østersøområdet lykkedes det at genetablere det danske herredømme over Estland, og i sidste hovedkapitel gør Riis rede for den danske forvaltning af Estland.

En af bogens store styrker er dens tætte kildelæsning, hvor samtidige beretninger holdes op mod hinanden – især Helmold af Bosau og Saxo – og mod dokumentmaterialet, og i en omhyggelig gennemgang af begivenheder, nogle gange år for år, bliver mange problemer og tidligere tolkninger behandlet. En anden af dens store styrker er de mange kort, nytegnede eller søkort fra omkring 1900, som tillader at følge korsfarerne og viser den strategiske betydning af de mange steder, som ellers blot er navne i for eksempel Saxos lange fortælling. Læseren er i gode hænder.

Thomas Riis' bog er på tysk og burde derfor vel trods alt nemmere kunne bruges i undervisning end hans disputats på fransk, og den bør være en fast del af universiteternes undervisning i dansk middelalder fremover. Alligevel var det værd at overveje at få den oversat til dansk, fordi den er en koncentreret og velskrevet oversigt over en periode, som mange interesserer sig for. Så ville den kunne bruges til undervisning på flere niveauer, og den kunne finde vid udbredelse til almen fornøjelseslæsning.

Kurt Villads Jensen

Bengt Thordeman: *Armour from the Battle of Wisby 1361*. Complete in one Volume. (Chivalry Bookshelf, 2001). 530 sider, 70 £.

Hvor mange middelalderforskere mon får lov at opleve, at deres ellers uopdrivelige værker handles antikvarisk til skyhøje priser når de en sjælden gang udbydes til salg i et antikvariat eller over Internettet. Endnu færre er vel de forskere, der får deres værker stjålet fra biblioteker i ind- og udland af personer, der bare *må* eje værket. Lånere af den mere hæderlige slags får så blot på biblioteket den lakoniske besked, at bogen desværre er bortkommet!

Det har i begge tilfælde været skæbnen for Bengt Thordeman og hans monumentale værk *Armour from the Battle of Wisby 1361*. Værket udkom oprindeligt i 1939 i to bind, men foreligger nu i en nyudgave fra det engelske forlag *Chivalry Bookshelf*. Bogen er i den nye udgave forsynet med et forord af udgiveren Brian R. Price, men er ellers et fotografisk genoptryk af den mere end tres år gamle førsteudgave – dog er de to bind nu samlet i ét.

Som det vel er de fleste bekendt baserer bogen sig på en række arkæologiske undersøgelser af nogle massegrave på Gotland, der blev udgravet i perioden 1903-1930. Gravene var man stødt på i forbindelse med forskellige jordarbejder på arealerne uden for Visbys gamle bymur ved den såkaldte 'Korsbetningen'. Her havde der i middelalderen ligget et nonnekloster kaldet Solberga, eller *Mons Solis*. Da Valdemar Atterdag i sommeren 1361 invaderede Gotland stod det sidste afgørende slag imellem den danske konges hær og det gotlandske bondeopbud antageligt lige her uden for Visby mellem den søndre byport og klosteret Solberga. De dræbte – angiveligt op mod 1800 i alt, hvoraf de fleste efter al sandsynlighed har været

gotlændere – blev efterfølgende og i stor hast begravet i flere massegrave nord-vest for klosteret. Hastværket udlødes af det faktum, at adskillige af de døde endnu havde dele af deres ringbrynjer og rustninger på da de blev smidt i graven. For arkæologerne viste gravene sig således at rumme et helt enestående materiale til belysning af en skandinavisk middelalderhærs udrustning, men bar i høj grad også vidnesbyrd om de skader, som de kæmpende pådrog sig når to hære tørnede sammen på slagmarken.

Beskrivelserne af selve slaget ved Visby er yderst sparsomt i kilderne (som i øvrigt alle er gengivet i bogen), men Thordeman forsøgte på baggrund af det fundne materiale i massegravene at analysere sig frem til de to hæres udrustning i 1361, og sammen med sin medforfatter Bo E. Ingelmark, der i bogen bl.a. redegør for de dræbtes formodede alder og højde, forsøger de at give læseren nogle glimtvisse billeder af den voldsomhed hvormed kampene blev udkæmpet uden for Visbys mure. Skeletterne bærer for adskilliges vedkommende tydelige spor efter voldsomme lem-læstelser, der med al tydelighed viser hvor brutalt og nådesløst kampen havde formet sig for disse mænd, der nu lå døde i deres grav – ofte med spor efter adskillige armbrøstbolte i hovedet og på kroppen, overhuggede ben og arme og talrige andre kraftige læsioner. For så vidt kan Thordeman's analyser måle sig med tilsvarende, men væsentlig nyere undersøgelser af middelalderlige massegrave fundet i England (se nedenfor).

Nu er det jo ikke en anmelders opgave at presse prisen på antikvariske bøger og ej heller forhindre tyverier fra diverse biblioteker, ikke desto mindre er det på sin plads her i dette tidsskrift at gøre opmærksom på at Thordeman's værk nu igen er tilgængeligt for fagfolk og andre med interesse for middelalder-

rens militærvæsen og særligt da senmiddelalderens rustningstyper i Skandinavien. Der er da heller ingen tvivl om at det netop er blandt de rustningsinteresserede, at dette værk i særlig grad har opnået en næsten kultagtig status og således dannet grundlag for utallige rekonstruktioner af de rustningsdele der blev udgravet ved nonneklosteret Solberga udenfor Visby. Samtidig bærer Thordeman's bog også vidnesbyrd om en pionerindsats inden for det særlige forskningsfelt, som i den angelsaksiske verden er blevet benævnt *battlefield archaeology*. Særligt inden for de seneste par årtier har en række historiske, antropologiske, arkæologiske og retsmedicinske undersøgelser af særligt oldtidens og middelalderens, men også nyere og helt moderne slagmarker ført til megen ny viden om de respektive perioders krigsførelse. For en anmeldelse af nogle af de nyere værker inden for dette fagområde, se artiklen *Krig og samfund i middelalderen*, Nyt fra Historien, LI,2 Efterår 2002.

Alt i alt er der tale om en vigtig bog, der nu findes i et tilgængeligt nyoptryk så ingen længere behøver at forgribe sig på bibliotekernes udlånseksemplarer. Tilmed er den tekniske kvalitet af bogen fin – de lidt mørke fotos i bogen skyldes antageligt kvaliteten af de oprindelige billeder og man kunne godt have ønsket sig, at de ad teknisk vej var gjort lidt lysere. Det skal dog ikke sløre det faktum, at forlaget i sine vurderinger har set rigtig og genudgivet et centralt værk i studiet af middelalderens skandinaviske militærvæsen.

Carsten Selch Jensen

Bo Gregersen og Carsten Selch Jensen (red.): *Øm Kloster. Kapitler af et middelalderligt cistercienserabbedis historie*. Øm Kloster Museum. (I kommission hos Syddansk Universitetsforlag, 2003). 269 s.

Interessen for vore middelalderlige klostre og deres beboere er steget vældigt i de senere år. Øm Kloster er vort bedst arkæologisk undersøgte kloster, og det er da på tide, at vi får et lettilgængeligt overblik over resultaterne af et århundredes udgravninger. Det sørger især Susanne Nissen Gram, redaktørerne og Hans Krongaard Kristensen for med redegørelser for, hvad der kan siges om de talrige udgravede bygninger. Hertil får vi et overblik over de udgravede begravelser og redegørelser for diverse løsfund, især sådanne, som kan relateres til bøger. Vi skal dog heldigvis ikke igennem alle de mange tusinde fund, der er gjort; alene fra udgravningen i 1970'erne er der tale om mere end 23.000 fund.

Som sagt, såre nyttigt. Imidlertid er det ikke alt det skrevne, der bidrager til nytten. Lene Møllerup skriver om de kendte begravelser. På Nordre Kirkegård er der alene »udgravet 701 over et areal på ca. 1600 m². Det giver en begravelsestæthed på 2,3 grave pr. m²«. Ja, regning er en vanskelig kunstart, men ifl. anmelderens skolekundskaber bliver resultatet nok snarere 0,4, hvorefter man kan regne videre til, at der må være højst ca. 1050 urørte grave på kirkegården og ikke mindst ca. 2600. Det gør dog en forskel; ikke mindst hvis man skal lave et budget for en sådan udgravning. Når Alice Madsen glæder sig over, at vi gennem den bevarede liste over klostrets bogbestand på o. 350 bøger kan få at vide, »hvilke læsevaner man havde«, er det nok værd at tilføje, at listen er fra 1554 og helt sikkert ikke repræsentativ for, hvad man læste i tiden før Reformationen, dvs. i en periode på 364 år. Lene Møllerup står sammen med Jesper L. Boldsen for en artikel, hvor man v.h.j.a. kraniemålinger på skeletter fra Øm og andre udgravede jyske middelalderkirkegårde vil indkredse biologiske forskelle på middelal-

derens jyder fra forskellige dele af halvøen. Konklusionen er, at disse forskelle var helt forbløffende store, men jeg har mine tvivl om, hvorvidt en statistiker ville være tilfreds med størrelsen af de stikprøver, hvorpå konklusionen baseres.

Klosterets historie kan heldigvis også belyses ud fra skriftlige kilder. Disse bruges naturligvis, hvor de kan gøre nytte i forbindelse med de fortrinsvis arkæologisk baserede artikler. Brian P. McGuire, som er forfatter til det vel største værk om klosteret, vender tilbage til den berømte klosterkrønike fra Øm. Det kommer dog, efter min smag, til at handle lovlig meget om artikelforfatteren og for lidt om at præsentere den dybt fascinerende og enestående krønike for forudsætningsløse læsere. En række artikler bidrager med nye vinkler i kraft af forfatternes indgående kendskab til emnets bredere kontekst og ikke mindst til Cistercienserordenens historie. Tore Nyberg får således mere ud af den mærkelige historie om klosterets omflakken i dets ældste tid, end undertegnede før har set. Der er også god besked om lægbroderinstitutionen fra James France og om munkenes omsorg for fattige og fremmede fra Carsten Selch Jensen. Mette Birkedal Bruun giver en indsigtsfuld oversigt over cistercienserordenens ældste historie og ideer byggende bl.a. på ordenens ældste historieskrivning. »Disse tekster viser altså ikke, hvordan ordenen faktisk blev grundlagt, men hvilke træk og egenskaber, forfatteren har ønsket at knytte til grundlæggelsen«, kommer hun til at skrive. Det viser sig dog heldigvis senere i artiklen, at disse skrifter godt kan fortælle os noget om grundlæggelsen; blot skal man være opmærksom på, at de også fortæller noget om, hvordan man ønskede grundlæggelsen opfattet ca. en generation senere, og hvis disse to formål strider mod hinanden, bliver

det sidste det vigtigste. Og dette redegøres der smukt for.

Øm Klosters museumsinspektør, Bo Gregersen skriver om klosters sidste år frem til dets nedrivning i 1561. Et knudepunkt er naturligvis Reformationen 1536, men pointen er, at dennes betydning for dette og andre landklostre hidtil er overvurderet. Det er da ganske rigtigt, at landklostrene ikke blot blev lukket i 1536. For mig at se, er det nok mest præcist at sige, at de og i hvert fald Øm blev omfunktionerede, hvis man vil undskylde det kluntede ord. Munke, der ville, fik lov til at rejse. Resten skulle befri deres gudstjeneste og forkyndelse for menneskeligt digt og påfund, dvs. katolicisme, og etablere en protestantisk præsteskoie. Vigtigt blev det nu også, at klosteret gav et godt afkast til kongens kasse, mens det fik lov til at fortsætte sit virke som refugium for gamle og syge samt vejfarende. Den nærmeste parallel, der rinder i hu, er domkapitlerne, som (også) efter passende omfunktionering fik lov til at leve videre til langt op i 1600-tallet. Det er muligt, at Reformationens rolle som historisk vendepunkt er blevet overdrevet, men jeg har svært ved at tro, at samtiden ikke opfattede den som et sådant. Ingen revolutioner har budt på totalt nye verdener i alle henseender i løbet af få år; dertil er historien for sej en masse at håndtere. Så mon ikke en så banal problemstilling som brud og/eller kontinuitet i reformationens processen er en passende dagsorden for forskningen?

Øm-arkæologiens nestor, fhv. rigsantikvar Olaf Olsen, hiver i en efterskrift lidt ned i frakkeskøderne på sine forståeligt stolte og begejstrede efterfølgere, idet han tørr konstaterer, at Øm nok ikke, som hævdet i et af bidragene, er det mest udforskede kloster i Danmark, da det jo ikke kun er graveri, der tæller, ligesom han markerer et par andre spørgsmålstegn.

Sluttelig – eller næsten – følger en nyudgivelse af den næstvigtigste skriftlige kilde til klostrets historie, et inventarium fra 1554, hvortil slutter sig et register fra o. samme tid over nogle af klosterets ejendomsbreve. Det er afgjort en god idé at optrykke disse. Men når ambitionen også er at udgive det i nutidens dansk oversættelse, må man undre sig over, at mange toleddede ord, som i dag skrives som ét ord, stadig står som to ord som i 1500-tallet, at visse ord kun er oversat halvt som »hagle« for (messe)hagel og »træstober« for trækurs eller slet ikke som »molling«, der betyder skål eller bækken, »thengger«, tænger og adskilligt andet. Også i brevregistraturen kniber det med oversættelse eller normalisering af en del ord. Og her som i inventariet er det ganske usystematisk, hvad der forklares nærmere for den ubevæbnede læser, men når »resell« forklares som »en afgift«, kunne man have ønsket sig, at ordet var blevet til »redsel« og forklaret som »afgift« slet og ret. Men selv for fagfolk er det irriterende, at dateringerne af de registrerede breve ikke er forklarede/omsat til moderne dateringsskik. Det må så alle benytte selv gøre v.h.j.a. en af de dertil egnede håndbøger. Noget lignende gælder stednavnene, hvor man får mistanke om, at udgiverens tilfældige viden er afgørende for, om vi får dem i moderne former eller i 1500-tals former. Da litteraturen om klostrets gods givetvis har gjort sig store anstrengelser for at identificere relevante stednavne, var det næppe en stor sag at hjælpe læseren med dette. Det ville også være nyttigt at få at vide, om nogle af de registrerede breve er undsluppet tidens tand, så de i dag kan læses i deres helhed – i hvert fald ét findes overleveret på anden vis også. Derudover havde det været gavnligt at få at vide, at brevregistraturen er skrevet af kancellisekretær Jacob Reventlow, og altså ikke samtidig med el-

ler med samme hånd som inventariet (Repertoriet 2. rk. bd. 8 s. 115). Sjusk er vist ikke for stærkt et ord om denne kildeudgivelse.

Til allersidst får vi så en kongerække indeholdende sådanne, som regerede i klostrets levetid. Havde det ikke været sjovere med en abbedliste, for så vidt en sådan lader sig etablere?

Anmeldere bliver sure, hvis de kan komme af sted med at være det. Det er jo deres job. Men, trods en vis surhed, skal denne anmelder alligevel anbefale læseren at købe og læse denne spændende bog.

Anders Bøgh

Eldbjørg Haug: *Margrete – den sidste dronning af Sverreætten. Nordens fuldmægtige frue og rette husbonde.* (Cappelen's Forlag, 2000). 400 s. 279 kr.

Det kan virke ret så overraskende at få Valdemar Atterdags datter, Margrethe I, præsenteret som den sidste dronning af den norske Sverreæt; ikke mindst da hendes mand, den norske kong Håkon VI, tilhørte den svenske Folkungeæt. Forklaringen må imidlertid være, at »under hendes regime klarte den norske kongemakten å ekspandere, og Kalmarunionen ble etablert. En kort periode bygde alle de nordiske land på Sverreættens arverikekonstitusjon« (s. 350, jf. i øvrigt s. 72). Dette må kunne kaldes et neonationalistisk synspunkt, men uanset om man kan dele dette eller ej, kan det være svært at sluge titlen. Tidligere har man set Margrethes ekspansionsiver som betinget af revanchisme på vegne af hendes mand og svigerfar, de sidste svenske Folkungekonger, som måtte lide den tort at blive fordrevet fra (det meste af) Sverige. Og/eller som inspireret af faderen, Valdemar Atterdag, som hele livet stræbte efter at udvide sin magt. Sidstnævnte afvises (s. 355) med

den forkerte oplysning, at Valdemar undgik tidligere danske kongers drøm om et Østersøvælde og kun interesserede sig for traditionelt danske territorier. Han genoprettede dog den danske lenshøjhed over fyrstendømmerne Rügen og Rostock, erobrede Gotland og satte sig i besiddelse af store områder i Småland og Västergötland i Sverige. Det rimeligste synspunkt er imidlertid nok, at den uomgængelige rivalisering med det mecklenburgske fyrstehus om magten i Norden, hun blev kastet ud i efter sin faders død, havde etableringen af det, som blev til Kalmarunionen, som sin indbyggede logik.¹

En temmelig forudsigelig konsekvens af opfattelsen af Margrethes virke som udtryk for en ekspansion af norske traditioner bliver en ret udpræget apologetisk indsats overfor tidligere forskeres kritik af Margrethe eller den især af Michael Linton hævdede opfattelse af Margrethe som en kynisk magtpolitiker uden den store respekt for lov og ret. Tværtom vender forfatteren tilbage til et ældre synspunkt, hvorefter en væsentlig bestræbelse for dronningen var at sikre freden i rigerne (s. 149f) og ikke mindst at sikre menigmand fred, lov og ret i forholdet til de store (s. 306). Margrethes både i samtid og eftertid kontroversielle godsreduktioner i Sverige og Danmark forklares og undskyldes langt hen; også selvom hun i Sverige beviseligt benyttede sig af dokumentfalsk i dette øjemed (se især s. 296). Det samme gælder indsættelsen af den mildt sagt lidet gejstligt sindede Niels Jakobsen Rusare som norsk ærkebisop (s.

136ff), det som tidligere har været opfattet som Margrethes manipulation med den norske arvefølge efter sønnen Olufs død (s. 168), den svenske kirkes samtidige kritik (inkl. en bandlysning) af dronningen (s. 333) og Margrethes formentlige interesse for forholdene i Norge. En af de ofte omtalte steder i Margrethes instruks til Erik af Pommern fra 1405 fejltolkes (s. 269) i retning af, at det er det norske rigsråd, der skal afgøre, hvem som skal være ny norsk kansler, mens det ud fra en uhildet læsning er svært at komme udenom at formålet er at manipulere en person ind, som er udlænding og derudover lensbesidder, hvilket åbenbart antoges at ville skabe modvilje. Et andet sted i denne instruks får den unge konge besked om, at han aldrig skal sammenkalde hele det norske rigsråd, men hellere rådføre sig med skiftende medlemmer af rådet (s. 245); åbenbart for at sikre, at han ikke bliver udsat for en fælles rigsrådsfront. Heroverfor hævdes, at Margrethe altid i praksis handlede med rigsrådets samtykke uden overvejelse af, om Margrethe selv brugte samme princip, som hun anbefalede sin fostersøn.

Eldbjørg Haug er klar over, at biografiskrivere løber en risiko for at gøre den biograferede til enten helt eller skurk (s. 342). Den eneste kritik af Margrethe, anmelderen har kunnet finde, er imidlertid, at hun ikke formåede at forene de indbyrdes modsætninger i Sverige og få svenskerne til at slutte op om sin vision for kongedømmet (s. 359).

Eldbjørg Haug har skrevet disputats om Margrethes norske kirkepolitik (*Provincia Nidrosiensis i dronning Margaretes unions- og maktpolitik*, 1996), hvilket den foreliggende bog bærer præg af, idet behandlingen af de kirkelige forhold er ganske omfattende og nok det bedste i bogen. I forbindelse med disputatsarbejdet fandt forfatteren et hidtil ukendt brev, hvor den engelske

1. Se herom min bog *Sejren i kvindens hånd. Kampen om magten i Norden ca. 1365-89*, Aarhus Universitetsforlag 2003. Jeg skal i det følgende så vidt muligt forsøge at undlade at kritisere Eldbjørg Haug for, at hun (af gode grunde) ikke kendte denne bog, da hun skrev sin her omtalte ditto.

konge i 1393 som svar på en henvendelse fra Margrethe blandt meget andet skriver om Erik af Pommern, at han »for nylig med Deres gode vilje og samtykke er kronet til Norges konge«. Heraf sluttes, at Erik af Pommern blev kronet til norsk konge påskedag, den 14. april 1392. Grundlaget for denne datering af en evt. kroning lader sig dog i høj grad diskutere. Spørgsmålet er, om ikke det underliggende forhold i begge tilfælde er, at Erik af Pommern blev *hyl-det* til norsk konge i september 1389. På basis af det, som altså kun kan blive en hypotese, rummer denne bog så seks og en halv sides storlagen skildring af kroningsfesten, hvor en ellers ret nøgtern faktapræget stil pludselig skifter til ren fiktion. Først adskillige (12) sider længere fremme bliver vi præsenteret for det nævnte kildegrundlag for den evt. kroning – højst forførende! Skildringen af hele spillet om Erik af Pommerns antagelse til og senere hyldning som norsk konge rummer ingen overvejelser over, hvilken rolle Eriks far, hertug Wartislav VII af Pommern, kunne tænkes at have spillet. I og med, at han disponerede over den reelt eneste mulige nordiske tronkandidat må man ellers sige, at han befandt sig i en usædvanlig god forhandlingssituation. I øvrigt er der ingen grund til usikkerhed om, at Erik oprindelig var døbt Bugislav (s. 163), et naturligvis lidet acceptabelt navn for en nordisk konge.

Erik af Pommerns antagne norske kroning bliver dernæst brugt til at forklare, at ingen bisper fra det egentlige Norge deltog i Erik af Pommerns kroning i Kalmar den 17. juni 1397, idet det jo så var overflødigt at krone ham til norsk konge endnu engang. Ikke desto mindre nævnes det i det brev om kroningen, som gengives i sin helhed i bogen, at Erik i Kalmar blev kronet til konge over alle tre riger, herunder meget eksplicit også Norge. I øvrigt havde

der været god grund for de norske bisper til at møde op under alle omstændigheder, idet det på forhånd var planlagt, at der skulle indgå en eller anden form for traktat mellem de tre riger (jf. den såkaldte Nyköpingrecess 20.9.1396); det som endte i det siden så om diskuterede Unionsbrev. Men når vi får at vide (s. 214), at sådanne planer netop ikke fandtes, bliver de norske bispers fravær lettere forklarlig; om end det bliver noget gådefuldt, at det såkaldte Unionsbrev alligevel konciperes i Kalmar.

Årsagen til, at Margrethes storslagne projekt mirakuløst lykkedes, er i denne bog, som næsten altid før, at det lykkes fru en at få de nordiske stormænd til at stå sammen mod tysk ekspansion og pres mod de nordiske lande. Dette hviler, som også i tidligere fremstillinger, på en beskeden viden om de reelle politiske magtforhold i Østersøområdet; en viden som dog i denne fremstilling i flere tilfælde bliver endnu mindre end i tidligere sådanne (fx s. 90, 97, 197, 221, 239). I det hele taget bærer bogen præg af hastværk; i hvert fald er der alt for mange faktuelle fejl – også og især om danske forhold før og efter Margrethes fremtræden. Man kan desuden undre sig lidt over, at vi ikke får at vide, at hovedpersonen blev gift på en så bemærkelsesværdig dato som den 9. april (hvilket næppe kan kaldes om sommeren) i København (i 1363), hvor hendes nyere hvervede svigermor kort efter døde (s. 61, 64).

Det seneste årti har været vidne til en syndflod af litteratur om Margrethe og Kalmarunionen; også adskilligt, som retter sig mod den almene, læsende offentlighed. Det mest interessante ved den foreliggende bog er vel dens konsistente forsøg på at rehabilitere Margrethe som et i bund og grund velmenende menneske, som på lovens grund søgte at skabe bedre og fredeligere forhold for almindelige mennesker. Heroverfor kan

man så stille Michael Lintons både på svensk og dansk udgivne biografi om den kyniske magtsspiller (*Margareta. Nordens drottning 1375-1412*, 1997. Dansk udgave 2000) og Vivian Ettings danske (*Margrethe den Første. En reagent og hendes samtid*, opr. 1986, rev. udg. 1997), som vel rammer et sted midt imellem. Et helt fjerde og for en fagperson ganske overraskende billede af fruén kan findes i Maria Hellebergs roman om *Rigets frue: Margrethe 1*, 2000.

Anders Bøgh

Claire L. Sahlin: *Birgitta of Sweden and the Voice of Prophecy*. Studies in Medieval Mysticism 3. (Boydell Press, 2001). 266 s., 85 US-\$, 50.00 £.

Den hellige Birgitta af Sverige (1303-1373) er uden tvivl en profetisk skikkelse i lige så høj grad som hun er en personlighed af interesse for historikeren. Claire Sahlin, af svensk afstamning, har med udgangspunkt i Texas Women's University og i samarbejde med en række birgittaforskere i USA og Europa sat sig for at undersøge Birgittas historiske position ud fra begreberne profet og profetisme. Efter det indledende kapitel 1 med præsentation af selve hovedkilden, Birgittas *Revelationes*, og dens indplacering i 1300'ernes åndelige situation går forfatteren i kap. 2 ind på profetismen som fænomen i Israels og kristendommens historie, herunder brugen af titelen profet. En række tekststeder bruges som argument for, at Birgitta så sig selv på linje med det Gamle Testaments profeter, pålagt at modtage Guds budskaber og meddele dem videre til menneskene. Forfatterens diskussion af profetismen, med støtte hos tidligere forskere som fx Anders Piltz, er måske lidt kortfattet og man må stille spørgsmålstegn ved, om Birgitta virkelig iden-

tificerede sig med det Gamle Testaments profeter, og ikke snarere så sig indplaceret i samme situation over for Gud som de – profeterne træder frem for Birgittas indre blik som manende eksempler og forbilleder for, hvordan man modtager budskaber fra Gud. Værdifuld er forfatterens bestemmelse af Birgitta som visionær profet, til forskel fra auditive eller andre typer af profeter: Visionerne er ikke hovedsagen, og de præger heller ikke hele Birgittas værk i samme grad, men målretningen er givet i og med budskabernes profetiske karakter, hvorved forfatteren lægger afstand til en definition af profetisk som gældende kun forudsigelser om fremtiden. Senmiddelalderens kvindemystik ses for Birgittas vedkommende særligt koncentreret i det, forfatteren kalder »mystical pregnancy«; Birgittas oplevelser af moderskabet som udgangspunkt for det profetiske kald, både hendes eget og Jomfru Marias. Relevant for historikeren er Birgittas syn på sin rolle som en røst i tiden. Birgittas plads i »salvation history« diskuteres, hvor ganske vist Joakim af Fiorens anskuelser om en åndens tidsalder ikke kan belægges hos Birgitta, men en tidsalderslære dog dukker op, fx i *Revelationes*, bog 6, kap. 67 (s. 71-77). De to meget klarlæggende kapitler 4 og 5 vies Birgittas forhold til sine skriftefædre, særligt da også den spanske biskop Alfonso Pecha, og andre mænd i hendes omgivelser, hhv. diskussionen hos et antal kritikere af hendes profetiske rolle, blandt disse frem for andre Jean Gerson. Problemet var, hvordan man ville afgøre, om budskaber der gjorde krav på at være fra Gud, var guddommeligt inspireret eller ufromt bedrag – særligt hvis de var fremført af en kvinde. Som noget af et hovedresultat kan forfatteren i et samlende kap. 6 fremstille de forskellige begrundelser, som foranledigede Birgittas tilhængere at kåre hende til »Guds

talerør«, et begreb, som er hentet fra Birgittas egne tekster. Særligt er det da problematikken omkring kvinden som profet, der kommer på tale. Nye kilder bliver brugt: to biskoppers liturgiske digtning, kardinal Adam Eastons *Defensorium*, en hidtil ukendt franciskannermunks forsvar for Birgitta, samt prædikener fra Vadstena kloster analyseres.

Forfatteren indtager ved sin afhand-

ling sin plads i rækken af fremragende lærde Birgittaforskere som markeres af Fr. Hammerich, K.B. Westman og Toni Schmid. Her glæder vi os på ny over et rigeligt udvidet kendskab til, og forståelse for, Birgitta i hendes religiøse og spirituelle samtid, denne gang ved hjælp af nye metodiske redskaber og problemtilløb, hvori særligt kvindeforskningen har ydet væsentlige bidrag.

Tore Nyberg

NYERE TID

Martin Rheinheimer: *Der fremde Sohn. Hark Olufs' Wiederkehr aus der Sklaverei*. Nordfriesische Quellen und Studien 3. (Wachholtz Verlag, 2001). 232 s., ill., 18.50 EUR.

Mødet mellem kristen og muslimsk kultur har gennem tiderne ofte været problematisk. For Danmark-Norge opstod der håndgribelige problemer allerede fra begyndelsen af 1600-tallet, idet fartøjer fra de nordafrikanske barbaresk-stater – Marokko, Algier, Tunis og Tripolis – generede søfarten ved at opbringe handelsskibe under Dannebrog og ved at hærge kysterne i Norge, Færøerne og Island. I begge tilfælde var et af hovedformålene at tage kristne fanger og gøre dem til slaver hjemme i Nordafrika.

Denne skæbne overgik også Hark Olufs. Han var født 1708 i en skipperfamilie på øen Amrum i Vadehavet nær Føhr og Sild. Som tolvårig fik han hyre som skibsdreng på skibet *Hoffnung*. Her ombord befandt han sig stadig, da skibet tre år senere i Den engelske Kanal blev opbragt af en barbareskkaper. Besætningen blev solgt på slavemarkedet i byen Algier, og efter at have været ejet nogle uger af først én og dernæst en

anden privatmand blev Hark Olufs videresolgt til beyen af Constantine, statholderen over denne østligste trediedel af Algier. Hos ham var Hark Olufs i 11½ år og gjorde en glimrende karriere, idet han snart blev beyens skatmester og senere øverstbefalende for hans store kavalleri. Hark Olufs fik en god løn og kom til at eje land, kameler, får, tjenestefolk og smukke klæder. Han betegnede sig selv som »en anseelig mand for nationen [algerierne], og mange misundte mig min lykke«. Efter at han havde gennemført en særlig vellykket spionfærd i en lokal krig, frigav den aldrende bey endelig Hark Olufs i 1735 som tak for de mange års værdifulde tjeneste. Over Marseille, Lyon, Paris og Hamborg kom han hjem til Amrum, medbringende sjældne klæder, møbler og andre ejendele samt en hel del rede penge. Han var rejst ud som 14-årig skibsdreng, men vendte hjem som 26-årig mand, der havde oplevet mere fremmedartede ting end de fleste i det ellers langtfra isolerede sømandssamfund på fødeøen.

Når vi i dag kender Hark Olufs' historie så godt, er årsagen, dels at han publicerede sine erindringer i 1747, dels at Martin Rheinheimer, som er ansat

ved Syddansk Universitet i Esbjerg, har beskæftiget sig indgående med ham. Dette arbejde har resulteret i den nu foreliggende bog, som både indeholder en gengivelse af erindringerne (på såvel tysk som i den originale dansksprogede version) og en grundig præsentation af Hark Olufs og hans samtid. Forskningsarbejdet hviler blandt andet på omhyggelige arkivstudier nord og syd for den nuværende dansk-tyske grænse.

Martin Rheinheimer har i sin vellykkede analyse lagt vægt på begreber som kulturmøde og identitet. I den forbindelse gøres der meget ud af Hark Olufs' genoptagelse i samfundet på Amrum. Med datidens skræmmebillede af de grumme tyrker var det afgørende, om de folk, som vendte tilbage fra slaveophold i Nordafrika, havde holdt fast ved deres kristne tro, eller om de var gået på kompromis med muslimerne eller ligefrem var konverteret og selv blevet muslimer, såkaldte renegater. I Hark Olufs' tilfælde var der officielt ingen diskussion, så han blev kort efter sin tilbagekomst konfirmeret og derpå gift med en af øens unge piger. Dermed var han formelt genoptaget i lokalsamfundet. Mange må dog i deres stille sind have spurgt sig selv, hvordan han havde kunnet gøre så udmærket karriere i det ortodokst muslimske land, såfremt han havde holdt fast på sin oprindelige tro. Helt usandsynligt forekommer det også, at han som kristen skulle have kunnet deltage i sin herres store pilgrimsrejse til selveste Mekka. Og hertil kom at han lige til sin død i 1754 af en eller anden grund vedblev at bære den fremmedartede klædedragt, som han havde vænnet sig til under det lange ophold i Algier.

Martin Rheinheimer har overbevisende afdækket og fremlagt Hark Olufs' historie og tankevækkende fortolket den som et eksempel på et kultursammenstød, der indebar en voldsom udfordring for både individets og lokalsamfundets

identitet. Vigtigt er det også, at vi med Hark Olufs' veldokumenterede eksempel har fået et værdifuldt korrektiv til den gængse opfattelse, som hævder, at de kristne slaver i barbareskernes vold uden undtagelse henslæbte tilværelsen i skrækkeligt hårde kår.

Erik Gøbel

E. Ladewig Petersen: *Magtstat og godsdrift. Det danske ressourcesystem 1630-1730*. (Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab, 2002). 349 s., 336 kr.

Erling Ladewig Petersen beskæftigede sig i mange år med både godserne og med begrebet magtstaten. Han formulerede for efterhånden mange år siden den tese, at de danske godsers gradvise udvikling mod øget hovedgårdsdrift og hoveri ikke som i sin tid hævdede af Thomas B. Bang, Erik Arup og O.H. Larsen var et forsøg på at udnytte højkonjunktoren i 1500-tallet, men i stedet et svar på statens skattekrav efter Kejserkrigen. På det nordiske historikermøde i 1987 fremlagde han et foreløbigt manuskript til en syntese. En række forhold, blandt andet Ladewigs sygdom, gjorde, at færdiggørelsen af bogen trak ud. I 1999 skrev Ladewig forord til en bogudgave, som dog ikke nåede at blive færdig før hans død i 2000. Leon Jespersen påtog sig derefter det byrdefulde hverv at få en bog ud af den foreliggende korrektur. Det må man glæde sig over. Bogens lange og til dels besværlige tilblivelse har dog sat sig sine spor. Ladewigs værker er sjældent letlæste, men den foreliggende bog er samlet set det vanskeligst overskuelige værk fra hans hånd, som jeg har haft i hånden.

Ladewig opstiller i bogens andet kapitel det teoretiske udgangspunkt. Kerne i det er på den ene side Eric Wolfes tese om afgifter til godsejeren og skatter

til staten som konkurrerende tribut, på den anden side bl.a. Ester Boserups teori om, at såkaldt primitive landbrugs-samfund ikke er statiske, men kan reagere dynamisk på påvirkninger. Hermed er der lagt op til en undersøgelse af skattestatens påvirkning på landbosamfundet og landbosamfundets reaktion på det. Ladewig drøfter da også i dette kapitel de principielle muligheder for »finanssociologiske« reaktioner fra bondebefolkningens side.

I bogens tredje kapitel videreføres tanken ved opstilling af en model for bondegårdens økonomi, hentet fra Jan de Vries. Modellen bliver dog ikke lettere at forstå af, at der er fejl i begge præsentationer af den. I figur 1 er der byttet om på udsæd og forbrug, og i figur 3 er der byttet om på høsttallene i hhv. den venstre og højre del af figuren. Ladewig har i modellen indsat oplysninger fra forskellige overslag over bondeøkonomien fra begyndelsen af 1700-tallet. Disse skøn giver forskellige resultater. Nogle når frem til, at de nødvendige og pålagte udgifter generelt oversteg indtægterne, andre at der stadig var et beskedent overskud til bondefamilien. Problemet er imidlertid, at man ganske vist kan bestemme udgifterne med en vis rimelighed, men at vor viden om bondelandbrugets indtægtsside er så mangelfuld, at sikre konklusioner ikke kan drages. Reelt mener Ladewig da også kun at kunne fastslå, at det var skatter og hoveri, der repræsenterede et stigende pres på bønderne, mens landgilden lå fast. Det er utvivlsomt rigtigt, men unægtelig heller ikke særlig nyt. Og det dynamiske aspekt i bondesamfundets reaktion er modellen dels ikke voldsomt egnet til at opfange, dels har Ladewigs undersøgelse slet ikke bragt os nærmere på det.

Nogle af de følgende kapitler ser på de ydre påvirkninger, især skatter og konjunkturer. Kapitlerne er præget af, at

Ladewig polemisk fremfører et antal synspunkter, der afviger fra tidligere forskning. Således argumenterer han for, at der ikke var et afgørende konjunkturskel omkring 1625, men først fra 1640'erne, idet der var gode landbrugspriser igen i Trediveårskrigen sidste årti. I et andet kapitel argumenteres for, at man ikke må overse naturalieskatternes betydning og derfor ikke bare kan måle skattebyrden ud fra pengeskatterne alene. Hovedpointen i et tredje kapitel er, at man ikke kan regne med en mekanisk sammenhæng mellem indensogns bønder og faktiske ugedagsbønder. Et ganske interessant kapitel handler om ødegårdsproblemerne efter Carl Gustavkrigene. Ladewig argumenterer her overbevisende for, at militærets folk havde held til at gennemtrumfe, at der ikke blev regnet med meget over 10% ødegods fiskalt, men at de faktiske forhold var langt værre.

Der er i disse analyser resultater af blivende værdi. Man kommer dog ikke uden om, at tilbøjeligheden til at ride kæphest og polemisere fører til, at det overordnede billede af konjunkturer og skattepolitik fordunkles af disse særlige spørgsmål.

Bogens hovedærinde er godsernes udvikling. Allerede i indledningen formuleres Ladewigs syn på godssystemet i 1500-tallet og først i 1600-tallet. Det danske godssystem var rentegods, fordi den centrale indtægtskilde var bøndernes afgifter, men det var et rentegods med et stærkt kommercielt element, fordi bøndernes landgilde var fastsat i naturalier og derfor skulle sælges. Gennem analyser af de kendte regnskaber fra 1600-tallet vises, at godsejerne fik næsten alle deres indtægter fra salg af naturalier. Resultatet er rigtigt nok, men det må beklages, at Ladewig helt afstår fra at vurdere, hvilken andel af naturalierne, som var landgilde, og hvilken andel, der var produceret på hovedgår-

den. Reelt kan Ladewig derfor ikke bevise sin rentegodstese. I øvrigt er hans brug af rentegodsbegrebet ret vidtgående og ind imellem ulogisk. Når han s. 192 spørger »om ikke et velarronderet gods med tilstrækkelige rente- og arbejdsressourcer inden for passende rækkevidde ikke var lige så profitabelt som et større hovedgårdskompleks«, er det en ret mærkelig formulering. Arbejdsressourcerne er jo kun relevante, hvis der er hovedgårdsdrift, og det samme gælder stort set arronderingen. Reelt skelner han her mellem rendyrket stordrift på den ene side og blandet stordrift og rentegods på den anden. Det er relevant nok, men det danske alternativ til den østeuropæiske model var altså ikke et godssystem uden vægt på hovedgårdsdrift, men et blandet eller tostrengt system.

Når regnskaberne ikke giver svaret – i hvert fald ikke i Ladewigs analyse – må Ladewig som så mange andre vende sig mod Gunnar Olsens analyse af storlandbrugets fremvækst. Ud fra dem argumenterer Ladewig for, at udviklingen mod stordrift kulminerede 1625-90 – dvs. samtidig med skattestatens vækst. At der er vækst i denne periode, er evident og lig Gunnar Olsens eget hovedresultat. Erland Porsmoses fynske undersøgelse har imidlertid peget på, at der faktisk også skete mere i 1500-tallet, end Gunnar Olsen fandt ud af. Det refererer Ladewig loyalt, og ved at regne lidt videre på tallene, når han frem til, at næsten halvdelen af hovedgårds-ekspansionen på Fyn skete før 1630, og at ekspansionstakten næsten var den samme 1525-1630 som 1630-82. Han mener imidlertid, at hovedgårdene »har fået mere moderne dimensioner i 1500-tallet, og at den ekspansion mod storgodsdrift, som kan konstateres, sætter ind fra ca. 1630« (se s. 187). Hvad er »moderne dimensioner«, hvis det ikke er en udvikling mod stordrift? Men det

er da rigtigt, at gennemsnitshovedgården var større o. 1680 end o. 1630.

Hele tiden advarer Ladewig mod at overdrive stordriftsudviklingen i Danmark, igen i polemik mod et traditionelt billede af 1700-tallets danske godssystem. Det kan jeg godt tilslutte mig, da den i sammenligning med Polen, Østtyskland og det østlige Slesvig og Holsten vitterlig var begrænset. Ladewig er dog sine steder ved at havne i den modsatte grøft.

Ladewig forsøger på en række andre måder at nærme sig spørgsmålet om godsudviklingen. Han fokuserer bl.a. på forholdet mellem hovedgårdsjord og bondejord, arrondering og skabelsen af »komplette« godser med 200 tønder hartkorn fæstegods efter 1682. Han rejser her en række relevante spørgsmål, men bringer efter min opfattelse forholdsvis få overbevisende svar. På enkelte punkter bidrager han principielt med nye empiriske resultater, men de er desværre ikke sjældent enten mangelfuldt bearbejdet eller mangelfuldt præsenteret.

Som også Erland Porsmose har gjort det, viser Ladewig på et i hovedsagen fynsk-lollandsk materiale, at mange godser havde svært ved at leve op til kravet om 200 tønder hartkorns fæstegods inden for to mil for at opnå skattefrihed. Men når han s. 175f øger kravet til 250 tønder hartkorn, angiveligt af hensyn til overgangen fra gammelt til nyt hartkorn, er det meningsløst. Korrektionen havde kun været relevant, hvis udgangstillene var i gammelt hartkorn, men det er de ikke.

Endnu mere uforståelige er resultaterne mht. hovedgårdens udvikling. Ladewig konstaterer, at der var flere små hovedgårde i Jylland end på øerne, hvad der er velkendt i forvejen. Nye resultater bringes s. 288-89, hvor han søger at følge dels hovedgårdenes dels godsernes størrelse 1660-1744. Desværre er

tabellerne dels ikke forklaret, dels har Ladewig valgt at regne i indekstal på en besynderlig måde, hvor godserne inddeles i tre grupper: de formindskede, de uændrede og de forøgede. Han når så frem til, at indekstallet i er 100 for de godser, hvis størrelse er uændret (!), men hhv. lavere og større for de to andre grupper! I stedet burde vi have fået at vide, hvor mange hovedgårde, der var hhv. vokset eller reduceret, og hvor meget de var vokset eller formindsket.

Ladewig kaster sig også over at sammenligne hartkornstal for en række hovedgårde i hhv. 1664 og 1688-matriklen, og han når frem til, at hovedgårds-hartkornet faldt mere end bondegårds-hartkornet ved overgangen til ny matrikel – især på Lolland sammenlignet med området omkring Viborg. Nu er der grænser for, hvad man kan lægge i ændringen, da hovedgårdens hartkorn i 1664 er ganske arbitrært angivet, men en del af forklaringen ligger utvivlsomt i, at de skove, hovedgårdene i så høj grad sad på, vurderedes væsentlig højere i 1664 og før end i 1680'erne.

Et sidste hovedsynspunkt er udviklingen i ejerforhold, som Ladewig analyserer over flere omgange og ganske mange tabeller. Hans hovedsynspunkt er vistnok, at den gamle adel klarede sig bedre, end man hidtil har hævdet, men også at skellet mellem gammel og ny adel delvis er meningsløst. Man burde – som datiden – i højere grad skelne mellem adel og de uadelige. Nu må det selvfølgelig afhænge af problemstillingen, men det er bestemt værd at notere, at den samlede adelige andel ikke faldt, fordi mange af de nye godsejere enten var udenlandsk adel, der blev naturaliseret, eller nobiliteredes.

Desværre er denne del af bogen præget af særdeles mange uforklarede og problematiske tal og tabeller. På s. 237 regnes ejendomsbesiddelsen i procent af al ejendom, på s. 273 i procent af

al *privatejet* ejendom. Det gør pokkers til forskel, men det står ikke nogen steder. I dette tilfælde lod det sig dog regne ud. Det kan jeg derimod ikke, når det gælder tallene s. 268-69 og s. 275-76, hvor en række enkeltgruppers godsbesiddelse følges. De stemmer nemlig hverken med den ene eller den anden af de to tabeller s. 237 og 273 – eller med noget andet mig bekendt grundlag. Der er i det hele taget i kapitel 13 og 14 mange tal og tabeller, der dels ikke forklares, og som jeg dels ikke kan få til at stemme med hinanden eller noget andet. Resultatet er, at store dele af disse kapitler, der skulle bringe bogens vigtigste nye empiriske resultater, er ubrugelige.

Erling Ladewig Petersens synspunkter på både magtstat og godsdrift har været væsentlige og indgår stadig med vægt i forskningen. Det må principielt hilses med tilfredshed, at hans afsluttede store værk kom ud. Det er en bog, hvor man kan finde både væsentlige synspunkter og en række vægtige og underbyggede delresultater. Samlet er det dog ikke nogen vellykket bog. Der til er den dels for usammenhængende, men dels og især skæmmet af det store antal uforklarede og fejlbehæftede tabeller og tal.

Carsten Porskrog Rasmussen

Charlotte Appel: *Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark*. (Det Kongelige Bibliotek/Museum Tusulanums Forlag, 2001). 2 bd., 1009 s. 498 kr.

Netop nu hvor bogens og det trykte ords plads i samfundet udfordres, kaster historikerne sig med ny energi over emnet. Kort efter hinanden har vi fået to store værker om bogens ældre Danmarkshistorie. I 1999 kom Henrik Horstbølls *Menigmands medie*, der fulgte det folkelige bogtryk fra dets

gennembrud til 1830. I 2001 fulgte så Charlotte Appels *Læsning og bogmarked*.

Horstbøll fokuserede på bøgerne – hvad der blev trykt og hvordan man søgte at ramme et bredt publikum. Han så dermed bogtrykket fra afsender- eller producentsiden. Charlotte Appels mål er i højere grad at forstå bogen som medie mellem afsender og modtager, mellem producent og læser. Mere konkret handler bogen – eller rettere *værket*, da der er tale om to store bind – på den ene side om, hvilket udbud af trykt materiale, der var, og på den anden side om, hvem der kunne læse og hvad de tog imod af bogmarkedets tilbud. Charlotte Appel anfører selv, at undersøgelsen har tre hovedspor: læsefærdighed, bogproduktion og bogbesiddelse. Bogen er nu faktisk inddelt i fire hoveddele – plus en »indledning« på 100 sider (!).

Det første spor, som omfatter både det længste af de to kapitler i indledningen og bogens første to hoveddele, handler om *læsefærdighed*. Sporet følger allerede i bogens andet kapitel. Her kaster Charlotte Appel sig over to af de mest værdifulde kilder, vi har til jævne folks liv i 1600-tallet, kirkebøgerne fra Sørbymagle og Vonsild. Tidligere har først og fremmest Troels Dahlerup pegt på, at de to kirkebøger rummer en guldgrube af oplysninger om læsning og fremdraget mange af dem. Nu underkaster Charlotte Appel kirkebøgerne en mere systematisk undersøgelse, som udbygger, men i høj grad også bekræfter Dahlerups iagttagelser.

Et centralt resultat er, at der kan opstilles et hierarki af læse- og skrivefærdigheder, hvor laveste trin er evnen til at læse trykt tekst, fulgt af evnen til at læse håndskreven tekst og derefter af skrivefærdighed. Læse- og skrivefærdighed var altså ikke det samme, sådan som det allerede er påpeget bl.a. for Sveriges vedkommende, og Charlotte Appel gør

derfor med rette op med det mere upræcise begreb *literacy*, som den engelsksprogede litteratur ofte betjener sig af. Et andet hovedresultat er, at alt peger på en stigende læsefærdighed gennem århundredet. Charlotte Appel påpeger med rette, at man intet kan lægge i manglende omtale af læse- og skrivefærdigheder, men finder det dog alligevel påfaldende, at antallet af omtaler af sådanne færdigheder er klart stigende. Videre peger en kvalitativ tolkning af forskellige udsagn på, at det i første halvdel af århundredet langt fra var en given ting, at man lærte at læse, mens *læsefærdighed* sidst i århundredet blev anset for det normale. Interessant er det også, at formuleringerne i kirkebøgerne viser, at man i århundredets anden halvdel normalt lærte at læse, før man gik i gang med at indlære den kristne børnelærdom.

Bogens første hoveddel er viet kirskens indsats for at fremme læsning som middel til at lære et betydeligt religiøst »pensum«. Typisk for værkets grundighed indledes først med et kapitel om dansk kirkepolitik i almindelighed fra reformationen til 1700. Charlotte Appel lægger her vægt på dels ensretningen, dels ortodoksiens forsøg på at fremme en mere inderlig bodskristendom, og denne kristne inderlighed krævede igen et stort kendskab til kristne grundtekster. Det lægger op til kirkeledelsens katekiseringspolitik, der undersøges i det følgende kapitel. Det vises, at den danske kirke, anført af Resen og Brochmann, i første halvdel af 1600-tallet strammede kravene til det religiøse læregrundlag, menigmand skulle kende, og som støtte til det iværksatte en læsekampagne, meget lig den udvikling, der tidligere er påpeget for Sveriges vedkommende.

Endnu et kapitel vies det bevarede abc- og Katekismus-materiale, der var de grundlæggende lærebøger. Charlotte

Appel anbringer dem formentlig i denne sammenhæng, fordi de kirkelige myndigheder var aktive for at sikre et udbud, og fordi det var en forudsætning for læseundervisning, men strengt taget sprænger det bogens disposition, så man skal huske dette kapitel, når man går til tredje del. Da *værket* er ret stort, kan det godt knibe.

Derpå følger analyser af, hvad kirken i øvrigt gjorde ved sagen. Analyser af de bevarede visitatsbøger vidner om, at bisper og provster tog opgaven med at kontrollere børnelærdommen alvorligt. Endelig ser hun på lærersituationen. Mange sogne var kun betjent af løbedegne, men der og andre steder, hvor degnen af andre årsager ikke kunne løfte opgaven, blev der indsat et stort antal substitutter, der skulle sørge for læseundervisningen, indtil løbedegnene blev afskaffet. På baggrund af disse delanalyser konkluderer Charlotte Appel, at den ortodokse kirke særdeles aktivt fremmede læsning i 1600-tallet. Her ser hun en hovedforklaring på den stigende læsefærdighed, materialet fra Vonsild og Sørbymagle pegede på.

Bogens anden del vies vidnesbyrd om faktisk læseundervisning. For købstædernes vedkommende kan Charlotte Appel udnytte en række lokalundersøgelser. Overalt hvor tingene er ordentligt undersøgt, støder man i kilderne på en vifte af undervisningsmuligheder. Videre kan det påpeges, at læseundervisning var ret billig eller endda gratis, mens skriveundervisning var noget dyrere. På forskellig vis søger Charlotte Appel at undersøge, i hvilken udstrækning tilbudene blev udnyttet. En undersøgelse af skifter fra Ålborg viser, at det blev fastsat, at en stigende del af de umyndige børn af begge køn skulle »holdes i skole«. Bevarede skifter fra skolemestre viser folk af mange slags som kunder. Endelig ses på forloverlister som vidnesbyrd om *skrivefærdig-*

hed. Resultatet er, at mindst halvdelen skrev under med underskrift i anden halvdel af århundredet. I Slagelse var andelen forholdsvis konstant, men i Helsingør var andelen stigende fra 1670'erne til 1700'erne. Charlotte Appel konkluderer, at læseundervisning først i århundredet var ganske udbredt, men kun gjaldt et mindretal, men sidst i århundredet var hovedreglen for begge køn. Skriveundervisning var derimod først og fremmest for drenge fra lidt bedrestillede hjem.

Den følgende undersøgelse af læseundervisningen på landet følger ad nogle af de samme veje. Af den eksisterende litteratur udnyttes især P.M. Rørsigs degne- og skolehistorie for Vendsyssel. Rørsig kunne konstatere udbredelse af skoler og skoleholdere i visse egne fra 1630'erne og over det meste af Vendsyssel – bortset fra den nordligste del – før 1700. Skoleindberetningerne fra 1730'erne udnyttes til at vise, at der var skolehuse i de tæt befolkede egne, omgangsskoler og hjemmeundervisning i de tyndt befolkede. Videre undersøges bestemmelser om skoleundervisning i skifter fra Skast herred. Særlig opmærksomhed vies de bevarede skolefundatser i Hoffmans samlinger. Her finder Charlotte Appel en første bølge i 1630'erne og en ny i 1690'erne.

Charlotte Appel gør omhyggeligt opmærksom på, at kildematerialet er mangelfuldt. Den stigende forekomst af skoler og lærere, der kan konstateres, hænger også sammen med, at der med tiden bliver flere kilder, bl.a. kirkebøger. Hun mener dog at kunne konstatere, at læsefærdigheden var stigende gennem århundredet og ved dets udgang omfattede mindst halvdelen af den voksne landbefolkning uden større forskel på kønnene. Derimod kunne kun få kvinder skrive. Videre mener hun at kunne se et fremstød for undervisning i 1630'erne og 1640'erne fra kirkens

side. Hun vurderer, at det faktisk betød øget udbredelse af undervisning, men er opmærksom på, at det i hvert fald nogle steder blot betød øget kontrol – som Gotlieb Japsen påpegede for Sønderjyllands vedkommende.

Sidste kapitel i anden del er viet befolkningens brug af færdighederne. Charlotte Appel omtaler det økonomiske felt, det administrative felt, det magiske, det opbyggelige og det underholdende, alle i form af eksempler. Ud over at kapitlet er væsentlig mindre grundigt og systematisk end de andre, er det påfaldende, at Charlotte Appel på de førstnævnte felter har lettere ved at vise nytten af *skrivefærdighed*, end af evnen til alene at læse trykt tekst, der først og fremmest åbnede religionens og underholdningens verden. Dette nævnes, men diskuteres ikke dybere, hvad det vel egentlig kunne fortjene, ikke mindst når Charlotte Appel på den ene side skelner mellem læsning og skrivning, men på den anden side stort set holder sig til læsningen. Spørgsmålet er centralt til at besvare, hvad der i grunden drev en stadig større del af befolkningen til at lære at læse. Var det myndighedernes påbud, praktisk nytte, eller en værdsættelse af de muligheder for kundskab, opbyggelse og underholdning, læsningen bød på. Man fornemmer, at (bogelskeren) Charlotte Appel har meget til overs for det sidste synspunkt, og hun har omhyggeligt argumenteret for det første. Nyttens, derimod, fortoner sig lidt.

Efter således at have set på, hvem der kunne læse, vender Charlotte Appel sig mod det, de kunne læse. Bogens tredje del er viet den danske bogproduktion. Ganske som ved læsningen ser hun først på myndighedernes rolle. Charlotte Appel tegner et billede af myndigheder, der opmærksom søgte dels at hindre »skadelige« bøger ved eksportforbud og censur, dels søgte at fremme »gode« bøger ved forskellige former for privile-

gier og direkte økonomisk støtte. Hun mener, at der var særlige muligheder for en sådan styret offentlighed, ikke mindst pga. det danske sprog. Det betød en klar politisk og religiøs ensretning. Charlotte Appel dog går ikke dybere ind i at overveje, hvad myndighedernes politik ellers betød for bogmarked og læsning i Danmark.

Fra myndighederne går forfatteren til markedet, hvor hun skildrer »bogbranchen« – dvs. trykkere og forhandlere – og hvordan bøger blev solgt eller i øvrigt distribueret, hvilke oplag de kom i, og hvad de kostede. Væsentlige resultater er, at bøger ofte kom i pæne oplag – 1000-1200 synes almindeligt, men større oplag forekom – og at bøger ikke nødvendigvis var voldsomt dyre. Vel kostede en indbunden bibel det samme som en ko, men en uindbunden abc kostede mindre end et par strømper.

Herefter følger én af afhandlingens systematisk-empiriske hovedhjørneste – en analyse af *Biblioteca Danicas* fortegnelse over bevarede bogtryk. Analysen er udmøntet detaljeret i værkets bilag 2, hvor bogtrykkene er opdelt på 24 emnegrupper, der hver for sig analyseres ganske detaljeret i bilaget. Selve kapitlet består derimod først og fremmest af en – omhyggelig og indsigtfuld – kildekritisk vurdering. Klart nok er ikke alle datidige tryk bevaret, og bevaringen er tilmed ujævn. Først og fremmest er bevaringsandelen med stor sikkerhed lav for tryk som almanakker, små historier, »gør-det-selv«-bøger og viser. Meget tankevækkende er en analyse af en visesamling fra Norge, som Charlotte Appel gengiver. Af samlingens 77 dansksprogede visetryk var kun 5 tryk kendt før og kun 12 andre af viserne i andre trykte udgaver. På dette felt synes det bevarede kun at være toppen af isbjerget.

Efter disse mange forbehold følger så en kortfattet oversigt over det bevarede

materiale. Den viser næsten en femdobling af antallet af bevarede tryk fra hvert årti fra 1580'erne til 1710'erne og mere end en tredobling fra 1600'erne til 1690'erne. Stigningen gjaldt både teologisk og verdslig litteratur, men var kraftigst for det sidstnævnte, så den relative andel af teologisk litteratur faldt. Nu gælder dette, som omhyggeligt anført af Charlotte Appel, jo kun de *bevarede* tryk. Hun afviser ethvert skøn over den faktiske udvikling som forhastet gætværk, bortset fra, at stigningen i antallet af tryk synes at harmonere med stigningen i antallet af bogpresser. Det er naturligvis sobert, men får omvendt de mange kildekritiske overvejelser til i nogen grad at blive besværgelser. Nu er der imidlertid ingen som helst tvivl om, at almanakker og visetryk er langt dårligere bevaret end den teologiske litteratur og den øvrige »højere litteratur«, og at deres faktiske andel af trykkene var klart højere end tabellerne udviser. Jeg kunne godt ønske mig et forsigtigt forsøg på at vurdere, hvordan disse genrer udviklede sig. Netop i kraft af sin soberhed og kildekritiske omhu tror jeg, at Charlotte Appel ville kunne give et hæderligt bud.

Bogens fjerde del er viet almindelige menneskers bogbesiddelse. Kernen er en analyse af skifter fra især Ålborg, men der inddrages også skifter fra Malmø, Nakskov, Helsingør og Rudkøbing til sammenligning. Skifterne underkastes en ganske indgående analyse, både i forhold til, hvilke bøger de omfatter, og hvem bogejerne var. Det giver en række spændende indblik i bogskabene rundt om i borgerhjemmene. Charlotte Appel finder bøger i op mod halvdelen af alle skifter. Andelen stiger ikke så markant gennem århundredet, men hun påpeger, at der til gengæld synes optaget forholdsvis flere skifter efter jævne mennesker i skifteprotokollen – hvad der synes bekræftet af, at det sam-

lede antal skifter stiger markant. Det tyder på stadig mere udbredt bogbesiddelse. De fleste bøger var af religiøst indhold, men Charlotte Appel mener at kunne konstatere dels en stigende andel af verdslige bøger, dels en stigende forekomst af bredere opbyggelig litteratur ved siden af de religiøse basistekster. Det statistiske grundlag for den første konstatering er ret tyndt, men det andet træk forekommer solidt underbygget. Det er en væsentlig konstatering. Brede befolkningslag anskaffede sig i ikke ringe omfang opbyggelig litteratur, et ret klart vidnesbyrd om såvel læsning som en aktiv religiøs praksis. I øvrigt finder Charlotte Appel også klare tegn på, at folk fulgte med i nye strømninger. Der gøres også interessante iagttagelser vedrørende verdslig litteratur. Således blev Danske Lov ret hurtigt udbredt i mere fremtrædende borgerhjem. Blandt den historiske litteratur var Huitfeldt ikke sjælden – men heller ikke nogen ægte folkebog.

Skifterne giver os ikke noget fuldt billede af borgernes besiddelse af trykt tekst. Dels blev der langt fra indført skifter i skifteprotokollerne for alle, dels kom bøger nu en gang kun med i protokollen, hvis de blev tillagt værdi. Hertil kommer en række andre skævheder. Alt det gennemdrøftes på forbilledlig vis i et helt metodisk kapitel. Charlotte Appel gør sig også overvejelser over, hvad skævheden i de registrerede skifter betyder, og hun når frem til, at der ved århundredets slutning var bøger i mindst halvdelen af alle borgerhjem, når tjenestefolk og fattiglemmer fraregnes. Det virker helt rimeligt.

Derimod forekommer det mig igen, at hun lidt stærkere kunne understrege konsekvenserne af skævhederne i, hvilke bøger, der kom med i skifterne, og hvilke tryksager, der ikke gjorde. Skævhederne trækker i samme retning som for *Biblioteca Danica*s vedkom-

mende. Solide værker beregnet på brug igen og igen havde helt anderledes chancer at blive tillagt værdi, end uanselige, uindbundne værker. Men dertil kommer, at visse trykte tekster selv den gang havde ikke blot en fysisk, men også en indholdsmæssig forgængelighed. En bibel var relevant, så længe den fysisk kunne holde. Almanakken holdt som udgangspunkt kun et år. Man kunne måske også forestille sig, at visse visser mistede nyhedens interesse på et tidspunkt.

Alt det er Charlotte Appel sig bevidst, men læseren glemmer det let, når vi er kommet 50-60 sider ind i konkrete analyse af de bøger, skifterne faktisk medtager. Det ville ganske vist være ulideligt efter hver liste af bøger at tilføje, at der hertil oftest har skullet lægges mindre tryk, der ikke blev tillagt værdi, men den forsigtige forfatter kunne nu godt have fremhævet det igen og med lidt større kraft i sine opsamlinger. Når Charlotte Appel konkluderer, at det ved midten af 1600-tallet var normalt at små biblioteker på *-* bøger kun omfattede religiøse værker, men at de sidst i århundredet langt oftere rummede verdslige værker, gør man klogt i at huske, at denne beskrivelse kun gælder de værker, der havde værdi i penge.

Rent bortset fra den fortvivlende kilde-situation kan jeg ikke fuldstændig frigøre mig fra den fornemmelse, at almanakker, visser og den slags småtryk og smudslitteratur ikke appellerer helt så meget til værkets forfatter som solide bøger i pænt bind med seriøst indhold. I hvert fald finder vi ikke samme grundige analyse af forfatterskaber, genrer og udgaver mv. på disse felter, som vi gør for den teologiske litteraturs vedkommende.

Charlotte Appels bog er på mange måder en bedrift. Den vidner om en næsten overvældende belæsthed på mangfoldige områder, og er samtidig

udtryk for flere store og omhyggelige kildeundersøgelser. Charlotte Appel er teoretisk bevidst, men også særdeles solid i sit empiriske arbejde. Bogens kildevurderinger er generelt forbilligede, om end man enkelte steder måske kunne ønske, at de i højere grad blev knyttet sammen med den faktiske analyse. Der er dog næppe tvivl om, at langt de fleste af bogens mange resultater vil blive stående.

I det ydre er det en nobel bog af den slags, der altid har haft stor chance for at blive bevaret for eftertiden i seriøse biblioteker – en stor kvart i solidt bind og en ikke alt for pjanket fremtræden (farven er seriøs blå!). Korrekturlæsningen er omhyggeligt og bogen er pænt trykt. Til kapitlet om de bevarede bogtryk skal jeg blot stilfærdigt anføre, at moderne grafikprogrammer faktisk stadig kan frembringe grafer, hvor man kan skelne signaturene fra hinanden – også i sort/hvid – hvis man ændrer lidt på standardopsætningerne.

Ord som solid og lærd falder let for ved Charlotte Appels bog. Hun skildrer i sin bog, hvordan Resen og Brochmand krævede, at menigmand skulle beherske et stadig større katekismuspensum. Man kommer ikke uden om, at hun selv bidrager til at skrue pensumkravene til danske disputatslæsere i vejret.

Carsten Porskrog Rasmussen

Dan H. Andersen: *Mandsmod og Kongegunst – En biografi om Peter Wessel Tordenskiold*. Aschehous Forlag, 2004). 389 s., 349 kr.

Dan H. Andersens (f. 1956) biografi om søhelten Tordenskiold (1690-1720) slutter sig til den i stigende grad populære biografiske genre med et frisk pust fra Store Nordiske Krigs søslag. Men spørgsmålet melder sig: Kan man overhovedet skrive en biografi om en mand, fra hvem vi kun kender et eneste privat-

brev? Svaret er, at det kan man naturligvis godt. Men det bliver i høj grad en historie omkring manden og hans tid. Og når det så oven i købet er en søhelt, bliver det i høj grad også en historie om søslag og krigshistorie. Manden må vurderes på sin indsats som søkriger, som der findes rig dokumentation for i Søetatens arkiv og andre formelle kilder. Hans lynadvancement til rang af viceadmiral i en alder af kun 28 år er ikke overgået hverken før eller siden. Det vidner om noget ekstraordinært, som vækker nysgerrigheden. Hvem var han?

De senere år har bragt en række nye publikationer af krigshistorisk interesse for en dag. Det øgede fokus på krigen, dens form og dens aktører vidner om, at dette væsentlige element i vores samfunds historie på ny har vundet indpas i seriøs historieforskning og –formidling. Emnet har ellers været ekskluderet længe af en velmenende, men uheldig radikal historikertradition. Uheldig, fordi billedet af samfundet i høj grad er blevet skævvredet. Bøndernes historie er naturligvis vigtig, men det er jo også værd at se på, hvad hovedparten af statens samlede budget blev anvendt til – nemlig til militære formål. Hvis man ønsker at undersøge det militære aspekt af samfundslivet, føler man ofte, at man må starte helt på bar bund. En enkelt undtagelse må dog siges at være netop hovedpersonen i den nyeste militærhistoriske biografi, Tordenskiold.

Ingen anden personlighed i dansk marinehistorie er beskrevet så grundigt som netop Peter Wessel Tordenskiold. Søhelten fra tændstikæskerne og børnesangen er beskrevet i over 400 bøger og artikler. *Dansk Marinehistorisk Bibliografi 1500-1975* henviste allerede i 1975 til 375 titler om Tordenskiold! Mange er kommet til siden. I standardværket om *Dansk-Norske Søofficerer* af Topsøe-Jensen og Marquard, er Tordenskiolds biografi med sine godt seks

sider den suverænt længste. Den karismatiske og vovemodige søofficer fra Store Nordiske Krig vakte allerede i levende live stor opmærksomhed, og han fortsætter med at fascinere generationerne. Dog må man konstatere, at der indtil nu kun foreligger to ældre decidede biografiske værker, nemlig den norske orlogskaptajn Olav Bergersens tobindsværk på 1153 sider fra 1925 *Viceadmiral Tordenskiold* og Caspar Peter Rothes trebindsværk *Den Danske Søeheldt og Vice-Admiral Peder Tordenskiolds Omstændige Livs og Heldtelevnets Beskrivelse*, hvis 1034 sider udkom i tre bind i årene 1747-50. Derfor kan det siges, det var på høje tid, der kom en tidssvarende biografi. Ikke mindst idet det lykkedes for Dan H. Andersen klart at påvise, at mange af myterne omkring Tordenskiold intet har på sig, og blot er blevet kolporteret af Rothe på baggrund af samtidige rygter snarere end fakta, og senere er videreformidlet til eftertiden af Bergersen. Denne sidstnævnte oven i købet med en meget uheldig norsk (og dermed anti-dansk) vinkel.

Forfatteren gør meget ud af ikke at forklejne Bergersens enorme indsats med at dokumentere Tordenskiolds liv og karriere. Men han tager det nødvendige opgør med Bergersens konspirationsteori, der gik ud på, at onde, højtrangerende danskere i admiralitetet og ved hoffet faldt søhelten i ryggen af misundelse på den dygtige norske officer. Bergersen var præget af sin samtids nationale kompleks, som blandt andet nærede ideen om »dansenatten«, de trehundredre år, hvor Norge vansmægtede under dansk overherredømme, efterfulgt af et århundrede under svensk overherredømme. Først i 1905 kunne Norge træde ud på scenen som en fri nation. Korrekt bliver Bergersens værk sat ind i en sammenhæng med opbygningen af den nye norske nationale identitet.

Dan H. Andersens bog skal dog ikke ses som en generel dekonstruktion af den norske myte, men snarere som en præsentation af en personlighed, som er mindst lige så fascinerende som mytterne Tordenskiold. Det må konstateres, at de populære »Tordenskiolds soldater« var mere talrige end som så – faktisk 500 mand – og der var derfor næppe brug for smarte tricks for at intimidre Marstrands forsvarere i 1719. Styrken var ikke overvældende stor, og det vidste Marstrands kommandant godt. Derfor bliver beretningen om, hvor taktisk smart Tordenskiold anvender sine styrker, mindst lige så fascinerende som røverhistorien om de få soldater, der gik frem og tilbage i faklernes skær. Her gives et godt eksempel på, hvilken dygtig strateg med psykologisk sans, søhelten også var.

At Tordenskiold skulle have været polisk og »gik omkring og solgte fisk«, som det hedder i børnesangen, kan der heller ikke findes belæg for. Derimod ser det ud til, at en detalje, som man skulle tro var rent opspind og myttestof, rent faktisk er sand; nemlig at Tordenskiolds tamme bjørn endte på Karl d. XII's middagsbord (s.263)!

Bogen er opbygget strengt kronologisk. Vi får præsenteret søheltens levnedsløb – selvom det ikke har været nemt med en næsten totalt udokumenteret barndom. Der berettes om uddannelse, togter, slag og avancementer. Konflikterne i Tordenskiolds liv optræder med jævne mellemrum. Man fornemmer næsten, hvordan manden går helt til kanten hver gang. Det lønnede sig i samtiden at tage konflikterne og gå direkte til toppen. Kongen viste i flere tilfælde særlige gunstbevisninger uden om bureaukratiet. Tordenskiolds enestående kvaliteter har blandt andet rummet en grænseløs ærgerrighed og tørst efter anerkendelse og belønning. Krigen var den bane, som han kunne vinde dis-

se trofæer på. Han blev adlet, og selvom der var enkelte tilbageslag, kunne han ved krigens afslutning notere både en adelstitel og et fantastisk avancement til viceadmiral på scoreboardet.

Den svenske krigerkonge Karl XII er ikke forfatterens kop the. Vi får at vide, at han »nærer en dyb og inderlig afsky for Karl XII« (s.50). Forfatteren tager ikke tilsvarende afstand fra Tordenskiold, selvom han i sin bog gradvist afdækker, hvordan søhelten udviser temmelig usympatisk adfærd over for både sine standsfæller og sine underordnede. Han opnår faktisk som den eneste skibschef i Store Nordiske Krig, at hans mandskab indgiver skriftlig klage over ham til Admiralitetet. Han fører sit skib (og dermed mandskab) ud i farefulde og »disperate« situationer. Han er opfarende, regerer over de underordnede med hug og spark og selv sine ligemænd behandler han med en i samtiden uhørt mangel på respekt. Forfatteren tegner et billede af en mand med temperament og påståelighed, der grænser til det psykopatiske. Man kan ikke lade være med at tænke på, hvordan nye undersøgelser viser, at en stor procentdel af moderne virksomhedsledere netop opnår succes på trods af (eller netop på grund af) deres psykopatiske træk.

Netop de psykopatiske og karismatiske træk, blandt andet overbevisningen om sit eget ry, bliver af Dan H. Andersen præsenteret som en forståelsesramme for de ofte tilsyneladende dumdristige operationer, Tordenskiold kastede sig ud i. Kan det virkelig passe, at en søhelt i Store Nordiske Krig bevidst brugte en slags psykologisk krigsførelse? At han brugte sit rygte som en slags multiplikatoreffekt, der forstærkede hans ofte få og små magtmidler? Det er ikke noget, der kan påvises endegyldigt. Det fremgår ikke eksplicit af kilderne. Men tanken er interessant, og forfatteren kan argumentere for sagen.

Ingen Tordenskiold-bog uden et kapi-
tel om duellen, der afsluttede søheltens
liv. I tidernes løb har utallige komplot-
teorier floreret. Tordenskiold skulle li-
gefrem have været offer for et »set-up«,
hvor hans (danske) fjender tog deres
hævn. Der har været mange tanker
fremme om valget af våben – pistoler
eller kårde. Her træder forfatteren i ka-
rakter som en fremragende kildekriti-
ker. I afsnittene vedrørende komplotte-
rierne virker forfatteren langt mere
»tændt« end i resten af bogen. Her vil
han virkelig vise læseren, hvad histori-
kerne har at bygge på. Han fremlægger
de enkelte kilder til begivenheden og
præsenterer de forskellige fortolknings-
muligheder. Analysen er skarp, og kom-
plotteorierne falder fra hinanden. Tilba-
ge står en tragisk historie om 1700-tal-
lets æresbegreber, der uundgåeligt ma-
ler aktørerne ind i en ond spiral, som en-
der med duel og død. Det er tankevæk-
kende, at den nye bog om duellens his-
torie i Danmark af Sune Christian Pe-
dersen ikke på tilsvarende vis gør op
med komplotteorierne. Undertegnede er
sikker på, at duelbogens afsnit om Tor-
denskiolds duel ville have set anderle-
des ud, hvis Sune Christian Pedersen
havde kendt til Dan H. Andersens
forskning.

Som en sidste æresbevisning blev
Tordenskiold bisat om natten, noget
som kun måtte ske med kongelig tillad-
else. Ganske vist uden jordspåkastelse,
men dueller var trods alt forbudt, og
døde duellanten at ligne med selvmorde-
re, som heller ikke måtte begraves i ind-
viet jord eller få jordspåkastelse. Også
her bliver teorierne om hævn på Tor-
denskiold pillet fra hinanden. Bergersen
med mange andre har set nattebegravel-
sen som en ydmygelse. Men kulturhis-
torisk forskning viser, at det faktisk var
det modsatte.

Afslutningsvis kaster forfatteren sig
ud i en perspektivering, som nok kan få

mere afdæmpede gemytter op af stole-
ne. Hvad skal vi bruge Tordenskiold til?
Har vi brug for helte? Dan H. Andersen
konkluderer noget i retning af, at sam-
fundet af og til har brug for krige. Og
derfor har vi også brug for helte til at stå
som forbilleder for dem, der skal ud at
udkæmpe krigene. De danske Jens'er
bliver stadig undervist i Tordenskiolds
bedrifter på officersskolen. Operatio-
nerne kan de godt lære noget af. Men
som personlighed vil jeg vove at påstå,
at forfatteren ikke med sit billede af en
lettere psykopatisk Tordenskiold har
portrætteret noget forbillede for nuti-
dens krigere. Men der skal jo også være
plads til personlige meninger, og dem
har forfatteren uden tvivl.

Sidst et par hjertesuk. Bogen kunne
godt have tålt en sidste gennemskriv-
ning. Der optræder lidt for mange slå-
fejl og sproget er somme steder lidt
ujævnt. I henvisningerne optræder for-
kert stavede navne, hvilket kan være
meget ærgerligt i en litteratursøgning.
Der kunne måske også have været lidt
flere billeder. Rosenstands maleri af
søheltens død savnes. Og en meget na-
turlig illustration ville have været Tor-
denskiolds kårde, som for ikke mange
år siden blev genfundet. Når nu der
gøres så meget ud af netop duellen, vil-
le det vel være naturligt at vise en så
central genstand.

Jakob Seerup

Karl-Erik Frandsen & Jens Chr. V. Jo-
hansen (red.): *Da Østdanmark blev
Sydsverige. Otte studier i dansk-
svenske relationer i 1600-tallet.*
Skånsk Senmedeltid och Renäs-
sans. Skriftserie utgiven av Vetens-
skaps-Societeten i Lund, nr 19. (For-
laget Skippershoved, 2004). 147 s.,
248 kr.

I dansk historieskrivning har der helt
frem til i dag været en tendens til at se

Skåne, Halland, Blekinges overgang fra Danmark til Sverige mellem fredsslutningen ved Brømsebro 1645 og frem til den Skånske Krigs afslutning i 1679 som en tour de force i national eksistenskamp med alt hvad deraf følger af udrensede præster, nedbrændte landsbyer og henrettede snaphane-partisaner udstillet langs alfarvej. I den modsatte grøft befinder svensk historieskrivning sig. Her ses overgangen fra dansk til svensk som en ganske fredelig affære, da Skånelandenes befolkninger jo i bund og grund var svenske af navn såvel som af gavn. Man har fra begge sider altså valgt at se overgangsperioden med de nationale briller uden at tage meget hensyn til de respektive befolkningsgruppers overvejelser og reaktionsmønstre, som der vitterligt findes meget og hidtil upåagtet kildemateriale om. Vigtigst af alt har man ikke stillet spørgsmålstegn ved om det overhovedet er muligt at tale om dansk-svensk nationalfølelse i 1600tallet. Det er netop denne bogs store fortjeneste at rykke ved den traditionelle nationaltfarvede opfattelse og ikke mindst give antagelsen af national identitet som bærende værdi i 1600tallets Europa i al almindelighed og i de tidligere danske provinser i særdeleshed et tiltrængt skud for boven. Et velskrivende forskerteam af otte danske og svenske historikere har her valgt at se årene 1645 til ca. 1700 i Skånelandenes regionale perspektiv (med en enkelt afstikker til Gotland!), hvor vægten særligt ligger på det mentalitetshistoriske aspekt hos gruppe og individ. Vi stifter således bekendtskab med skånske adelsmænd, gotlandske bønder, præsten i Vomb og kræmmerkonerne i Helsingborg, der hver især havde deres indfaldsvinkel til og problemer med de nye tider, hvad enten disse så var bestemt af økonomiske, sociale eller standsmæssige overvejelser. På alle måder viser det sig at Skånelandenes befolkning ikke

blot var passive modtagere, men i allerhøjeste grad aktive medspillere, der især på det juridiske plan dygtigt formåede at spille lokal- og statsadministration ud imod hinanden. Ikke mindst når ny lovgivning skulle implementeres! Forfatterne er dog heller ikke enige om alting. Spørgsmålet om en særegen skånsk identitet bringes på bane og der er desuden ansatser til en spændende diskussion om den svenske kongemagt allerede fra Roskildefreden i 1658 målbevidst arbejdede for en inkorporering af de danske besiddelser i Sverige eller om man snarere lod tilfældet råde.

Af ting, der irriterer under læsningen, skal her nævnes at det på oversigtskortet på side 15 ville have været rart, om man havde sat årstal på de enkelte områder, så man kunne se, hvornår disse var blevet indlemmet i det svenske imperium. Desuden forekommer Karl Erik Frandsens stempling af Christian IVs udenrigspolitik frem til Torstenssonfejden som »dilletantisk« mig lige vel hård. Naturligvis spillede Christian IV højt spil med sine mæglingforsøg til 30-årskrigen stridende parter og vel tjente den hårdhændede chikane af hollandske handelsskibe ikke noget formål udover at drive hollænderne over i den svenske lejr. Men man bør dog samtidigt være bevidst om, at Danmark indtil Torstenssonfejden stadigvæk var Nordens stærkeste flådemagt. Dette faktum sammenholdt med Sveriges militære operationer i Tyskland og samme krigshandlingers afhængighed af forsyninger via Øresund synes før eller senere at have gjort en militær konfrontation imellem Danmark og Sverige uundgåelig. Så Christian IV sidder bestemt ikke med hele skylden for Torstenssonfejden.

Som tidligere nævnt har både danske og svenske historikere bidraget med artikler til denne bog og det er vel hensigten at det fælles arbejde skal kunne gav-

ne og fornøje fag- og lægfolk på begge sider af Øresund. I den forbindelse havde det måske været en idé, i stil med Karl Erik Frandsens kapitel om de lange udenrigspolitiske linjer 1645-1720, at have medtaget et afsnit om 1600tallets danske og svenske indenrigspolitiske og retslige forhold. Det er jo ikke sikkert, at alle svenskere er klar over hvilke konsekvenser Enevældens indførelse i Danmark havde for den danske adel og hvor mange danskere har egentligt styr på den svenske rigsdags struktur i 1660erne?

Disse skønhedsfejl rykker dog ikke ved det faktum, at man her har fået et vigtigt og længe savnet bidrag til forståelsen af denne dramatiske periode i de to landes historie. Fra dansk side har det for generationer af historikere været hertugdømmerne Slesvig-Holsten, man tog fat på, når tabte provinser, nationalt tilhørsforhold og identitet blev bragt på bane, men med dette værk skulle der være solid basis for at rette blikket imod øst. Øresundsbroen er der jo for det samme!

Jakob Ørnbjerg

Niels Peter Stilling: *Kulturminde i Skåne*. (Politikens Forlag, 2002). 360 s., indb. 299 kr.

Niels Peter Stilling har tidligere bidraget til Politikens håndbøger med bøger om danske herregårde og kirker. Nu har han og forlaget kastet sig over Skåne, og det kan man kun glæde sig over. Denne herlige landsdel rummer uendelige oplevelser for den kulturhistorisk interesserede, og har man særlig forkærlighed for Danmarks ældre historie, er besøg i Skåne helt oplagt. Selv om Palle Laurings *Danmark i Skåne* er genudgivet, er den dels gammel, dels ikke egnet som rejsefører.

Bogens opbygning har meget til fælles med den året forinden udsendte bog

om Sønderjylland. Den indledes med 20 sider med titlen »Skåne i Danmarkshistorie«. Reelt går indholdet dog videre. Man kan vel diskutere om Skånes oldtid er »Danmarkshistorie« – er der noget, der hedder det, i jægerstenalderen? Yderligere stopper Stilling ikke ved hverken 1660 eller 1720, hvor den danske konge definitivt opgav at generhverve Skåne, men redegørelsen bliver dog mærkbart tyndere efter 1720.

Det er ingen let sag at skrive den slags oversigtshistorie. Stilling gør mest ud af den politiske historie, herunder naturligt krige mellem Danmark og Sverige. Han får måske ikke helt dermed forklaret, hvilken plads Skåne indtog i Danmark før 1658. Fx kunne man have nævnt, at de mange herregårde hænger sammen med, at Skåne var en udpræget adelshøjborg, også set i forhold til resten af riget. Redegørelsen for landboreformerne kunne være skarpere. Dels burde ordet »enskiftet« nok have været oversat, dels kunne forfatteren godt have sagt direkte, at udskiftningen i langt højere grad end i Danmark blev ledsaget af en *udflytning*, der stort set gjorde enden på de skånske landsbyer. Stilling er inde på det, men det kunne træde mere præcist frem.

Ellers er bogen opdelt efter fire regioner. For hver af dem er der en generel indledning. Derpå tages et antal væsentlige seværdigheder til behandling på 2-6 sider hver, og så følger »B-seværdighederne« kortere behandlet på ca. 1/2 side hver. Videre er der kort og oversigter, der gør bogen let at bruge. Bogen er indbydende – overskuelig og med et stort antal billeder, taget af forfatteren, der som i tidligere bøger viser, at han er en god fotograf.

Sammenlignet med bogen om Sønderjylland er denne gennemgående mere sagkyndig og grundigere, hvor den er god, men også mere traditionel. Kirkerne fylder ca. halvdelen af den

plads, der er afsat til seværdigheder, herregårdene ca. en tredjedel, mens alt andet må deles om den sidste sjattedel. Man mærker, at Stilling holder af kirker og herregårde, men også at han har et stort kendskab til dem. Her har bogen klart sin styrke. Især de kirker og herregårde, der tildeles 2-4 sider hver, beskrives så grundigt, at man virkelig kan bruge bogen som guide. Jeg kendte nogenlunde herregårdene i forvejen, men skal bestemt se på flere kirker med Stillings bog i hånden, næste gang jeg skal til Skåne. Og Skåne har så meget af byde på fra granitskulptur og kalkmaleriet til adelens herskabsstole og gravmæler. Især hvad det sidste angår har bogen bragt meget nyt for mig.

Prioriteringen af kirker og herregårde kan ikke overraske og skal ikke kritiseres her, men nedprioriteringen af resten virker dog bastant. På tredje- og fjerdepladsen kommer henholdsvis oldtidsminder og borge, ruiner og fæstninger. Ret tynd er derimod behandlingen af byerne og deres miljøer. Det går vel an at nøjes med en side til bymiljøerne i Kristianstad og Landskrona, men at spise Ystads bindingsværkshuse af med under én side i alt er utilbørligt. Dansk kultur i Skåne før 1658 var ikke kun adel og kirke, men også borgere og bønder. Man kan vel i højere grad diskutere, om Stilling også burde have gjort noget ud af den svenske tid. For herregårdernes vedkommende gør han det, og han gør lidt ud af historicismens spor i byerne, men ikke meget, og det 20. århundrede falder åbenbart uden for begrebet »kulturminder« – bortset fra Øresundsbroen, som slutter bogen. Museerne behandles yderst kort – måske fordi den slags er så foranderlige.

Niels Peter Stillings bog burde nok rettelig hedde »kirke, herregårde og borge i Skåne«. Dem er der til gengæld mange af, og mange er meget seværdige, så det kan sagtens bære en bog. Hol-

der man af at se på kirker og herregårde, er det oplagt at udvide turen i Jylland og på øerne med Skåne, og Stillings bog vil være en uomgængelig ledsager.

Carsten Porskrøg Rasmussen

Kåre Lauring: *Byen brænder. Den store brand i København 1728.* (Gyldendals Forlag, 2003). 135 s., 229 kr.

Museumsinspektør Kåre Lauring ved Handels- og Søfartsmuseet har skrevet en fin lille bog om en af de mange katastrofer, der i tidens løb har ramt København, nemlig branden i 1728.

Branden brød ud i byens vestlige del onsdag den 20. oktober om aftenen og hærgede størstedelen af byen lige indtil lørdag den 23., da den kraftige vind fra skiftende retninger endelig lagde sig. Omkring 1600 bygninger blev flammernes bytte, hvilket svarer til, at hen ved halvdelen af alle grunde i middelalderbyen blev berørt af ilden, hvortil kom byens rådhus, Vor Frue kirke, Sankt Petri, Trinitatis, Helligåndskirken og Den reformerte Kirke. Mærkeligt nok var det tilsyneladende ganske få mennesker, der omkom i flammehavet, men til gengæld var der i flere år efter branden udbredt nød og elendighed i København på grund af de mange husvilde. Dertil kom det uvurderlige tab af en stor del af landets kulturarv ved ødelæggelsen af universitetsbiblioteket på Trinitatis kirkes loft, hvor der brændte 35.000 bind samt et meget stort arkiv. Forfatterens udsagn (s. 58): »vel nok det største tab der nogensinde er overgået dansk videnskab og forskning« behøver ikke det nævnte forbehold.

Kåre Laurings bog er underligt nok den første monografi om dette dramatiske emne. I samtiden var der adskillige øjenvidner til branden, der skrev om deres oplevelser, og straks efter branden blev der nedsat en stor kommission, der skulle undersøge alle forhold i forbin-

delse med branden, herunder især årsagen til ildens opståen. Når disse beretende kilder sammenholdes med Kirsten Lindbergs monumentale værk om Københavns huse før 1728 (*Sirenernes Stad* bd. 1-3, 1996 f.) og magistratens yderst detaljerede undersøgelse af hver enkelt ejendom og dens beboere efter branden (Gl. Grove: *Kjøbenhavns Huse og Indvaanere efter Branden i 1728*), 1906, har vi et meget detaljeret kendskab til byen før, under og efter branden.

Forfatteren har med stor professionel dygtighed anvendt disse kilder til at give en særdeles levende og letlæst fremstilling af katastrofen. Han lægger ikke fingrene imellem i sin karakteristik af de ledende personers handlinger eller mangel på samme under branden, og man må indrømme, at de alle synes at have været totalt uduelige til deres funktioner. Der er tilsyneladende kun to undskyldende momenter, nemlig at mange huse var opført af bindingsværk og en kraftig vind, der på de mest kritiske tidspunkter slog om i det mest uheldige verdenshjørne. Alt, hvad der kunne gå galt, gik da også galt, lige indtil lørdag formiddag, da vinden lagde sig, og det lykkedes at samle alle disponible kræfter til en virksomhedsfuld indsats, således at Gammel Strand og kvarteret omkring Nikolaj kirke i det mindste blev reddet.

Kåre Lauring nøjes ikke med kun at beskrive begivenhedsforløbet under branden. Han giver også en god beskrivelse af byen, dens huse og dens indbyggere og ikke mindst af de ledere, der svigtede så fatalt.

Bogen afsluttes med et par kapitler om byen efter branden med det store registreringsarbejde, som blev omhyggeligt og effektivt udført, samt om bestræbelserne på at genopbygge byen, som efter forfatterens mening skete temmelig dilettantisk efter skiftende ret-

ningslinier. Endelig er der et kapitel om de kommissioner, som efter branden blev nedsat for at forhindre gentagelser, samt om den kommission, der fik til opgave at opklare årsagen til branden og helst finde den eller de skyldige. Omfattende undersøgelser og forhør resulterede i, at man kun direkte kunne pege på marketender Peder Rasmussens 7-årige dreng, Iver, i Lille Sankt Clemens Stræde, der muligvis ved skødesløshed havde forvoldt branden, men ham kunne man jo ikke straffe, så sagen måtte henlægges.

Endelig er der en fyldig litteraturliste og både et sted-, emne- og titelregister, samt et personregister, så bogen er ikke alene nem at læse, men også fint anvendelig som håndbog. Den læser, der virkelig vil følge detaljerne i brandens udvikling, må dog sidde med et bykort over København ved siden af bogen, for ellers er det svært at følge forfatteren, med mindre man kan middelalderbyens topografi udenad. Der er ganske vist en række samtidige kort i bogen, men de er i et format, så de mest pynter som illustrationer.

Der må tilføjes et lidt principielt hjerteresuk: Bogen har ingen fodnoter. Det skyldes sikkert forlaget og redaktionen, som har ment, at en bog, der skal kunne læses af en bred kreds, ikke må tynges af et noteapparat. Det kan dog lade sig gøre at anbringe korte henvisningsnoter bag i bogen, uden at det forstyrrer dens layout, og derved hjælper man de særligt interesserede læsere, der gerne vil studere specielle emner nærmere. Hvis man fx vil vide mere om det meget interessante kapitel om rettergangen, s. 120-26, så skal der mere end god fantasi til at finde ud af, at det baseres på en afskrift af en tysksproget protokol, der opbevares i Den ledreborgske Håndskriftsamling på Det kongelige Bibliotek, og at en dansk oversættelse findes i O. Nielsens udgave af Carl Friederich

Reisers *Ildebrandshistorie* fra 1890. Det kunne forfatteren nemt have fortalt os med en simpel henvisning.

Karl-Erik Frandsen

John Robert Christianson: *On Tycho's Island. Tycho Brahe and His Assistants, 1570-1601*. (Cambridge University Press, 2000). 451 s., £30.00/US\$34,95

John Robert Christianson, fhv. Research Professor i historie ved Luther College, Iowa, har i mange år haft Tycho Brahes historie som et hovedområde. Da han tilmed kan dansk, har han i modsætning til de fleste af sine internationale kolleger i videnskabshistorien haft mulighed for at trække på danske kilder i sin forskning. Tilmed har Christianson været dansk historieskrivning en god ambassadør, idet han ved flere lejligheder har leveret forskningsoversigter om dansk og nordisk Tycho Brahe-forskning til de internationale fagtidsskrifter (fx »Tycho Brahe in Scandinavian Scholarship«, *History of Science* vol. 36, 1998). I år 2000 kom så kronen på værket i form af denne bog, som ikke er en biografi (i hvilken sammenhæng Tycho ellers ofte optræder), men en kulturhistorisk skildring af øen Hven som en renaissance-forskningsinstitution under ledelse af Tycho Brahe. Fokus ligger derfor ikke på Tycho Brahes virke som astronom, og de resultater dette arbejde fik for udviklingen af moderne astronomi (det hører vi i virkeligheden meget lidt om), men derimod på Tychos familia. Dvs. alle de personer der havde betydning for arbejdet på Uraniborg i egenskab af at være ansatte af, beslægtede med, kolleger til eller beskyttere af Tycho Brahe.

Hven virkede fra 1576, hvor Tycho fik øen i forlening, frem til hans afrejse fra Danmark i 1597, som en udklækningsanstalt for dygtige astronomer, ke-

mikere, kartografer, kunsthåndværkere og instrumentmagere mm. Bogen er i høj grad om dem, og Christianson skriver både medlevende og vidende om, hvad de tog med sig fra Hven af både gode og dårlige oplevelser. Denne familia sørgede for, at en helt ny type forskningsvirksomhed kunne blive etableret midt i Øresund, og som ikke lignede, hvad man hidtil havde kendt ved noget universitet, akademi, kloster eller hof i Europa. Hven blev et statsstøttet, men uafhængigt forskningscenter med et stort personale, avancerede instrumenter, som hvad angik størrelse og nøjagtighed var hidtil usete, og med et selvformuleret forskningsprojekt. En model som siden er blevet betragtet som ideel. Selvfølgelig er der meget der handler om personen Tycho i denne forbindelse, og han er da også bogens altdominerende skikkelse, men Christianson holder sig til det, der handler om arbejdet med at etablere, drive og fremtidssikre anlæggene på Hven.

Christianson har til dette formål delt bogen i to dele. Første del, der optager godt to tredjedele af det samlede sidetal, beskriver Tychos virke i kulturhistorisk perspektiv. Anden del er en biografisk oversigt. I første del følger vi Tycho fra barnsben af, vi følger ideen om Uraniborg tage form, ser den udfoldet på Hven, og til sidst følger vi Tycho, familie og medarbejdere bort fra Danmark. Centralt i bogen er patron-klient-forholdet, der skildres nøje, både med hensyn til Tycho som klient hos Frederik 2. (og senere hos kejser Rudolf 2.), og med hensyn til Tycho selv som patron og videnskabens beskytter. Udmærket er især det tredje kapitel, der placerer Tycho i en gruppe af personer, som i de tidlige 1570'ere indgik i et venskabsforhold, hvis idéverden Christianson søger at fremlægge, bl.a. med hjælp fra Tychos omfattende latindigtning. Det er en dimension, som ofte skæres bort i de

gængse internationale biografier, men Christianson kan her bruge bl.a. Peter Zeebergs arbejde til at formidle denne del af Tychos verden. Og det er en verden, som ligger langt fra billedet af Tycho som astronomiens fornyer i overensstemmelse med moderne opfattelser af naturvidenskabsmænds gøren og laden. Christianson forsøger ikke at nedtone, at Tycho mente, at universet var levende, besjælet med en guddommelig ånd, som var iboende al materie. Målet for al videnskab var at forstå denne ånd, at få indsigt i de guddommelige plan- tegninger og derved selv, som menneske, løfte sig op på et indsigtsniveau, som var om ikke guddommeligt, så dog nok til at indvarsle en gylden tid på jorden. Det handlede med andre ord ikke »blot« om at bestemme himmellegermernes vandren på præcist som muligt.

Desværre har Christianson en til tider unuanceret brug af renæssancens begrebs- og forestillingsverden. Som anført redegør han sobert og indsigtfuldt for de ideer, der var en forudsætning for Tychos arbejde, ikke kun snævert astronomihistorisk, men navnlig i en bredere mentalitetshistorisk sammenhæng, hvor det ses at en solid kristen grundopfattelse gik i svang med hermetiske, nyplatoniske (men også aristoteliske) opfattelser af verdens sammenhæng. Det er en indsigt i periodens historie, som det er umådeligt svært at formidle til mange nutidige læsere, men Christianson gør langt hen ad vejen en god indsats. Men der var mange måder og kombinationsmuligheder, når det angik den inspiration, man fandt i antikkens og renæssancens idéverden. Disse nuancer har en tendens til at gå tabt hos Christianson, og det fører bl.a. til at den senere forstander i Sorø, Jon Jakobsen Venusin, karakteriseres som »a Hermetic Magus« (s. 99). Det er mildest talt en håndfast overfortolkning, og det er ikke eneste gang det forekommer i bogen.

Mens det overordnet set er en fordel, at forfatteren kan udvide den engelsktalende verdens kendskab til Tycho Brahes liv med hjælp fra danske historikere, så er det til gengæld mindre heldigt når det sker ved at overtage nogle af disses unoder. Christianson er stærkt afhængig af fx Troels-Lunds *Historiske Fortællinger* og *Dagligt Liv i Norden* og bruger ofte oplysninger herfra i sin skildring af hverdagen på Hven. Det er der for så vidt ikke noget galt i, bare man husker at gøre opmærksom på, at sådan og sådan kan det have gået for sig eller have set ud. Christianson er ikke altid omhyggelig med at pointere dette, og engelske læsere kan jo ikke ud fra en fodnotehenvisning til Troels-Lund have dette i tankerne. Fremgangsmåden er, at der ud fra de generaliseringer, der opstilles i bl.a. *Dagligt Liv i Norden*, sluttes til at sådan og sådan forløb specifikke begivenheder på Hven. Bl.a. skildres middagsbordet på Uraniborg og Tychos ikke-adelige hustrus påklædning ved hjælp herfra. Og han forestiller sig, hvordan Tycho så hende første gang en søndag i Kågerød kirke: »Among all the blue-eyed and hazel-eyed village maids, she alone caught his gaze.« (s. 12). Faktum er, at vi intet ved om hendes udseende, og under hvilke omstændigheder Tycho har mødt hende – og hvad han i det hele taget har følt for hende. Det giver naturligvis fremstillingen en livlighed, men mest af alt har det karakter af kvalificerede gætterier.

Enhver skildring af Uraniborg og Stjerneborg på Hven er skrevet med visheden om, at disse institutioner led en krank skæbne efter Christian 4.s kroning. Christianson beskriver overbevisende hvordan Tycho tidligt begyndte at arbejde for at Hven, som han havde fået som livsvarigt len, kunne gå i arv til hans efterkommere, der ikke kunne anerkendes som adelige, og at det arbejde han havde begyndt skulle fortsættes på øen,

når han en dag ikke var mere. Som bekendt blev der intet heraf, og det endte med at Tycho tyede til udlændigheden i Prag. Om det mudrede forløb, der førte til, at det kom så vidt, lægger Christianson særlig vægt på en lidet overbevisende teori om, at der med Tycho skulle statuere et eksempel på kongemagtens kamp mod adelen. Kansler Christian Friis til Borreby beskrives som »a monarchist, not an oligarch« (s. 196); dvs. at han gik ind for noget, der mindede om absolutisme på bekostning af adelens magt. Christianson skriver, at Christian 4. og hans rådgivere, især rigshofmester Christoffer Valkendorf og hans håndlangere (»Walkendorf and his minions«), mente at »all sovereignty in a monarchy must be held in one hand«, og at sådan noget som rigsrådet og herredage var noget gammeldags noget (s. 197). Ingen tvivl om at den kongelige hånd rakte ud og tog for sig af magten efter 1596, og at der var magtkampe internt i adelen, men at Friis og Valkendorf på denne måde stod i ledtog med kongen i kampen mod deres egen stand, og at Tycho skulle være udset som deres første offer, er ikke plausibelt. Christianson har dog også blik for nogle af de mange andre mulige årsager, først og fremmest religiøse og økonomiske, til at Tycho endte med at opgive sit projekt i Danmark. Den store forkromede forklaring unddrager sig dog stadig vort blik.

Bogens anden del er en 130 sider lang biografisk oversigt over Tychos medhjælpere, assistenter, håndværkere og bekendte, som enten var en del af eller på anden måde tilknyttet Tychos familia. Igen er nytten heraf størst for den internationale målgruppe, som ikke kan slå en række af disse personer efter i fx *Dansk Biografisk Leksikon*. Der er dog også meget at hente for danske læsere, for aldrig før er hele det tychoniske persongalleri blevet præsenteret så indgående og så på ét sted. Og det alle lige fra de lærde astronomer Johannes Kepler og Christen Sørensen Longomontanus, om hvem udførlige biografiske efterretninger haves, til kartografer fra Nederlandene, skulptører, fiskedamsbyggere og musikanter, om hvem ikke meget andet vides end, at de på et tidspunkt var i Tychos tjeneste. Christianson har støvsuget alle de få, men vidt spredte oplysninger, der findes om disse personer, og hans bog vil derfor være uomgængelig som håndbiografisk opslagsværk for enhver, der vil beskæftige sig med Tycho Brahes historie. Bogen synes fortjent nok at have fået succes, i hvert fald nok til at Cambridge University Press udsendte den i 2002 i en forkortet paperbackudgave med den ramrende varianttitel *On Tycho's Island. Tycho Brahe, Science and Culture in the Sixteenth Century*.

Morten Fink-Jensen

DET 19. ÅRHUNDREDE

Sebastian Olden-Jørgensen: *Prinsessen og det hele kongerige, Christian IX og det glücksborgske kongehus*. (Gads Forlag, 2003). 221 s., 249 kr.

Emnet for Sebastian Olden-Jørgensens bog er etableringen af det glücks-

borgske dynasti som afløser for det oldenborgske på den danske trone. Det skete som bekendt med Christian IX i 1863. Som forfatteren selv straks gør opmærksom på i bogens indledning, »hører det glücksborgske hus ikke ligefrem til Danmarkshistoriens oversete

emner« (s. 8). Her kan nævnes Bo Bramsens tobindsværk *Huset Glücksborg*, der udkom første gang i 1975 og blev udsendt i udvidet udgave senest i 2003 Ligeledes Claus Bjørns debatabog *Blot til pynt? Monarkiet i Danmark – i går, i dag og i morgen* (Fremad 2001). Derudover har Malin Lindegren og Inger-Lise Klausen i de senere år udgivet bøger om emnet, og historien blev som bekendt også repeteret i både trykte og elektroniske medier i anledning af kronprinsbrylluppet i maj. Olden-Jørgensens sigte adskiller sig dog fra den øvrige litteratur om glücksborgerne ved at søge »at bryde med familiekronikens charmerende, men også løse form for i stedet at fortælle en anderledes sammenhængende historie, nemlig historien om hvordan og med hvilket held Christian IX og hans børn forvaltede de kulturelt og politisk bestemte roller, de blev konfronteret med« (s. 8).

Det er en historie, der fører vidt omkring både i tid og rum. Udgangspunktet tages i Wienerkongressens Europa og den dynastisk-legitimistiske statsorden, der kendetegnede dette, idet der dog tillige er dynastiske kig længere tilbage i tiden. Det bliver forklaret, hvorledes en fjern sidegren af den danske kongefamilie, som i generationer havde ernæret sig som officerer i tysk tjeneste, kunne komme i magtens centrum i Danmark og i 1825 få tildelt titlen hertug af Glücksborg. Og ligeledes hvorfor det netop blev den yngre hertugsøn Christian og ikke hans ældste bror, der blev gjort til tronarving. Det glücksborgske dynasti kom ikke på tronen ved det danske folks vilje, men i henhold til internationale aftaler (Londonaftalerne 1851-52) vedr. den danske helstats fortsatte beståen. Derfor må den storpolitiske baggrund selvfølgelig med. Det må den også derved, at Christian IX havde status af at være Europas svigerfar: datteren Alexandra blev gift med prinsen

af Wales (den senere Edward VII), datteren Dagmar blev gift med zar Alexander III af Rusland, sønnen Vilhelm blev græsk konge under navnet Georg, datteren Thyra blev gift med hertugen af Cumberland, som i virkeligheden var overhoved for det i 1866 detroniserede hannoveranske kongehus, sønnen Valdemar blev gift med prinsesse Marie af Orléans fra det ligeledes detroniserede franske kongehus. Endelig blev sønnesønnen Carl i 1905 norsk konge under navnet Håkon 7. Således bevæger man sig som læser i europæisk storpolitik generelt så vel som i britisk, russisk, græsk, tysk, fransk, svensk og norsk indenrigspolitik.

En risiko ved at skrive historie på den valgte måde ville være, at enten blev for megen vægt lagt på de omgivende politiske strukturer, eller også blev hovedvægten lagt på enkeltpersoner og anekdotiske fortællinger om disse. Men Sebastian Olden-Jørgensen forstår at styre uden om begge yderpunkter. Vist er de politiske forhold med som baggrundstof, og vist får man indtryk af de mange kongelige som personligheder. Men det bliver aldrig mål i sig selv. Hovedvægten ligger på at undersøge, hvordan de forskellige fyrstelige personligheder, der havde opnået deres stilling dels ved tilfældighedernes spil, dels ved målbevidst planlægning, udfyldte de roller og det råderum, som deres opnåede positioner nu en gang tilstod dem. Analysen slutter ved 1. verdenskrig, der betød en rystelse af hele den europæiske orden lagt ved Wienerkongressen hundrede år forinden, og at op til flere monarkier styrtede i grus. Bogen rundes af med et afsluttende kapitel om glücksborgerne i det 20. og 21. århundrede. Her bliver monarkiets form og fremtid diskuteret i essayistisk form ikke mindst set i lyset af de foregående kapitler. Bl.a. bliver evnen til at finde den rette balance mellem nærhed og distance udpeget som en

nøglefaktor for monarkiets overlevelse på sigt. Ligeledes bliver det påpeget, hvordan vore dages kendte »skuespillere, mediefolk, kunstnere, topidråtsfolk, politikere, jetset«, der opræder i såvel de trykte (kulørte) som de elektroniske medier side om side i selskab med de kongelige, i høj grad har overtaget den gamle fødselsadels plads og derved udgør nutidens »medieadel«. Til allersidst diskuteres monarkiets fremtid set i lyset af de nuværende kongefamiliemedlemmers evner til at udfylde rollerne og den voksende europæiske integration. Konklusionen må læses som, at Olden-Jørgensen ser lyst på denne fremtid.

Der er mange vurderinger undervejs; de virker i almindelighed særdeles velafvejede. Nogle kan dog diskuteres. Med udgangspunkt i skildringen af Christian IX's og dronning Louises datter Alexandra skildres eksempelvis, hvordan velgørhedsarbejde blev et centralt virkefelt for medlemmer af den kongelige familie, efter at den i højere og højere grad blev trængt ud af den politiske sfære. Også i Danmark gjorde denne udvikling sig gældende, ikke mindst dronning Louise var tone- og retningsangivende her. En engelsk historiker har derfor med sigte på det engelske kongehus og dets stilling og legitimering talt om »velgørhedsmonarkiet«. Selv om der altså bestemt er paralleller i det danske kongehus, tvivler Olden-Jørgensen dog på, at velgørhedsmonarkiet har samme betydning i Danmark. Det skyldes etableringen af den socialdemokratiske velfærdsstat, der har overtaget og overflødiggjort de private initiativer. Uden at afvise, at det sidstnævnte er tilfældet, kan man vel spørge, dels hvor vidt en lignende udvikling ikke også har været tilfældet i Storbritannien (i hvert fald indtil Margaret Thatcher), dels om det virkelig forholder sig sådan, at velgørhedsmonarkiet »i Danmark ... derfor [må] be-

tegnes som en sekundær, til dels afbrudt udviklingslinje, en klog strategi, der siden viste sig overflødig [for kongehusets popularitet og stabilitet]« (s. 126).

Fremstillingen er generelt krystalklar og meget velskrevet. Der ligger meget omfattende læsning til grund for den. Lige som en detalje skal det afslutningsvist bemærkes, at det er en anakronisme, når der nævnes en stat ved navn Østrig-Ungarn et par årtier inde i 1800-tallet (s. 13). Denne statsbetegnelse opstod først i 1867. På kortet på den foregående side kaldes den pågældende stat derimod mere korrekt for Det østrigske Kejserrige.

Michael Bregnsbo

Louise Dalby: *Retlede drenge? Filantropi og opdragelse på opdragelsesanstalten Bøgildgård 1830-1900*. Udgiverselskabet ved Landsarkivet for Nørrejylland. (Aarhus Universitetsforlag, 2002) 82 s., 182 kr.

Djævelbesatte prælater, giftspredere, spedalske, tuberkuløse, gale, excentricere, syfilitikere, homoseksuelle, intellektuelle, dampbørn, fødevareallergikere, anorektikere og andengenerationsindvandrere. Historien rummer masser af afvigergrupper. Forskellige værdisystemer har nemlig gjort nogle mennesker til normale i en periode, men til afvigere i en anden. Og afvigelsens historicitet er en uhyre vigtig opdagelse for os historikere, fordi den giver uædne muligheder for at boltre sig i forskellige tidsperioder og finde udsagn om de afvigergrupper, der så glimrende indkredser forskellige tiders herskende verdensopfattelse og magtforhold.

I begyndelsen af 1800-tallet bestod den ressourcestærke borgers dyder af gudsfrygt, arbejdsomhed og fornuftsbetonet opførsel. I Louise Dalbys bog hedder marginalgruppen derfor »moralisk fordærvede« børn; børn der ud fra

denne borgerlige, religiøse og økonomiske målestok blev frasorteret og indlemmet i gruppen af afvigere.

Louise Dalby indleder med fortællingen om hvordan barndommen i begyndelsen af 1800-tallet blev et projekt for voksne, der ønskede at kortlægge, planlægge og indhegne børns tilværelse. Udgangspunktet var opfattelsen af børn som små, uberørte stykker natur; passive og derfor potentielle ofre for aktive magtviljer. Ikke mindst i de fattige bymiljøer, hvor især drengebørn stod i fare for at blive besmittet med udyder som ubehersket og usømmelig opførsel, så de voksede op som forbrydere og fattiglemmer, der lå samfundet til last. Derfor var den rette vej at kultivere disse lodder af uopdyrket land ved at indpode dem gode, kristne værdier og protestantisk arbejdsetik, så de blev nyttige samfundsborgere. Eller, hvis jorden allerede var fejldyrket, at lede dem på rette vej gennem genopdragelse langt væk fra byens fristelser. I perioden 1830-1900 blev 2034 drenge, primært fra København, derfor deporteret til opdragelsesanstalten Bøgildgård ved Viborg, så langt inde på Blichers alhede, at de blev forhindret i at flygte, men kunne samle sig om det, der skulle være deres rettesnor i livet: at arbejde og bede. I nævnte rækkefølge.

Umiddelbart lægger problemstillingen op til endnu et værk af den dystre Foucault-inspirerede genre. Men Louise Dalby skal roses for sin afbalancerede tilgang ved at indtage en position mellem knaphedssamfundets »hurrahistorie«, der hyldede opdragelsesanstalterne som det fineste udkomme af oplysningstidens humanisme, og velfærdshistorikerens sorte fortolkning af opdragelsesanstalter som led i et gigantisk uniformeringsprojekt. Ifølge Louise Dalby var anstalten hverken udtryk for en ensidig positiv retledning eller en ensidig negativ adfærdstvang, men for en

kombination. De private velgørere interessererede sig oprigtigt for behandling og forebyggelse af børne- og ungdomskriminalitet, og mente, at det var en barmhjertighedsgerning at lede børn i retning af samtidens dyder frem for i retning af samtidens laster i en tid, hvor det religiøse udgangspunkt blev opfattet som et evigtgyldigt værdisystem. Og skulle man som læser have den forudindtagede holdning, at forældrene i denne sammenhæng var ofre, der grædende fik frataget deres børn, så kolliderer den romantiske forestilling frontalt med Louise Dalbys påvisning af, at de tværtimod var temmelig aktive for at få barnet sendt af sted, så familien blev aflastet og så poden kunne tillære sig dyder, der blev betragtet som efterstræbelsesværdige. På den anden side kunne retledningen kun foregå gennem adfærdstvang. Den konstante overvågning og strengt skemalagte dag sørgede for at barnet ikke blev udsat for uorden og fordærvende lediggang, men bibragte den regelmæssighed og selvbeherskelse som var civiliseringsprocessens adelsmærke, så barnet efter endt ophold var i stand til at tage vare på sig selv.

Der var i samtiden altså ikke nogen indbygget modsætning mellem retledning og adfærdstvang. Anklager om mishandling slap anstalten da stort set også for, indtil socialdemokraten Peter Sabroe i begyndelsen af 1900-tallet begyndte at stille skarpt på forholdene på Bøgildgård ud fra en holdning om, at børnene selv kunne have en kvalificeret mening om deres forhold.

Skal man med nutidens øjne nævne noget egentlig formildende om barndomsopfattelsen i 1800-tallet, så må det være den grundlæggende positive tro på, at børn i det hele taget kunne »redes« fra og til noget – også selvom Louise Dalby påviser, at bestræbelserne oftest var resultatløse fordi drengene fra Bøgildgård vendte tilbage i de velkend-

te omgivelser. Holdningen står nemlig i diametral modsætning til den pessimistiske holdning, der blev fremherskende i biologismernes storhedstid, og som man i Danmark bl.a. finder i August Wimmers bog *Degenererede Børn* fra 1909, hvori psykiatriprofessoren gav eksempler på, at kriminelle børn havde fysiske stigmata som sammenvoksede øjenbryn, misdannede ører og plumpe ansigtsudtryk. Stigmata der viste at afvigelsen var biologisk forudbestemt og derfor konstitutionelt uheldbredelig, hvorved den eneste holdbare løsning var at lade slægterne uddø.

Bogens primære opgave er imidlertid at belyse børneforsorgens barndom ved

grundlæggelsen af en institutionsform med schweizisk forbillede, som med tiden blev temmelig udbredt i Danmark med oprettelsen af Holsteinsminde i Sorø, Flakkebjerg ved Slagelse, Landerupgård ved Kolding og Himmelbjerggården ved Ry. Den opgave løser Louise Dalby indsigtfuldt. Og så er det omarbejdede speciale oven i købet skrevet i et letfatteligt sprog, hvilket desværre alt for sjældent er tilfældet med den slags litteratur, som lider under unødigt kringledede gennemgange af Foucault-teser og alt for tunge, dokumentationsstyrede tekster – skabt af ren og skær skræk for at bryde akademiske normer!

Poul Duedahl

DET 20. ÅRHUNDREDE

Hans Kirchhoff, John T. Lauridsen og Aage Trommer (red.): *Gads Leksikon om Dansk Besættelsestid 1940-45*. (Gads Forlag, 2002). 551 s., 369 kr.

Efter 23 års pause udkom der i efterår 2002 endelig et nyt besættelsestidsleksikon. Det gamle *Besættelsens Hvem-Hvad-Hvor* fra 1979 tjente godt nok sit formål indtil engang midt i 1990'erne, da besættelsestidsforskningen oplevede en helt uventet renæssance, som i det nye årtusind endda er blevet forstærket. Det nye leksikons mere end 400 opslag, som er blevet skrevet af 50 forskere i forhold til kun 21 i 1979, formidler på 521 tætskrevne og med enkelte undtagelser illustrationsløse sider kort og præcist den nye viden, der er kommet til i de seneste 10 år. Leksikonet er på den ene side et helt igennem vellykket værktøj for alle, der beskæftiger sig med besættelsestidshistorien, men på den anden side synes udgavernes ambi-

tionerne om også at levere et leksikon, som kan formidle »indsigt i dansk besættelsestids historie« (s. 5) for alment interesserede at have været for høje. Samlet set fremstår de mange opslag nemlig særdeles fraktioneret, som ikke kun hænger sammen med, at forfatterne havde stor frihed ved udformningen af deres opslag, men også med en manglende indledning.

En generel introduktion i besættelsesforløbet, problemstillinger og forskningsudviklingen ville have gjort leksikonet mere brugervenlig. Indrømmet, stykker man nogle af de længere opslag som fx Søren Helstrups »Besættelsen 9. april 1940« (s. 42-47), Hans Kirchhoffs »Forhandlings- og samarbejdspolitikken« (s. 155-61) og Steen Andersens »Departementschefestyret« (s. 107-11) sammen, får man en slags helhedsbillede. Men stadig forbliver det temmelig svært for den alment interesserede at se sammenhængene og forskellene mellem disse så forskellige perioder. Dette

bliver ikke lettere, når større områder bliver opdelt i alt for mange små opslag, som eksempelvis på det økonomiske område, hvor Per H. Hansens og Joachim Lunds opslag på fortrinlig vis markerer de seneste år fremskridt på dette forskningsfelt. Men hvorfor står fx Per H. Hansens opslag »Industrien« (s.235-8), »Ekstraordinære industrileverancer« og »Odel-udvalget« (s. 357) adskilt fra hinanden, selv om de faktisk umiddelbart hænger sammen?

Man kunne have undgået denne unødvendige fraktionering ved at sammenfatte større områder som økonomi, kultur og modstand i oversigtsartikler, sådan som det fx er blevet gjort i *Enzyklopædie des Nationalsozialismus* fra 1997. Ved at følge det tyske eksempel kunne man også have forhindret en dobbelt dækning af bestemte perioder, som det er sket med Søren Helstrups »Besættelsen 9. april 1940« og Kay Søren Nielsens »Weserübung« (s. 512-7) eller Hans Kirchhoffs »Forhandlings- og samarbejdspolitikken« og Henrik S. Nissen og Hans Kirchhoffs (!) »Regeringerne under besættelsen« (s. 379-84). Den dobbelte beskrivelse af perioden 1940-1943 er i øvrigt også interessant i den henseende, at konflikttraditionen og den stærk udryddelsestruede konsensusstradition her fremstår i samme bog – dog med mere end 200 sider imellem dem. Sidst kunne oversigtsartikler have forhindret, at den alment interesserede forgæves skal lede efter noget så centralt som modstandsbevægelserne, der ikke findes som opslag i leksikonet! Selvfølgelig er de der alle sammen, men kun under deres respektive navne, fra BOPA (s. 58-61) til Studenternes Efterretningstjeneste (s. 449-50) – navne, som bestemt ikke hører med til almen- dannelsen i Danmark anno 2004. Leksikonets fraktionering og manglende overblikartikler resulterer i, at leksikonet er ubrugeligt for den alment interes-

serede læser – med mindre vedkommende allerede har en meget stor viden om besættelsestiden på forhånd, hvilken ikke mange danskere længere har.

Tilbage står dog et på alle måder fremragende fagleksikon om besættelsestiden, som er et uvurderligt værktøj for enhver, der beskæftiger sig med besættelsen. Ethvert leksikon har dog også sine fejl, men der er trods dette leksikons kompleksitet med 50 forfattere faktisk ikke så mange at beklage. For det første er der sket to henvisningsfejl i registret. Her forveksles både den danske gesandt i Berlin 1924-42, Herluf Zahle med Carl Theodor Zahle, konseilspræsident og justitsminister 1909-10 og 1913-20 samt igen justitsminister 1929-35 (s. 551) og den danske gesandt i Washington 1939-58, Henrik Kauffmann med Karl Kaufmann, Gauleiter i Hamburg 1929-45 og Reichskommissar für die deutsche Seefahrt 1942 (s. 536).

Noget misvisende er opslaget »Våbenproduktion« (s. 510-11), idet man her nok ville forvente en beskrivelse af især Riffelsyndikatets fremstilling af våben. Jo, Danmarks største våbenfabrik bliver nævnt. Opslagets forfatter, Esben Kjeldbæk, skriver, at BOPA og Holger Danske måtte stjæle såkaldte pi-ber (løbet) til den illegale våbenproduktion fra Riffelsyndikatet og Hærens Våbenarsenal. Men intet ord om Riffelsyndikatets leverancer til værnemagten og Tysklands allierede, som andetsteds kun nævnes kort i Palle Roslyng-Jensens opslag »Historieskrivningen« (s. 203-210), da han når til Krigens Købmænd fra 2000. Og at Hærens Våbenarsenal faktisk blev koblet til Riffelsyndikatets produktion står godt gemt i Roslyng-Jensens opslag »Hæren« (s. 218-221).

En del personopslag savnes, fx Hartvig Frisch, Karl Eskelund, lederen af Udenrigsministeriets pressebureau, og Alexander Walter, formanden for det ty-

ske regeringsudvalg. Der skal dog bemærkes, at et selvstændigt biografisk besættelsestidsleksikon imidlertid er undervejs. Sidst er det beklageligt, at leksikonets hovedvægt ligger på den politiske historie, idet det ikke så meget var dette, men andre områder – som det økonomiske, det sociale og det kulturelle – der bidrog til besættelsestidsforskningens styrkelse i de senere år, og som dermed har været årsag til udgivelsen af et nyt besættelsestidsleksikon. Man må håbe, at vægtningen vil være mere tidsvarende ved en anden udgave, som må ventes allerede i de næste fem år, de mange igangværende projekter taget i betragtning.

Bundlinien er, at vi har fået et første-klasses besættelseleksikon, der (indtil videre) er helt up-to-date med forskningen, men som savner flere personopslag, og som i fokuseringen på den politiske historie desværre ikke har taget hensyn til de seneste års udvikling. Leksikonet er på trods af det et fantastisk arbejdsredskab for alle historikere, men det er langt fra et leksikon for alment interesserede, sådan som udgiverne i forordet ellers lover det. Man må håbe, at en anden udgave af leksikonet bliver mere brugervenlig, end den vi har fået nu.

Mark Mau

Martin Larsen, Henrik Gjøde Nielsen, Helmuth Spanggård, Jens Peder Østergaard: *Mørke sider af Viborgs Historie – før, under og efter besættelsen 1940-1945*, udg. af Kjærs Boghandels Forlag, 2003. 208 s., ill., hardback. 228,00 kr.

Lokalhistoriske bøger om dansk besættelsestid lider ofte under at være bygget over skabelonen fra den nationale, mytologiske fortælling »om de fem forbandede år«, som den blev kolporteret i årene lige efter krigen og levede i den kol-

lektive erindring til op en gang i 1970'erne. I grove træk giver det en disposition med afsnit om »overfaldet« (9. april), »rationering«, »begyndende modstand« (alsang!), »sabotage«, »folkestrejker«, »tysk terror«, »befrielse«. Den lokale historie presses så ned i denne skabelon, med en kraftig overbetoning af modstandskampen, garneret med røver-soldater-historier fra tidligere modstandsfolks mundtlige eller skriftlige beretninger.

Det er en skam. Kombinationen af lokalhistorie og besættelsestid har faktisk et stort potentiale. De sidste 60 års litteratur og debat om besættelsen har i overdreven grad fokuseret på de nationale skillelinier, på *high politics* og på de store politiske kriser i forholdet mellem den danske stat og besættelsesmagten. Resultatet er, at mange proportioner i besættelseshistorien er gået fløjten. Lokalhistoriske studier – der vil være sig selv bekendt som netop lokalhistoriske studier og ikke låner sin forståelsesramme fra den nationale historier – kan i bedste fald afhjælpe proportionsforvrængningen fra den voluminøse rigshistoriske besættelseslitteratur. Besættelsen foregik faktisk et sted, på lokaliteter med en hverdag – ikke kun i (virtuelle) politiske rum i København.

Denne bog om Viborg før, under og efter besættelsen er en velkommen undtagelse fra tilbøjeligheden til at lade rigshistorien konstituere forståelsesrammen for lokalhistorien. Over lange stræk er bogen vellykket, i visse passager dog også noget problematisk.

Bogen er en antologi med 17 kapitler, skrevet af fire forfattere, hvoraf to er faghistorikere (Martin Larsen og Henrik Gjøde Nielsen), en er journalist (Jens Peder Østergaard) og en er viborgenser med egne erindringer om besættelsen og et større lokalhistorisk forfatterskab bag sig (Helmuth Spanggård, født 1926). Forfatternes erklærede hensigt er

at behandle »de mørke sider«, eller som det hedder »de forkerte handlinger« (s.8). Derfor er bogen stærkt præget af flere kapitler om viborgensere, der på den ene eller anden måde virkede allerede sig med den tyske/nazistiske sag. Der er således et kapitel om den lokale nazisme fra øverste partiniveau til ungdomsafdelingen NSU og flere kapitler om viborgensere, der gjorde tjeneste i Frikorps Danmark eller i andre tyske værnemagtsinstitutioner, ligesom de lokale HIPO'er også får et kapitel. Til de »forkerte handlinger« regnes også selve besættelsesdagen 9. april 1940, som Spanggård giver en fyldig og meget levende beskrivelse af på baggrund af skriftlige kilder, fremstillinger og egne erindringer. Vi får også historien om drabet på en formodet stikker, den sjove historie om den klodsede frihedskæmper, der kom i tjeneste den 5. maj 1945, men fik revet armbindet af allerede dagen efter på grund af sin i militære forstand udtalte udelighed. Endelig får vi en tæt og meget ubehagelig beskrivelse af omstændighederne omkring og selve forløbet ved de 17 henrettelser af landssvigere, som 1946-1949 blev foretaget i Undallslund Plantage umiddelbart udenfor Viborg.

Flere af kapitlerne formidler ofte upåagtede sider af den danske besættelseshverdag, som hyppigt savnes i de politik-fikserede rigshistoriske fremstillinger. Besættelsen bliver nærværende, næsten stoflig. Den allestedsnærværende banalitet i så megen hverdagsliv var naturligvis også et vilkår under besættelsen, og det formidler bogen sine steder fint og meget loyalt over for fortiden og dens mennesker.

Desværre er bogen skæmmet af et ofte upræcist, slapt, floskelpræget og effektjagende sprog. Der er heller ingen tvivl om, at forfatterne har fået meget plads at boltre sig på, og at der ikke har været nogen stram redaktionel disciplin.

Et enkelt eksempel kan tjene til at underbygge anken: »Prøv at bygge lidt på ordet nazisme. Nazisme, nazisme, nazisme. Ja nazisme et ord, der får følelserne i kog, selv snart 60 år efter Hitler og nazismens rædselsregime blev slået« (s. 27). Værre er det dog når den upræcise sprogbrug giver ubefæstede læsere det indtryk, at der fandtes dansk modstandskamp (i Viborg) så tidligt som i 1941-42. En modstandskamp der oven i købet kunne finde på at likvidere danske nazister i perioden 1940-42 (s. 40). Forfatterne virker heller ikke helt velbevandrede i litteraturen om de østfrontsfrivillige og dansk nazisme. Flere steder kolporteres ganske ukritisk de frivilliges eget efterkrigstids-selvforsvar, om at de var sendt til østfronten med tryk vished om, at det skete med regeringens billigelse (s. 83, 103, 114ff). Som allerede Henning Poulsen skrev i sin disputats i 1970 og senere Bundgaard Christensen, Poulsen og Schmidt i *Under Hagekors og Dannebrog* (1998), så var der næppe frivillige, som gik i tysk tjeneste, fordi regeringen (nødtvungent og under tydeligt tysk pres) billigede det. For Frikorpsets alt overvejende ideologiske nazister måtte det nærmest virke diskvalificerende, at denne forhadte demokratiske, »halvmarxistiske« regering – »Systemet Stauning« – sagde god for forehavendet. Sagen er, at Hitler og måske Frits Clausen kunne få de østfrontsfrivillige til at drage af sted, ikke Stauning. Når de frivillige sagde anderledes bagefter, var det for at forsvare sig selv i et dansk samfund, der under krigen tydeligvis havde betragtet dem som pariaer, men nu efter befrielsen også var i stand at sætte handling bag synspunktet – herunder også juridisk handling.

Trods disse anker, som ikke er ubetydelige, skal forfatterne dog have ros for at have taget det lokalhistoriske perspektiv alvorligt og dermed have revet deres beretning ud af den rigshistoriske

spændetrøje, som hidtil har præget alt for megen lokalhistorie om besættelsestiden.

Niels Wiium Olesen

Søren Hein Rasmussen og Niels Kayser Nielsen: *Strid om demokratiet. Artikler fra en dansk debat 1945-46*, Aarhus Universitetsforlag 2003, 262 s. 228 kr.

Bogen er en kildeudgivelse med artikler fra den debat om demokratiet og dets natur, som i 1945-46 prægede skrevne medier i Danmark. Debatten var foranlediget af refleksioner over demokratiernes sammenbrud i mellemkrigstidens Europa, indgrebene mod dansk demokrati under besættelsen og retfærdigheden eller mangel på samme i det danske retsopgør efter besættelsen. Blandt debattørerne var blandt andre filosofi-professor Jørgen Jørgensen (som satte den i gang med en artikel i tidsskriftet *Frit Danmark*), den store demokratiske folkeopdrager under besættelsen, professor Hal Koch, arkitekten og debattøren Poul Henningsen, professor og tidligere modstandsmand Mogens Fog samt juristen Alf Ross. Det var alle folk, der i sjældnen grad havde ordet i deres magt, og alene af den grund er udgivelsen berettiget. Men der er også mange flere grunde.

Der var især to centrale spørgsmål i debatten. Det ene var, hvorvidt det var tilladeligt, at demokratiet i selvforsvar begrænsede de demokratiske frihedsrettigheder over for »demokratiets fjender«. Aktuelt og konkret drejede det sig om et eventuelt forbud mod et nyt dansk nazistparti. Synspunktet var fra den ene side, blandt andet fra Jørgen Jørgensens, at det var nødvendigt med et forbud – og med visse betydningsglidninger i sin argumentation lod han forstå, at han mente, at med et forbud mod DNSAP i 1930'erne kunne Danmark

have undgået mange af besættelsestidens ulykker. Han mente også, at en lade stå til i 1945 med stor sandsynlighed ville føre til det danske demokratis undergang. Jørgensens modstandere i debatten, blandt andre Hal Koch og Poul Henningsen, anførte det – for en historisk betragtning ganske nøgterne – at det var at overvurdere de danske nazisters betydning i 1930'erne og under besættelsen ganske urimeligt. Principielt pointerede de også, at et forbud ville kompromittere demokratiets ånd samt det mere pragmatiske, at det var langt sikrere for demokratiet, at dets fjender kunne ytre sig frit og imødegås med argumentation i offentligheden – frem for at antiparlamentariske kredse skulle agere i illegalitet under jorden. Ord skulle ikke forbydes, kun handlinger, anførte Koch og PH.

Det andet spørgsmål var om demokratiets karakter. Særlig om hvorvidt demokratiet var andet og mere end det politiske flertalsstyre, hvor man afgjorde uenigheder ved valg. Knyttede der sig en særlig kultur til det? – som var Hal Kochs synspunkt, hvor han forfægtede *samtalen* som det centrale i demokratiet. Var parlamentarismen et ufuldstændigt demokrati, som skulle udvides til et demokrati, hvor lighed var en højere værdi end frihed, og hvor man kunne begrænse frihedsrettighederne, hvis de stod i vejen for ligheden? – som var Jørgen Jørgensens synspunkt.

Kildeudgivelsen kan læses på to måder. Som en meget tidsbundet debat om retningen for den politiske udvikling i Danmark efter befrielsen eller som en perspektivering af eller inspiration til den debat, der i vore dage i lyset af terrortrussel, ekstremisme og fundamentalisme føres om hvilke midler, der er legitime og gavnlige i forsvaret af det demokratiske system. Til begge formål er udvalget forbilledligt. Der er masser af stof til eftertanken.

Man kunne dog godt ønske sig en fyldigere indledning, der lidt mere eksplicit trak nogle af perspektiverne op. For den ikke-specialiserede læser, er der ikke megen hjælp at hente i den kun godt fire sider lange indledning. Som perspektivering af vore dages debat, er den nok tilstrækkelig, men som kilde til 1940'ernes historie kunne flere aspekter været fremhævet og diskuteret.

Således er det for denne anmelder slående, hvordan fx Jørgen Jørgensen – der ikke var medlem af DKP men støttede partiet – tydeligvis så hele debatten i et magtpolitisk perspektiv. Bag hele hans argumentation, der indeholder mange dulgte vendinger og betydningsglidninger, anes et ønske om at udpege 'folkefjender', indføre et 'sandt demokrati' og i det hele taget udnytte diskussionen om retsopgøret og en diffus nazistisk fare til at fremme en radikalisering af befolkningen – og i bedste/værste fald (alt efter temperament) lade denne føre til en 'folkedemokratisering' af Danmark.

Jørgensen kan formeligt få det til at gyse i denne anmelder, når han frejdigt skriver, at »man (...) ikke [kan] gaa med til, at Maalet udelukker Anvendelsen af Midler, som er nødvendige for dets Opnaelse.« (s. 95). Et i demokratisk forstand temmelig radikalt synspunkt, som i betragtning af, at ophavsmanden var professor i filosofi, næppe bør affærdiges som ungdommelig, stemningsbåret ubetænksomhed. Samme steds skriver Jørgensen om Poul Henningsen og Hal Koch, at de »ønsker at bremse den demokratiske Udvikling«, hvorved de allerede er placeret i bås med nazister og andet pak.

I dag kan man med rette anse en sådan 'folkedemokratisk' udvikling i Danmark for usandsynlig. Men som tidligere forskning har vist (fx Michael Kjeldsen og Bent Jensens), nærede kommunisterne temmelig overdrevne

forestillinger om, hvilken folkelig opbakning de i kraft af en instrumentalisering af modstandsbevægelsen kunne mobilisere i befrielsessommeren.

Jørgensens synspunkter nød særligt fremme i modstandskredse, og i flere indlæg fornemmer man ganske tydeligt, hvordan hans og ligesindedes synspunkter i denne principielle debat hentedede næring og engagement fra hadet, selvretfærdigheden og den generelle opgørstemning i befrielsessommeren. Argumentationen antager i uhyggelig grad karakter af, hvad man kan kalde 'socialhygiejne'. Ofte med en undertone af, at hvis man var uenig (som tidligere nævnt: »ønsker at bremse den demokratiske udvikling«) kunne man få samme bekomst som nazister, værnemagere og andre 'unationale'. Tankevækkende er det, at en borgerlig modstandsmand som den unge Holger Danske-kæmper Jens Lillelund ganske pladask faldt for Jørgensens argumentation og i sit eget indlæg i Frit Danmark trak på samme hammel som Jørgensen – dog næppe med samme motiver som filosofiprofessoren. Kommunisternes forestillinger om, at man kunne få dele af de national-konservative kredse til at gavne partiets sag, var ikke grundløse. Det var forestillingerne om *omfanget* af deres opbakning, der var forkerte.

Det er med andre ord en overordentlig spændende og tankevækkende historie, som kildeudgivelsen illustrerer. Desværre yder rammerne for kilderne ikke emnet fuld retfærdighed. En længere og mere diskuterende indledning havde som nævnt været velkommen, ligesom de bagi bogen placerede mini-biografier over debattens deltagere for norges vedkommende er stærkt mangelfulde. De fleste biografier er på 5-10 linier, mens andre af de lidt mindre kendte personer kun er på én linie med navn og titel. Flere af disse er dog ikke totalt ukendte og ville med en beskeden ar-

bejdsindsats kunne findes beskrevet i megen nyere litteratur om 1930'ernes kulturradikalisme. Indvendingerne roker dog ikke ved helhedsindtrykket af en velkommen udgivelse om en meget interessant debat fra den umiddelbare efterkrigstid.

Niels Wiium Olesen

Anette Warring: *Historie, magt og identitet – grundlovsfejring gennem 150 år*. (Aarhus Universitetsforlag, 2004). 245 s., 248 kr.

Forfatteren til denne anmeldelse blev for et par år siden forud for grundlovsdag ringet op af en journalist, der ville have noget at vide om grundloven. Nærmere bestemt ville vedkommende have bekræftet sin egen hypotese, nemlig at grundlovsdag var for de borgerlige, mens 1. maj var for de venstreorienterede. Jeg kunne dog ikke bekræfte denne hypotese, det var alt for forenklet at stille tingene op på den måde. I stedet for gjorde jeg gældende, at det kun var de særligt politisk interesserede i al almindelighed, der overhovedet fejrede grundlovsdagen, mens den for alle andre (og det vil sige størstedelen af befolkningen) blot var en kærkommen fredag. Retfærdigvist skal det siges, at mit svar blev loyalt refereret i avisen.

Så nonchalant har befolkningens forhold til grundlovsdag og til Danmarks Riges Grundlov imidlertid ikke altid været. Anette Warrings bog, der er blevet til som del af Magtudredningen, handler ikke om grundloven selv, men om hvordan grundloven er blevet fejret siden 1849. Og tidligere var grundlovsdag den 5. juni i høj grad en politisk kampdag, der engagerede brede dele af befolkningen. Således i 1854, da Anders Sandøe Ørstedes ultrakonservative ministerium søgte at gennemføre en fællesforfatning for helstaten (1849-grundloven gjaldt kun i Kongeriget

Danmark). Kravet om en helstatsforfatning var et krav, som stormagterne havde pålagt. Og opfyldelsen af dette krav nødvendiggjorde visse indskrænkninger i 1849-grundloven, men Ørsted ville gå videre i grundlovsindskrænkningerne og også beskære mange af frihedsrettighederne. Og det skulle vel at mærke ske ved oktroj, dvs. ved kongelig anordning uden at Rigsdagen forinden skulle have ændringerne forelagt. Dette førte til markante demonstrationer og møder for grundlovens bevarelse, skønt regeringen skred ind med mødeforbud og trusler om sagsanlæg. I 1866 blev Juni-grundlovens bestemmelser om valget indskrænket, og det blev startskuddet til en årtierlang forfatningskamp for genindførelse af de oprindelige valgretsbestemmelser og for folketingsparlamentarisme. Grundlovsdag blev i løbet af denne periode anvendt til massedemonstrationer og –mobilisering i de forskellige politiske lejre. Højre fejrede den gældende 1866-grundlov og de siddende højreregeringers politik og dennes angivelige overensstemmelse med grundloven. Venstre og efterhånden også Socialdemokratiet holdt også demonstrationer og massesamlinger. Hver for sig ganske vist, men i den forfatningspolitiske kamp og i valgteknisk samarbejde trak de to oppositionspartier i høj grad på samme hammel og sendte karakteristisk nok også deputationer til hinandens grundlovs møder. Efter systemskiftet i 1901 og gennemførelsen af en ny grundlov i 1915, der udover at genindføre 1849-grundlovens valgretsbestemmelser tillige gav valget til kvinder og tyende, gik grundlovsfejringstraditionerne i forfald. Det vil sige, der blev fortsat holdt grundlovs møder med stor deltagelse, men der var ligesom ikke længere nogen aktuel, brændende sag at demonstrere for. Grundlovens hundredeårsjubelæum i 1949 blev fejret ved en stort anlagt og topstyret

folkefest fra Rigsdagens side, som desværre blev en gevaldig publikumsfiasko. Ganske vist var tilslutningen til demokrati som tæt forbundet med det at være dansk blevet knæsat under og efter besættelsen, og det var nu umuligt at være dansk uden også at være demokrat, men den officielle fejring i 1949 var i høj grad præget af, at rigsdagens fire store partier fejrede folkestyret i den aktuelle form og sig selv som dets forvaltere. I løbet af 1960'erne og 70'erne blev traditionen for store grundlovsassemøder genoptaget, denne gang fra EF/EU-modstanderside. I løbet af 1990'erne er grundlovsdagen tillige fra højrefløjsside blevet brugt til demonstration imod europæisk integration, immigration, multikulturalisme og globalisering. Og atter sættes der lighedstegn mellem danskhed og demokrati. EU-tilhængerne og tilhængerne af multikulturalisme etc. har ikke været i stand til for alvor at formulere en modfortælling hertil. Den officielle fejring af 150-årsjubilæet i 1999 var iværksat af Folketinget, men i modsætning til 1949 var den præget af åbenhed for initiativer nedefra. Således var der afsat en betydelig pulje til støtte til initiativer til grundlovsfejring landet over, ligesom sigtet med fejringen, igen modsat 1949, i høj grad sigtede på at skabe offentlig debat.

Bogens tilgangsvinkel er erindringshistorisk, fokus er på grundlovsfejringerne som et erindringssted for dansk demokrati, og altså ikke grundlovsfejring i al almindelighed ud fra en folkloristisk vinkel. Der bliver taget teoretisk udgangspunkt hos den franske historiker Pierre Nora og dennes erindringsstedsbegreb, defineret som »skelsættende begivenheder, historiske og mytiske personer, politiske symboler, monumenter, museer, tekster og fysiske lokaliteter, som alle danner ramme for erindring ... [med andre ord] et sted,

som i et erindringsfællesskab indtager en central status og markerer vigtige eller typiske tegn på og i fællesskabet ... Grundlovsdag udgør som erindringssted en manifestation af erindringsfællesskabet om det danske demokrati«. Anette Warring har tidligere beskæftiget sig med erindringshistorie og med kollektiv erindring, ikke mindst i bogen *Besættelsestiden som kollektiv erindring*, udgivet i 1998 sammen med Claus Bryld. En del anmeldere misforstod dengang Bryld og Warrings intentioner og brug af begreber som »erindringshistorie« og »kollektiv erindring (i *Fortid og Nutid*, 3, 1999, s. 227-235 har de to forfattere søgt at præcisere deres begrebsbrug og imødegå deres kritikere). Nogle troede, at de med kollektiv erindring mente summen af individuelle erindringer eller »hvad man husker«. Men det er ikke tilfældet. Det anvendte erindringsbegreb her og i den foreliggende bog sigter på at belyse, hvordan – i det konkrete tilfælde – grundloven blev fejret (erindret), hvem, der fejrede den, hvordan de gjorde det? Hvilken erindring, dvs. hvilke sider af grundloven og dens historie fremhævede de? Hvordan fortolkede de dette? Hvilke sider blev nedtonet eller negligeret – og hvorfor?

Værket er opdelt i kronologiske kapitler, og inden for hvert af disse er der udvalgt bestemte år til nærmere analyse. Hovedvægten er lagt på fejring i København ud fra den betragtning, at her lå magtens centrum. Det siger sig selv, at det ville have været umuligt at inddrage alt materiale, alle år og alle dele af landet. Der forekommer sandsynligt, at det væsentligste i grundlovsfejringernes erindringshistorie er kommet med ved Anette Warrings fremgangsmåde, men det udelukker ikke, at studier af andre år, lokaliteter og grupperinger måske vil kunne føje nye perspektiver og nuancer til billedet.

I den danske debat bliver det undertiden beklaget, at grundlovsdagen bliver brugt til partipolitisk fejring, hvorfor de politisk-ideologiske skel kommer til at stå i centrum frem for samling og fællesskab på tværs af disse skillelinier. Ofte fremhæves 17. maj i Norge som en rigtig nationaldag for hele folket, her fejres dagen i fællesskab og ikke ved adskilte, partipolitiske arrangementer for den brøkdæl af befolkningen, der i forvejen er partipolitisk engageret. Og det kan nok undre, eftersom også den 17. maj er datoen for vedtagelse af en grundlov, nemlig Eidsvoll-forfatningen i 1814. Derfor gennemfører Anette Warring afslutningsvist en sammenligning med 17. maj-fejringerne i Norge, som er blevet analyseret i forbindelse med det tilsvarende norske magtudredningsprojekt. Det viser sig her, at 17. maj skam tidligere bestemt også har været en politisk kampdag. Men som markante forskelle til Danmark kan nævnes, at 17. maj efter afslutningen på den tyske besættelse kom til at symbolisere den nyvundne frihed, herunder genindførelsen af de politiske institutioner, der var hjemlede i Eidsvollgrundloven. I Danmark derimod havde de tilsvarende grundlovssikrede institutioner ikke decideret været sat ud af kraft under besættelsen. Endvidere kan peges på, at Eidsvollforfatningen af 1814 markerede norsk national uafhængighed efter 434 år under dansk styre. Danmark havde derimod som bekendt national selvstændighed længe før 1849, hvorfor en kobling som i Norge ikke var så oplagt her. Men vist er den danske grundlov da også blevet forbundet med national selvstændighed, og grundlovsfejringernes revitalisering i kraft af modstanden mod EF/EU peger på, at noget sådant er en faktor, der i høj grad kan virke mobiliserende. I øvrigt kunne den kollektive erindringspraksis om den danske nok sættes i yderligere perspektiv, hvis der

blev lavet grundlæggende sammenligninger med fejringen af andre nationaldage, der også virkelig synes at have bred folkelig appel, så som den 4. juli i USA, den 14. juli i Frankrig eller den 1. august i Schweiz. Med Anette Warrings bog er der i hvert fald skabt et grundlag for sådanne sammenlignende studier fra dansk side.

Michael Bregnsbo

Else-Marie Poulsen, *I.C. Møller – en pioner. Fra el-artikler til Cold Stores og skinkeeksport.* (Esbjerg Museum, 2003). 166 s. 168 kr.

I.C. Møller var en dygtig erhvervsmand. I den foreliggende biografi fortæller hans historie, fra barndom, over ungdom til et voksenliv med et lidt utraditionelt familieliv. Rammerne blev tidligt lagt for en omskiftelig dagligdag, hvor arbejdet fyldte mest. Han nåede i sin erhvervskarriere at arbejde inden for flere brancher på meget forskellige lokaliteter.

Møller var født i Esbjerg, hvor han i 1920 som 32-årig etablerede sig som grosserer i el-artikler. Agenturer for en række danske el-firmaer i Island og Færøerne førte ham tidligt på rejser og lange ophold deroppe. Det blev imidlertid ikke kun ved handelen, idet han også involverede sig i et projekt om bygningen af et vandkraftværk i den lille nordislandske havneby Siglufjörður nordvest for Akureyri. Projektet blev imidlertid først gennemført under Anden Verdenskrig af andre. Større succes havde han tilsyneladende heller ikke ved etableringen af en ægekseportforretning. Denne forretning ophørte efter få års virksomhed i midten af 1920'erne. Hans erhvervmæssige succes blev alligevel knyttet til især den danske landbrugseksport til England, nemlig ved etableringen af frysehuskæden Cold Stores i 1939. Cold Stores blev organi-

seret som et holding-selskab med tilhørende datterselskaber i de større danske havnebyer, hvor de stod for driften af et lokalt kølehus. Efter Anden Verdenskrig varetog I.C. Møller desuden en betydelig landbrugseksport til USA.

I bogen redegøres for den traditionelle danske fiske- og landbrugseksport fra slutningen af 1800-tallet. Naturis blev frem til Første Verdenskrig anvendt til isning af fisk, der eksporteredes fra Esbjerg til det store fiskemarked i Hamburg, mens landbrugseksporten kun i meget beskedent omfang foregik nedkølet. Takket være den trods alt begrænsede transporttid til England, mente eksportørerne at kunne undlade nedkøling, også selv om det gik noget ud over kvaliteten. Under Første Verdenskrig anlagde dansk-amerikaneren John M. Larsen, der fra USA havde erfaring med anlæggelse af isværker og frysehuse, imidlertid et krystalisværk i Esbjerg. På dette tidspunkt fandtes landets eneste krystalisværk i København. Efterspørgslen efter krystalis viste sig hastigt stigende i 1920'erne. Og i 1929 gik I.C. Møller og et konsortium sammen om stiftelsen af Esbjerg-Klarisværk, der skulle konkurrere med John M. Larsens virksomheder. I 1939 udvidede I.C. Møller som nævnt aktiviteterne ved etableringen af kølehuskoncernen Cold Stores.

I.C. Møller, der var flyttet fra Esbjerg i 1928, og som fra Anden Verdenskrig mest havde fast adresse på hotel Terminus ved Københavns Hovedbanegård, havde med 51% af aktiekapitalen i Cold Stores kontrollen med holding-selskabet, som han samtidig var administrerende direktør for ligesom for det københavnske datterselskab. Direktionsopgaverne, herunder tilsynet med de øvrige datterselskaber, blev varetaget med bestemthed og nidkærhed – for at sige det på jysk – uden at der var tale om smålighed. I.C. Møller havde et betydeligt format, ikke alene ved sin vilje

til at foretage større investeringer og satse på nye muligheder, men også ved at følge sin tro på, at trofasthed og tolerance var vigtige egenskaber for at kunne drive forretning. Trofastheden mod fødebyen Esbjerg viste han i 1961 ved oprettelsen af Esbjerg Fonden, der siden har ydet et stort antal rente- og afdragsfri studielån til unge med det formål at fremme et produktivt erhvervsliv.

Bogen fremstår som et lødigt stykke erhvervshistorie, uden at forfatteren dog i større udstrækning knytter an til anden virksomhedshistorisk litteratur eller virksomhedsteori. Bogen, velskrevet og veldisponeret, bygger på grundige arkivstudier. Den giver et godt billede af forretningsmanden I.C. Møller og hans mange initiativer.

Per Boje

Jørn Henrik Petersen og Klaus Petersen:
13 udfordringer til den danske velfærdsstat. (Syddansk Universitetsforlag, 2004). 208 s., 198 kr.

Paradis på jord?

Velfærdsstaten har sat syndefaldet på stand by. Godt nok skal man stadig tjene brødet i sit ansigts sved, men staten har overtaget ansvaret for, at det materielle minimum er sikret for alle landets borgere – og at det er sat relativt højt, et godt stykke over eksistensminimum. Er det ikke paradisiske tilstande, så er det – hvis man måler samfundet på dets evne til at tage hånd om de såkaldt svage grupper – i det mindste det gode samfund, der er udfoldet under velfærdsstaten. Men intet paradis uden slanger – heller ikke selv om der kun er tale om et skabsparadis. Velfærdsstaten står i de kommende år over for nogle udfordringer, og det er disse problemer, denne udmærkede bog tager op i 13 artikler skrevet af i alt 16 danske samfundsforskere.

Jeg må indrømme, at jeg lagde ud

med at blive irriteret, fordi de to udgivere – Petersen og Petersen – i deres indledning ikke besværer sig med at definere *velfærdsstaten*. Dét er bogens svaghed. Kun en enkelt af de andre bidragsydere – Niels Ploug – forsøger sig med en præcis definition af begrebet velfærdsstat, og man skal ikke læse mange sider for at blive klar over, at forskerne ikke taler om det samme: nogle lægger vægten på første del af ordet, velfærd, og diskuterer ud fra de statslige ydelser (dvs. socialpolitik plus), mens andre lægger vægten på *staten*, på den måde, den aktuelle statsdannelse fungerer. For nu at sige det lidt firkantet.

Forestiller man sig imidlertid, at de 13 artikler behandler samme emne, *velfærdsstaten*, er grunden lagt til en seriøs og nuanceret gennemgang af væsentlige problemer, som det danske samfund står over for de kommende årtier. Som Petersen og Petersen indledningsvis gør opmærksom på tager alle indlæggene udgangspunkt i, at »den danske velfærdsmodel« er kommet for at blive. Selv om det kunne være interessant at se en argumentation for, at modellen er udtjent og moden til at blive erstattet af fx en postmoderne stat på et betydeligt lavere blus, er realismen i forfatternes synspunkt uomgængelig.

På den baggrund er det en god idé, at Niels Ploug fra Socialforskningsinstituttet genopfrisker argumentationen for, hvorfor vi overhovedet skal have en velfærdsstat, og ikke mindst hvordan den skal reformeres for at blive fremtidssikret. Ploug skelner mellem et økonomisk, et sociologisk og et politologisk argument for velfærdsstaten. Økonomisk er fordelene bredspektret, blandt andet ved at den fungerer som »en kollektiv og solidarisk forsikringsordning« (s. 20). Sociologisk set er velfærdsstaten samfundets kit, og politologisk er den »institutionaliseringen af de sociale rettigheder« (s. 22). Det

overordnede problem for denne gode samfundsmodel er blot, at den »ikke passer til den økonomiske og politiske udvikling, der har fundet sted i de seneste mange år« (s. 23). Globalisering og internationalisering har sat en ny dagsorden, og har blandt andet sat fokus på det berygtede danske skattetryk. Ploug svar er mindre præcise, nemlig internationalisering af velfærdsstaten og en større vægt på kvalitetsprægede serviceydelser.

Henrik Jensen og Kjeld Holm diskuterer velfærdsstatens værdier og normer, den første ved – med Ulrich Beck og Zygmunt Bauman i hånden – at betone velfærdsborgeren som offer, mens den anden beskriver velfærdsstaten som en følge af sekulariseringen og (derfor?) ikke kan tilbyde borgeren et livsindhold. Jensen og Holms indlæg udmærker sig – til dels sammen med Jørn Henrik Petersens ene artikel – ved at diskutere borgeren, individet i forhold til staten. Det er en svær diskussion, men de tre indlæg får trukket nogle væsentlige ideologiske og værdimæssige aspekter frem. Selv om det er stærkt overdrevet at tale om borgernes umyndiggørelse er det relevant at diskutere forholdet mellem stat og individ, blandt andet om statslig regulering og en statsligt initieret rettighedsgørelse er vejen frem i et senmoderne samfund? Er der behov for et nyt syndefald? Her ligger en væsentlig udfordring, ikke til velfærdsstaten, men til borgerne.

Resten af artiklerne behandler dels hvilke udefra kommende faktorer, der påvirker det danske samfund, idet Torben M. Andersen, Mehmet Ümit Nefec, Anette Borchorst og Peter Abrahamson redegør for de udfordringer, der opstår som følge af internationaliseringen, indvandringen og EU-integrationen. Dels diskuteres de interne politiske, økonomiske og demografiske faktorer, der allerede fylder godt i den offentlige debat

af Poul Erik Mouritzen (de offentlige udgifter), Peter Munk Christiansen og Asbjørn Sonne Nørgaard (interesseorganisationer og forhandlingskultur), Christoffer Green-Pedersen (den politiske reformproces), Nina Smith og Klaus Petersen (familiens rolle i velfærdsstaten). Endelig giver Jørgen Goul Andersen et situationsbillede af danskernes holdning til velfærdsstaten og reformer heraf.

Antologiens mål er ikke at udfordre læserne, snarere at give dem en redelig redegørelse for problemernes karakter. Den afsluttende diskussion mellem Jørn Henrik Petersen og Jesper Jespersen er en fin illustration af debattens vanskelige vilkår, blandt andet fordi de forskningsmæssige interesser så tydeligt inkluderer ideologiske overvejelser. Petersen udpeger den sene indgang på og den tidlige afgang fra arbejdsmarkedet som det væsentligste problem, hvilket indebærer, at vi nærmer os en situation, hvor forsørgelsen af de ældre bliver alvorligt for velfærdsstatens sammenhængskraft, dvs. den såkaldte ældreforsørgelsesbyrde. Jespersen på sin side afviser at det bliver et problem, blandt andet fordi gruppen af arbejdsduelige uden for arbejdsmarkedet er tilstrækkelig stor til, at der ikke bliver noget problem med at forsørge de ældre.

Er udfordringerne reelle? Eller er de 'blot' udtryk for ideologiske modefænomener på den politiske scene og i den akademiske verden? Antologien giver ikke svaret, men den er et godt redskab til at kvalificere debatten.

Mogens Rüdiger

Thomas Højrup: *Livsformer og velfærdsstat ved en korsvej? Introduktion til et kulturteoretisk og kulturhistorisk bidrag*. (Museum Tusulanums Forlag, 2003). 107 s., 125 kr.

Thomas Højrup's nyeste bog er en intro-

duktion til forskningsprojektet *Livsformer og velfærdsstat ved en korsvej?* finansieret af Statens Humanistiske Forskningsråd i perioden 1999-2002. Projektet har allerede resulteret i udgivelser af bl.a. Henriette Buus om sundhedsplejerskeinstitutionen og af Niels Jul Nielsen om arbejderliv på B&W før 1920. I alt ti bøger skal det blive til, foruden altså den nærværende introduktion.

Den fælles analyseramme er den strukturelle livsformsanalyse, som Højrup selv pionerede i *Det glemte folk* fra 1983. Tesen er, at befolkningen lader sig inddele i en række livsformer, der hver især har deres opfattelse af »det gode liv« og som derfor måtte reagere vidt forskelligt på centralmagtens initiativer, herunder opbygningen af velfærdsstaten. Det lykkedes da også effektivt at dokumentere, at ikke alle lønarbejdere accepterede velfærdsstatens logik i form af en skarp skelnen mellem skattefri fritid og skattepligtig arbejdstid. Med andre ord; den enkeltes bevidsthed lod sig ikke føre tilbage til hendes placering i produktionsprocessen. Alligevel blev det marxistiske udgangspunkt fastholdt med Althusser's teori om, at bevidstheden kun »i sidste instans« er determineret af økonomien – som i dette tilfælde fastlagde de strukturelle muligheder for at realisere den ønskede livsform.

I det nye projekt er *bottom-up* perspektivet erstattet af en *top-down* tilgang, hvor det afgørende er at forklare, hvordan de strukturelle rammer for livsformerne fastlægges af staten – og det er netop *staten* og dens kamp for at fastholde sin suverænitet i den internationale konkurrence, der står i centrum for analysen. Ifølge Højrup er »suverænitetsarbejdet ... afgørende for, hvilke stater der klarer sig i statssystemet, og hvilke livsformer der klarer sig i disse stater's samfundssystemer.« (34-35)

Med staten på banen som selvstændig aktør frem for som skalkeskjul for klasseinteresser er det logisk, at Hegel har overtaget Marx' prominente placering i forord og indledning. Den overordnede tese, som også Bo Lidegaard har fremført, er, at opbygningen af velfærdsstaten var et led i den danske stats overlevelsesstrategi i konfrontationen med fascisme og kommunisme, hvilket automatisk sætter spørgsmålstegn ved dens fortsatte eksistens efter afslutningen af den kolde krig.

Den filosofiske statstænkning fra Hobbes til Rawls skitseres for at munde ud i en stærk kritik af de vestlige velfærdsstater, der på den ene side opfatter deres livsform som den historiske udviklings endemål, og på den anden side søger at indrette resten af verden, så velfærdsregimerne kan opretholdes. Velfærdsforskningen kritiseres for enten at reproducere denne ideologi, eller for at forklare velfærdsstaten ud fra et aktørperspektiv, hvor det aldrig lykkes at påvise, hvorfor det er relevant at tale om fx klasser. Højrup's bud på et alternativ er livsformerne, der kan forbinde analysen af de materielle strukturer med analysen af selvforståelsen. Det løser dog næppe problemerne. Antallet er støt stigende fra de tre eller fire livsformer i *Det glemte folk* til nu »mindst otte« (55) hvilket i sig selv antyder problemet med at afgrænse og definere dem. Desuden behandles livsformerne ofte som om de var handlende subjekter, der kæmper, stiller krav og erkender. Hvis velfærdsforskningen har tendens til at legitimere velfærdsstaten, så har livsformsanalysen tendens til at legitimere de eksisterende livsformer.

Afgørende for den danske stats udvikling har været »suverænitetsarbejdet«. Under Munch og Stauning bestod det først og fremmest i styrkelsen af dansk kultur og sammenhold, og det er Højrup's tese, at kampen for at inddæm-

me kommunismen efter 1945 også er blevet ført som socialpolitik. Forudsætningen var økonomisk vækst, internationalisering og industrialisering. Så langt vil de fleste nok være enige, men Højrup går et skridt videre: Prioriteringen af industrien og de dertil hørende livsformer har revet grundlaget væk under fx husmændenes selvstændige livsform og husmoderlivsformen. Man kunne spørge om det ikke ville være sket alligevel, men det kritiseres altså og ses som et udtryk for, at Danmark er et velfærdssamfund, der har indrettet sig på USA's præmisser frem for at opbygge en velfærdsstat, der kunne træde i karakter som subjekt i det internationale system. Højrup fremhæver ligesom den amerikanske samfundsforsker Robert Kagan gjorde det i *Paradiset og Magten*, at EU ikke kan opnå bare tilnærmelsesvis militær paritet med USA uden at skære dybtgående i sin velfærd, men perspektivet er mere kritisk her, fordi det fremhæves, at den europæiske uformåenhed i militær henseende tjener USA's interesser, i og med at det gør europæerne militært afhængige og svækker deres eksistens som statssubjekt(er).

Det er umådeligt svært ikke at se samfundets nuværende indretning som udviklingens logiske om end foreløbige mål, og Højrup's bog såvel som projektet i sin helhed er forfriskende i sit forsøg på at trænge bag om velfærdsstatens selvforståelse. På den anden side er brugen af livsformer og stater som aktører heller ikke uproblematisk, og i en introduktion af denne art kan der dårligt være empirisk dokumentation for de mange påstande og antagelser. Spørgsmålet er måske også, om teser af denne størrelsesorden overhovedet kan belægges empirisk? Tilgangen er begrebs- og forfatterens skrivestil ikke ligefrem let, men de centrale kapitler er solidt gennemarbejdede. Til gengæld er

promoveringen af projektet og de øvrige udgivelser irriterende, fordi det dækker over og vanskeliggør tilgangen

til denne bog som et selvstændigt bidrag.

Henrik Madsen

KOMMENTAR TIL ANMELDELSE

I sidste nummer bragte Historie en anmeldelse ved Dan Ch. Christensen af min bog *Moesgård. Historien om en herregård*, der rammer så langt ved siden af målet, at jeg gerne vil knytte nogle kommentarer til den.

Det synes som om anmelderen overser, at Moesgård er et levende sted, som mange mennesker har tilknytning til. For mange af dem er dokumentation af tidligere tiders brug og indretning af største interesse.

Anmelderen anker over, at der mangler dokumentation for påvirkning af Moesgård fra Ascheberg, hvor de store hovedgårdsmarker var blevet udparcellerede og overladt til de livegne bønder som forpagtersteder. Jeg skriver s. 67: »I de reformer, han (Chr. Fr. Güldenchrone) i årene 1768-72 forsøgte sig med på Moesgård, er inspirationen fra Holsten ikke til at tage fejl af«. Hverken mere eller mindre. S. 70-71 er der nærmest et referat, men i indirekte tale af den del af hans besvarelse på cirkulæret af 15/4 1768, der vedrører hoveriet. Besvarelserne af cirkulæret af 15/4 1768 er gode kilder, fordi de både giver et indtryk af en lang række reformer, der er ved at blive foretaget, og godsejernes bevæggrunde herfor. Her siges bl.a.: »De overflødige hovmarker kunne indrettes til bondegård eller forpagtersteder«. Længere fremme refererer jeg: »Der var ansat en holstener til at inddele hovedgårdsmarkerne i kobler. En del af markerne skulle udstykkes til bondegårde, der helt var uden fællesskab«. På

s. 72 vises, at Güldenchrone tilsyneladende forestillede sig, at det skulle ske ved genoprettelse af landsbyen Store Fulden. Der var som bekendt andre, der plæderede for udparcellering af hovedgårdsmarker til forpagtersteder ud fra engelske forbilleder, men det forekommer påfaldende, at en ung godsejer, opvokset i Holsten, interesserede sig så meget for udparcellering af forpagtersteder. Ascheberg må derfor være inspirationen for, at Moesgård var et af de godser, hvor der blev eksperimenteret med reformer på et ret tidligt tidspunkt.

Iagttagelsen af arkitektoniske lighedspunkter mellem Ascheberg og Moesgård stammer fra kunsthistorikeren Chr. Elling. Det er i givet fald ham, der har en »ret anstrengt fantasi«.

Anmelderen anker ligeledes over, at bogen mangler kontekst og stiller en række spørgsmål, som han finder ikke er blevet besvarede. Fx spørger han, »hvorfor gik det så grueligt galt, at både Moesgård, Vilhelmsborg og Marselisborg endte på tvangsauktion«. Strengt taget var det kun Moesgård, der kom på tvangsauktion. Vilhelmsborg var tilmed et baroni. At sætte det på tvangsauktion ville være et yderst kompliceret juridisk problem. Bortset fra det var situationen yderst alvorlig. S. 116-17 og 119-20 er anført en række årsager hertil. Anmelderens kritik består vel i virkeligheden i, at han er uenig i de punkter, der er blevet fremført.

Jens B. Skriver

Bidragydere til Historie 2004

Anna Wowk Andersen, stud.mag., Institut for Historie og Områdestudier, Aarhus Universitet.

Lars Andersen, ph.d.-stipendiat, Institut for Historie, Internationale Studier og Samfundsforhold, Aalborg Universitet.

Charlotte Appel, lektor, dr.phil., Institut for Historie og Samfundsforhold, Roskilde Universitetscenter.

Per Boje, professor, dr.phil., Institut for Historie, Internationale Studier og Samfundsforhold, Aalborg Universitet.

Michael Bregnsbo, lektor, ph.d., Institut for Historie, Kultur og Samfundsbeskrivelse, Syddansk Universitet, Odense.

Steen Busck, lektor, cand.mag., Institut for Historie og Områdestudier, Aarhus Universitet.

Anders Bøgh, lektor, dr.phil., Institut for Historie og Områdestudier, Aarhus Universitet.

Dan Ch. Christensen, lektor, dr.phil., Institut for Historie og Samfundsforhold, Roskilde Universitetscenter.

Jens Christensen, ekstern lektor, cand.mag., Afdelingen for Historie, Saxo-instituttet, Københavns Universitet.

Troels Dahlerup, professor, dr.theol., Institut for Historie og Områdestudier, Aarhus Universitet.

Poul Duedahl, ph.d.-stipendiat, Institut for Historie, Internationale Studier og Samfundsforhold, Aalborg Universitet.

Per Reszka Dybbro, cand.mag., Ryesgade 73, 3. tv., 9000 Aalborg.

Morten Fink-Jensen, forskningsstipendiat, cand.mag., Afdelingen for Historie, Saxo-instituttet, Københavns Universitet.

Benedicte Fønnesbech-Wulff, undervisningsadjunkt, cand.mag., Afdelingen for Historie, Saxo-instituttet, Københavns Universitet.

Karl-Erik Frandsen, docent, dr.phil., Afdelingen for Historie, Saxo-instituttet, Københavns Universitet.

Erik Gøbel, arkivar, cand.mag., Rigsarkivet.

Ulf Hedetoft, professor, dr.phil., Institut for Historie, Internationale Studier og Samfundsforhold, Aalborg Universitet.

Søren Helstrup, ekstern lektor, cand.mag., Afdelingen for Historie, Saxo-instituttet, Københavns Universitet.

- Janus Møller Jensen*, ph.d.-stipendiat, Institut for Historie, Kultur og Samfundsbeskrivelse, Syddansk Universitet, Odense.
- Carsten Selch Jensen*, adjunkt, ph.d., Afdeling for Kirkehistorie, Københavns Universitet
- Jens Toftgaard Jensen*, stud.mag., Institut for Historie og Områdestudier, Aarhus Universitet.
- Kurt Villads Jensen*, lektor, ph.d., Institut for Historie, Kultur og Samfundsbeskrivelse, Syddansk Universitet.
- Claus Møller Jørgensen*, lektor, ph.d., Institut for Historie og Områdestudier, Aarhus Universitet.
- Louise Nyholm Kallestrup*, ph.d.-stipendiat, cand.mag., Institut for Historie, Internationale Studier og Samfundsforhold, Aalborg Universitet.
- Anders Leegaard Knudsen*, ph.d., Skovtoften 72, 4800 Nykøbing F.
- Hanne Dahlerup Koch*, middelalderarkæolog, cand.mag.
- Nina Koefoed*, adjunkt, ph.d., Institut for Historie og Områdestudier, Aarhus Universitet.
- Anne Trine Larsen*, forskningsstipendiat, ph.d., Institut for Historie og Områdestudier, Aarhus Universitet.
- Thomas Lyngby*, ph.d.-stipendiat, Institut for Historie og Områdestudier, Aarhus Universitet.
- Birgit Løgstrup*, adjungeret professor, dr.phil., Institut for Historie og Områdestudier, Aarhus Universitet.
- Henrik Madsen*, ph.d.-stipendiat, Institut for Historie, Kultur og Samfundsbeskrivelse, Syddansk Universitet, Odense.
- Mark Mau*, ph.d.-stipendiat, Center for Virksomhedshistorie, Copenhagen Business School.
- Jannie Uhre Mogensen*, ph.d.-stipendiat, Institut for Historie, Kultur og Samfundsbeskrivelse, Syddansk Universitet.
- Bo Mønsted*, bibliotekar, Ringgadebiblioteket, Aarhus Universitet.
- Jeppe Büchert Netterstrøm*, ph.d.-stipendiat, Institut for Historie og Områdestudier, Aarhus Universitet.
- Niels Kayser Nielsen*, lektor, cand.mag., Institut for Historie og Områdestudier, Aarhus Universitet.
- Torben K. Nielsen*, lektor, ph.d., Institut for Historie, Internationale Studier og Samfundsforhold, Aalborg Universitet.
- Tore Nyberg*, lektor, fil.dr., Institut for Historie, Kultur og Samfundsbeskrivelse, Syddansk Universitet, Odense.
- Peter Nygaard*, cand.mag., HF-lærer ved VUC Bornholm.
- Niels Wium Olesen*, adjunkt, pd.d., Institut for Historie og Områdestudier, Aarhus Universitet.

- Niklas Olsen*, ph.d.-studerende, European University Institute, Firenze.
- Stefan Pajung*, cand.mag., Kantorvænget 6, nr. 120, 8240 Risskov.
- Klaus Petersen*, lektor, ph.d., Institut for Historie, Kultur og Samfundsbeskrivelse, Syddansk Universitet, Odense.
- Carsten Porskrog Rasmussen*, lektor, dr.phil., Institut for Historie og Områdestudier, Aarhus Universitet.
- Mogens Rüdiger*, lektor, ph.d., Institut for Historie, Internationale Studier og Samfundsforhold, Aalborg Universitet.
- Louise Sebro*, ph.d.-stipendiat, Historiska institutionen, Lunds universitet.
- Jakob Seerup*, museumsinspektør, cand.mag., Orlogsmuseet.
- Jesper Skov*, arkivar, cand.mag., Rigsarkivet.
- Jens B. Skriver*, lic.phil.
- Erik Ulsig*, professor, dr.phil., Institut for Historie og Områdestudier, Aarhus Universitet.
- Allan Vestergaard*, funktionsleder, Rigsarkivet.
- Jacob Holmkær Vrist*, cand.mag., c/o Thomas Madsen, Mjøsengade 1 st. th., 2300 København S.
- Jakob Ørnbjerg*, forskningsassistent, cand.mag., Institut for Historie, Internationale Studier og Samfundsforhold, Aalborg Universitet.

Artikler

Enevælden og konglomeratstaten
– et forsøg på en helhedsopfattelse af
Danmarkshistorien i tidlig moderne tid 253

Af Birgit Løgstrup

Soldater, sædelighed og ægteskab i Horsens
1750-1775 302

Af Anna Wowk Andersen

Viborg Tugt og Manufakturhus 1811-1850.
Fra profitmaksimering til civilisering 329

Af Niklas Olsen

At måle det primitive. Den fysiske
antropologs repræsentation af inuitterne
som fortidige ca. 1880-1920 357

Af Jens Toftgaard Jensen

»Koncentrationen gaar i vestlig
Retning«. Herluf Zahles politiske
indberetninger 1933-1940 –
opfattelsen af Tysklands syn på
Danmark under en stormagtskrig
og forholdet til udenrigsminister
P. Munch 392
Af Søren Helstrup

Litteraturnyt 422

Bidragydere til Historie 2004